issn 2654-2366

Archive

athens vol 17(2) 2021

ARCHIVE

Επιστημονική περιοδική έκδοση ανοικτού περιεχομένου

ISSN 2654-2366

Τόμος 17 Τεύχος 2 - 2021

Αριθμός Τόμου: Archive τόμος 17, Τεύχος 2, 2021
Εκδότης: Κ. Καλογερόπουλος
Τόπος έκδοσης: Μοράβα 8, 121 36 Περιστέρι, Αθήνα
Χρονολογία έκδοσης: Ιούνιος 2021

Περιεχόμενα

Περιλήψεις

Μιχαλίτσης, Γ. (2021). Η σχέση μεταξύ αμφιδέξιας συμπεριφοράς, αντιλήψεων για την οργανωσιακή πολιτική και εργασιακών αποτελεσμάτων, *Archive*, *17*(2) σσ. 6-33.

Ο όρος οργανωσιακή αμφιδεξιότητα αντιπροσωπεύει τη διπλή ικανότητα ενός οργανισμού να είναι αποτελεσματικός στη διαχείριση των σημερινών επιχειρηματικών απαιτήσεων και ταυτόχρονα προσαρμοστικός στις αλλαγές του περιβάλλοντος. Εφαρμοσμένη σε επίπεδο οργανισμού η αμφιδεξιότητα αντιπροσωπεύει την ικανότητα του οργανισμού να εκμεταλλεύεται τις παρούσες δυνατότητές του, ενώ ταυτόχρονα διερευνά ουσιαστικά νέες ικανότητες. Με άλλα λόγια ο οργανισμός είναι δημιουργικός και προσαρμόσιμος, ενώ παράλληλα συνεχίζει να βασίζεται σε παραδοσιακές και αποδεδειγμένες μεθόδους.

Μαφρέδας, Θ. (2021), Μανουήλ ο Κορίνθιος: Μέγας Ρήτωρ και Λογοθέτης της Μεγάλης του Χριστού Εκκλησίας, *Archive*, *17*(2), σσ. 34-42.

Στην παρούσα μελέτη γίνεται μια προσπάθεια για να ερευνηθούν τα βιογραφικά στοιχεία καθώς επίσης και η συγγραφική παραγωγή ενός εκ των σπουδαιοτέρων λογίων των πρώτων χρόνων μετά την πτώση της Πόλεως, του Μανουήλ Κορίνθιου. Η συγγραφική του δράση, κυρίως σε υμνογραφικό επίπεδο, είναι ιδιαίτερα σημαντική, αν και η εκκλησία ποτέ δεν τον κατέταξε στην μεγάλη χορεία των ποιητών της. Ωστόσο, αν και εν μέρει άσημος, ο ρόλος που διαδραματίζει όταν αναλαμβάνει την διεύθυνση της Μεγάλης του Γένους Σχολής είναι ιδιαίτερα σημαντικός και η θετική του επίδραση και επιρροή στους μαθητές του δεν πρέπει να παραθεωρείται.

Μπριασούλης, Κ. 2011. Ο αρχαιολογικός χώρος ως θεατρικός χώρος και η συμβολή του φωτισμού, Archive 17(2), (1 Αυγ): 43-76.

Τα τελευταία χρόνια παρατηρείται παγκοσμίως μία συντονισμένη προσπάθεια για την αξιοποίηση των μνημείων και των αρχαιολογικών χώρων. Με την αλλαγή των κοινωνικοπολιτικών συνθηκών και την άνοδο του βιοτικού και μμορφωτικού επιπέδου έχει καταστεί κατανοητό ότι η επιστροφή στο παρελθόν και η καλύτερη γνώση της ιστορίας θα φανεί ευεργετική για το μέλλον του σύγχρονου ανθρώπου. Ο άνθρωπος του 20ού αιώνα θέλει να έρθει σε επαφή με την ιστορία του και να ξεφύγει έστω και λίγο από τη σκληρή πραγματικότητα, η οποία του επιβάλλει έναν αλλοτριωτικό τρόπο ζωής από τον εαυτό, το φυσικό περιβάλλον, το συνάνθρωπο. Ένα από τα αποτελέσματα αυτής της θέλησης για διαφυγή από την καθημερινότητα είναι και η αύξηση της επισκεψιμότητας των μουσείων και των αρχαιολογικών χώρων.

Γκολομάζου, Θ. (2021). Η σχέση των φαινομένων σχολικής βίας και εκφοβισμού με την εθνοπολιτισμική ετερότητα των μαθητών των σχολείων, *Archive*, *17*(2), σσ. 77-82.

Η σχολική βία και εκφοβισμός είναι ανθρώπινες συμπεριφορές που εκδηλώνονται στο σχολικό περιβάλλον και συνδέονται συχνά -αν και όχι απαραίτητα- με ζητήματα εθνοπολιτισμικής ετερότητας. Ενίοτε για τα περιστατικά βίας ενοχοποιούνται οι εθνοπολιτισμικά διαφορετικοί μαθητές, φαινόμενο που παρατηρείται τόσο στα ΜΜΕ όσο και στην καθημερινότητα. Η επιστημονική έρευνα επί του θέματος παρουσιάζει αφενός την εικόνα της συστηματικής θυματοποίησης μαθητών με εθνοπολιτισμικές ιδιαιτερότητες, αφετέρου διερευνά την υπόθεση ότι η εθνοπολιτισμική ιδιαιτερότητα ετερότητα δεν επηρεάζει ουσιαστικά την εμφάνιση της σχολικής βίας. Αποδέχεται μεν το γεγονός ότι οι εθνοπολιτισμικά ιδιαίτεροι μαθητές εμπλέκονται σε βίαιες αντιπαραθέσεις, αλλά το αποδίδει μάλλον στις εντασιογόνες συνθήκες διαβίωσης των οικογενειών των μεταναστών.

Καλλιάνου, Α. (2021). Η ελληνική οικονομία μετά την Επανάσταση, Archive, *17*(2), σσ. 83-103.

Η Ελληνική Επανάσταση ανέτρεψε ριζικά την υπάρχουσα από το 1453 ως το 1821 οθωμανική εξουσία, με άμεσο αποτέλεσμα τη δημιουργία ενός νέου ανεξάρτητου με ομοιογενή πληθυσμό, όπου οι Έλληνες μπορούσαν να ασκήσουν εξουσία και να προάγουν τα συμφέροντά τους. Στο παρόν θα επιχειρήσουμε να αναλύσουμε τους οικονομικούς παράγοντες και πώς αυτοί λειτούργησαν στη διαμόρφωση του νεότευκτου ελληνικού κράτους, το οποίο ήταν οικονομικά καθυστερημένο σε σχέση με τις βόρειες περιοχές και τις ανατολικές ακτές του Αιγαίου, αλλά ήταν ανοικτό στις εμπορικές ανταλλαγές.

Ιωαννίδου, Α. (2021). Κράτος και ηγεμονία στην πολιτική σκέψη του Antonio Gramsci, Archive, *17*(2), σσ. 104-117.

Ο Αντόνιο Γκράμσι συγκαταλέγεται μεταξύ των σπουδαιότερων μαρξιστών στοχαστών που σήμερα χαίρουν καθολικής εκτίμησης και οικουμενικού θαυμασμού. Θα μπορούσε να θεωρηθεί ως ο σημαντικότερος μαρξιστής της περιόδου που μεσολάβησε από τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο έως την πλήρη στερέωση του ιταλικού φασιστικού καθεστώτος. Η συνεισφορά του έγκειται στον συνδυασμό της επιστημονικής θεωρίας με τις πρακτικές ανάγκες και τα προβλήματα των καταπιεζομένων κοινωνικών τάξεων της εποχής του.

Η σχέση μεταξύ αμφιδέξιας συμπεριφοράς, αντιλήψεων για την οργανωσιακή πολιτική και εργασιακών αποτελεσμάτων

Λέξεις κλειδιά: *Αμφιδέξια Ηγεσία, Αμφιδεξιότητα, Εργασιακά Αποτελέσματα, Κοινωνική Ανταλλαγή, Μετασχηματιστική Ηγεσία, Οργανωσιακή Αμφιδεξιότητα, Οργανωσιακή Πολιτική, Οργανωσιακή Υποστήριξη, Συμμετοχική Ηγεσία, Συναλλακτική Ηγεσία*

Γιάννης Μιχαλίτσης, MBA, Πάντειο Πανεπιστήμιο

Abstract

The term organizational ambidexterity represents the dual ability of an organization to be effective in managing current business requirements and at the same time adaptable to changes in the environment. Applied at the level of the organization, ambidexterity represents the ability of the organization to take advantage of its current capabilities, while at the same time exploring substantially new capabilities. In other words, the organization is creative and adaptable, while continuing to rely on traditional and proven methods. Contemporary research focuses on the ways in which leadership ambidexterity can be pushed in the direction of organizational skill. Senior executives can play a vital role in facilitating the social basis of ambidexterity. As ambidexterity requires significant mobilization, coordination and integration of activities that can promote both exploitation and exploration, the informal and social integration of senior management with all employees is probably needed to achieve the goal of organizational ambidexterity.

Ο όρος οργανωσιακή αμφιδεξιότητα αντιπροσωπεύει τη διπλή ικανότητα ενός οργανισμού να είναι αποτελεσματικός στη διαχείριση των σημερινών επιχειρηματικών απαιτήσεων και ταυτόχρονα προσαρμοστικός στις αλλαγές του περιβάλλοντος. Εφαρμοσμένη σε επίπεδο οργανισμού η αμφιδεξιότητα αντιπροσωπεύει την ικανότητα του οργανισμού να εκμεταλλεύεται τις παρούσες δυνατότητές του, ενώ ταυτόχρονα διερευνά ουσιαστικά νέες ικανότητες. Με άλλα λόγια ο οργανισμός είναι δημιουργικός και προσαρμόσιμος, ενώ παράλληλα συνεχίζει να βασίζεται σε παραδοσιακές και αποδεδειγμένες μεθόδους.

Η σύγχρονη έρευνα εστιάζει στους τρόπους με τους οποίους ηγετική αμφιδεξιότητα μπορεί να ωθήσει προς την κατεύθυνση της οργανωσιακής δεξιότητας. Τα ανώτερα στελέχη είναι δυνατόν να παίξουν ζωτικό ρόλο στη διευκόλυνση της κοινωνικής βάσης της αμφιδεξιότητας. Δεδομένου ότι η αμφιδεξιότητα απαιτεί σημαντική κινητοποίηση, συντονισμό και ενσωμάτωση δραστηριοτήτων που μπορούν να προωθήσουν τόσο την εκμετάλλευση όσο και την εξερεύνηση, χρειάζεται πιθανώς η άτυπη και κοινωνική ενσωμάτωση της ανώτερης ηγετικής ομάδας στελεχών με το σύνολο των εργαζομένων, για την επίτευξη του στόχου της οργανωσιακής αμφιδεξιότητας.

Εισαγωγή

Η διαμόρφωση της αμφιδέξιας ηγεσίας συνδέεται με τον συνδυασμό διαφορετικών στυλ ηγεσίας (Jansen et al., 2009) και αποτελείται από τρία στοιχεία

(1) ανοικτές συμπεριφορές ηγέτη που προωθούν την εξερεύνηση,

(2) κλειστές συμπεριφορές ηγέτη που προωθούν την εκμετάλλευση,

(3) την απαιτούμενη ευελιξία μεταπήδησης μεταξύ των δύο συμπεριφορών, ανάλογα με τις συγκυρίες (Rosing et al., 2011).

Οι αντιλήψεις των εργαζομένων για την οργανωσιακή πολιτική του εργασιακού τους περιβάλλοντος επηρεάζουν τον τρόπο με τον οποίο αποδίδουν στην εργασία τους. Αυτές οι αντιλήψεις επηρεάζουν το πώς αισθάνονται οι εργαζόμενοι για τον οργανισμό, τα ηγετικά στελέχη και τους συναδέλφους τους και έχουν αντίκτυπο στην παραγωγικότητα του οργανισμού και την ικανοποίηση των εργαζομένων (Ferris and Kacmar, 1992). Οι αντιλήψεις για την οργανωσιακή πολιτική (POP) είναι ένας από εκείνους τους παράγοντες που μπορούν εμποδίζουν τη θετική οργανωσιακή συμπεριφορά των εργαζομένων. Η σύγχρονη έρευνα έχει αποδώσει σχετική βιβλιογραφία για τη διερεύνηση της σημασίας αυτής της μεταβλητής στην οργανωτική ζωή (Parker *et al*., 1995).

Η εφαρμογή του μοντέλου της αμφιδέξιας ηγεσίας συνδέεται με εργασιακά αποτελέσματα που σχετίζονται με την ικανοποίηση των εργαζομένων, τον βαθμό εμπλοκής τους στα δρώμενα και τους στόχους του οργανισμού για τον οποίο εργάζονται, τη δημιουργικότητα και τη δέσμευσή τους, όσον αφορά στους επιδιωκόμενους στόχους (Chhetri *et al*., 2014).

Βιβλιογραφική ανασκόπηση

Οι σημερινές εταιρείες σε διαφορετικούς κλάδους αντιλαμβάνονται τον αυξανόμενο ανταγωνισμό και έναν επιταχυνόμενο ρυθμό αλλαγών. Για να αντιμετωπίσουν αυτές τις προκλήσεις, χρειάζεται να αξιοποιήσουν τις τρέχουσες ικανότητές τους και να εκμεταλλευτούν υπάρχοντα προϊόντα και υπηρεσίες, ενώ ταυτόχρονα οφείλουν να δημιουργήσουν νέες δυνατότητες για την ανάπτυξη καινοτόμων λύσεων. Επομένως, αντί να επιλέγουν ανάμεσα στη διατήρηση της εστίασής τους είτε στην αποδοτικότητα είτε στην ευελιξία, οι επιχειρήσεις αυτές εξισορροπούν την κατανομή των πόρων και γίνονται αμφιφέξιοι οργανισμοί. Ο Blarr στο *Organizational Ambidexterity* (2012) αναλύει αυτή τη δυνατότητα εξισορρόπησης, που απαιτεί την ικανότητα ταυτόχρονης επιδίωξης τόσο της αυξητικής όσο και της ασυνεχούς αλλαγής. Δείχνει ότι σε σύγκριση με οργανισμούς που επικεντρώνονται είτε σε εκμεταλλευτικές είτε σε εξερευνητικές δραστηριότητες, οι αμφιδέξιοι οργανισμοί επιτυγχάνουν σημαντικά υψηλότερα επίπεδα οικονομικής απόδοσης

Οι επιχειρήσεις χρειάζεται να επενδύσουν στην καινοτομία, προκειμένου να εξασφαλίσουν τη μακροπρόθεσμη επιβίωσή τους. Ο Jan Kraner στο *Innovation in High Reliability Ambidextrous Organizations* (2018) επικεντρώνεται στο πώς και γιατί οι βασικοί παράγοντες υποστηρίζουν ή παρεμποδίζουν την υλοποίηση μιας τεχνολογικής καινοτομίας σε αμφιδέξιους οργανισμούς και πώς η αλληλεπίδραση μεταξύ των παικτών που συμμετέχουν στην καθημερινή επιχειρηματικότητα και την καινοτομία επηρεάζει την εφαρμογή της

καινοτομίας σε «οργανισμούς υψηλής αξιοπιστίας». Υποστηρίζει ότι ένας οργανισμός οφείλει να είναι στραμμένος σε νέες καινοτομίες ή να υιοθετεί καινοτομίες για τη διαρκή παράδοση ελκυστικών προϊόντων αφενός, ενώ ταυτόχρονα χρειάζεται να προσαρμόζει και να βελτιώνει τα τρέχοντα προϊόντα και διαδικασίες του. Στη συνέχεια, αντιμετωπίζει ένα συγκεκριμένο πρόβλημα. Τι γίνεται αν μια εταιρεία λειτουργεί σε ένα κοινωνικό και πολιτισμικό περιβάλλον που δεν έχει σχέση με την καινοτομία και τις σχετικές διαδικασίες; Χρησιμοποιώντας μελέτες περιπτώσεων και ένα μοναδικό αναλυτικό πλαίσιο, παρέχει στη συνέχεια τρόπους με τους οποίους μπορούν οι επιχειρήσεις να ξεπεράσουν το πρόβλημα.

Στο συλλογικό έργο *Handbook of Organizational Politics: Organizational Politics* σε επιμέλεια Eran Vigoda-Gadot και Amos Drory (2006) επιχειρείται η απόδοση μιας ευρείας προοπτικής για τα ενδιαφέροντα φαινόμενα της εξουσίας, της επιρροής και της πολιτικής στο σύγχρονο εργασιακό περιβάλλον, το νόημά τους για τα άτομα, τις ομάδες και άλλους οργανωσιακούς συντελεστές και την επίδρασή τους στα οργανωσιακά αποτελέσματα και τις σχετικές επιδόσεις οργανισμών. Οι συνεισφέροντες επεξηγούν το γεγονός ότι η οργανωσιακή πολιτική έχει πολλές πτυχές και ορισμούς, όλα όσα σχετίζονται με τη χρήση προσωπικής ή συλλογικής εξουσίας για την καλύτερη επίτευξη των στόχων στον εργασιακό χώρο. Ωστόσο, η πολιτική των οργανισμών είναι δύσκολο να μελετηθεί, καθώς ούτε οι εργαζόμενοι ούτε η διοίκηση επιθυμούν να αποκαλύψουν τα μυστικά και τη δυναμική που τούς βοηθούν να προωθήσουν τις δικές τους ιδέες και στόχους και να εξελιχθούν στον τομέα τους. Ενόψει αυτής της πρόκλησης, το εγχειρίδιο παρουσιάζει μια ολοκληρωμένη συλλογή από αρχικές μελέτες και θεωρητικές συζητήσεις από όλο τον κόσμο. Παρέχοντας ένα σημείο εκκίνησης για νέα έρευνα στην περιοχή, τα θέματα που εξετάζονται περιλαμβάνουν την πολιτική, προσωπικότητα και ηγεσία, την ηθική, τη δικαιοσύνη και τις προοπτικές εμπιστοσύνης στην πολιτική του χώρου εργασίας. Περιλαμβάνουν, επίσης ζητήματα όπως η οργανωσιακή πολιτική και η ευημερία των εργαζομένων, η στρατηγική και η αλλαγή στη λήψη αποφάσεων ως πολιτική διαδικασία, όπως επίσης και τη διαχείριση ανθρώπινου δυναμικού και παροχή συμβουλών σε πολιτικό επίπεδο. Το ευρύ φάσμα των προοπτικών που παρουσιάζονται εδώ είναι σημείο αναφοράς για όσους ασκούν διοίκηση και για άτομα σε οργανισμούς που απαιτούν ευρύτερη κατανόηση της έννοιας της δύναμης και της επιρροής στο σύγχρονο εργασιακό χώρο.

Η ιδέα της εμπλοκής των εργαζομένων είναι σαφώς ζήτημα μείζονος σημασίας. Πρόκειται για ένα πεδίο έρευνας που συνεχίζει να αναπτύσσεται ταχύτατα μέσω του πολλαπλασιασμού δημοσιευμένων ερευνητικών εργασιών, άρθρων συνεδρίων, και μελετών περίπτωσης. Στο ζήτημα της εμπλοκής εμπλέκονται και οι εταιρείες, θεωρώντας ότι η γνήσια προσπάθειά τους να ενσωματώσουν ένα ισχυρό περιβάλλον δέσμευσης του εργαζόμενου θα οδηγήσει σε υψηλότερη παραγωγικότητα, θετική οργανωσιακή κουλτούρα και ισχυρό εταιρικό προφίλ. Στο *Employee engagement* σε επιμέλεια Simon Albrecht (2010) διατυπώνονται πολλά ερωτήματα σχετικά με τον καλύτερο τρόπο καθορισμού της εμπλοκής των εργαζομένων, τον καλύτερο τρόπο μέτρησής της και τη σημασία των συνακόλουθων ακαδημαϊκών ορισμών. Εξετάζονται, επίσης, οι βασικές

κινητήριες δυνάμεις της δέσμευσης, καθώς η έννοια δέσμευση σημαίνει διαφορετικά πράγματα για τα άτομα, τις ομάδες, τις επιχειρηματικές μονάδες και την οργανωσιακή πολιτική, αναδεικνύοντας εκείνες τις τεχνικές που μπορούν να χρησιμοποιηθούν καλύτερα για την ανάπτυξη της ατομικής-προσωπικής, της ομαδικής και της οργανωσιακής δέσμευσης.

Με τη σειρά του το *The Wiley-Blackwell Handbook of the Psychology of Leadership, Change, and Organizational Development* (2013) σε επιμέλεια των H. Skipton Leonard, Rachel Lewis, Arthur Freedman και Jonathan Passmore είναι έργο αναφοράς που βασίζεται σε βασικές σύγχρονες έρευνες για να παρέχει μια εις βάθος, διεθνή και βασισμένη στις δεξιότητες προσέγγιση της ψυχολογίας της ηγεσίας, της αλλαγής και της οργανωσιακής ανάπτυξης. Παρέχει τεκμηριωμένα στοιχεία που καλύπτουν την ευημερία των ηγετών και των εργαζομένων, την οργανωτική δημιουργικότητα και την καινοτομία, τη θετική ψυχολογία και την κριτική εκτίμηση, καθώς και την προσαρμογή στην ηγεσία και την κουλτούρα.

Στο *The Impact of Leadership Styles on Job Satisfaction and Mediating Role of Perceived Organizational Politics* (Hina Saleem, 2014) διερευνάται ο αντίκτυπος των διαφορετικών μορφών ηγεσίας στην ικανοποίηση των εργαζομένων από την εργασία τους. Επίσης, διερευνάται ο διαμεσολαβητικός ρόλος της οργανωσιακής πολιτικής με διαφορετικές ποσοτικές έρευνες και τα ευρήματά τους αποκαλύπτουν ότι η αμφιδέξια ηγεσία έχει θετικό αντίκτυπο στην ικανοποίηση στην ικανοποίηση στην ικανοποίηση των εργαζομένων, ενώ η ηγεσία της συναλλαγής έχει αρνητικό αντίκτυπο στην ικανοποίηση από την εργασία. Τα ευρήματα των διαφορετικών ερευνών υποδεικνύουν επίσης ότι, η αντιληπτή οργανωσιακή πολιτική παίζει εν μέρει μεσολαβητικό ρόλο στη σχέση μεταξύ των μορφών ηγεσίας και της ικανοποίησης από την εργασία.

Ο Peter Blau στο έργο του *Exchange and Power in Social Life*, μελετά την ανταλλαγή και την εξουσία στην κοινωνική ζωή. Το έργο του συμβάλλει στην κατανόηση της κοινωνικής δομής, μέσω της ανάλυσης των κοινωνικών διαδικασιών που διέπουν τις σχέσεις μεταξύ ατόμων και ομάδων. Το βασικό ερώτημα που εξετάζει ο Blau είναι με ποιόν τρόπο οργανώνεται η κοινωνική ζωή σε σύνθετες δομές συσχετισμού μεταξύ των ανθρώπων. Η ανάλυσή του αποτελεί μια πρωτοποριακή συμβολή στην κοινωνιολογική έρευνα. Ο Blau χρησιμοποιεί έννοιες ανταλλαγής, αμοιβαιότητας, ανισορροπίας και εξουσίας για να εξετάσει την κοινωνική ζωή και να αντλήσει τις πλέον πολύπλοκες διαδικασίες της κοινωνικής δομής από τις απλούστερες.

Εκτός των ανωτέρω έργων, που αναλύουν γενικά ζητήματα αμφιδεξιότητας, αμφιδέξιας ηγεσίας, αντιλήψεων για την οργανωσιακή πολιτική, εργασιακής ικανοποίησης και εμπλοκής των εργαζομένων, απαντώνται στη διεθνή βιβλιογραφία δεκάδες επιστημονικά άρθρα σχετικά με τα ζητήματα, στα οποία επικεντρώνεται η παρούσα έρευνα.

Βασικές θεωρήσεις για την οργανωσιακή αμφιδεξιότητα

Με τον όρο οργανωσιακή αμφιδεξιότητα νοείται η ικανότητα ενός οργανισμού να είναι αποτελεσματικός στη διαχείριση των επιχειρησιακών απαιτήσεων του σήμερα, όπως επίσης και η προσαρμογή του στην αντιμετώπιση των

μεταβαλλόμενων απαιτήσεων του αύριο. Η οργανωτική φιλοσοφία απαιτεί από τις οργανώσεις να χρησιμοποιούν τόσο τις τεχνικές εξερεύνησης όσο και τις τεχνικές εκμετάλλευσης, προκειμένου να είναι επιτυχείς.

Ο Duncan όρισε την οργανωσιακή αμφιδεξιότητα ως ικανότητα του οργανισμού να ευθυγραμμίζεται αποτελεσματικά με τις σύγχρονες επιχειρησιακές απαιτήσεις, καθώς και να προσαρμόζεται ταυτόχρονα στις αλλαγές του επιχειρησιακού περιβάλλοντος (Duncan, 1976). Ωστόσο η ανάπτυξη και η πρόκληση ενδιαφέροντος για την έννοια της αμφιδεξιότητας πιστώνεται στον March. Η αμφιδεξιότητα σε έναν οργανισμό επιτυγχάνεται με την εξισορρόπηση της εξερεύνησης και της εκμετάλλευσης, που επιτρέπει στον οργανισμό να είναι δημιουργικός και προσαρμόσιμος, ενώ συνεχίζει να βασίζεται σε παραδοσιακές και αποδεδειγμένες μεθόδους. Η έννοια εξερεύνηση περιλαμβάνει την αναζήτηση, την ανάληψη κινδύνου, τον πειραματισμό, την ευελιξία, την ανακάλυψη ή την καινοτομία, ενώ η εκμετάλλευση περιλαμβάνει τη βελτίωση, την επιλογή, την παραγωγή, την αποδοτικότητα, την υλοποίηση και την εκτέλεση (March, 1991). Οργανισμοί που επικεντρώνονται μόνο στην εξερεύνηση αντιμετωπίζουν τον κίνδυνο σπατάλης πόρων σε μη αξιοποιήσιμες ιδέες. Από την άλλη οι οργανισμοί που επικεντρώνονται αποκλειστικά στην εκμετάλλευση μπορούν να περιπέσουν σε παγιωμένη κατάσταση λειτουργίας χωρίς τη δυνατότητα επίτευξης των βέλτιστων επιπέδων επιτυχίας .

Η οργανωσιακή αμφιδεξιότητα καθορίζεται ευρέως και υφίστανται αρκετοί εναλλακτικοί όροι σχετικοί με την κατασκευή ενός αμφιδέξιου οργανισμού. Ανάμεσά τους συμπεριλαμβάνονται η οργανωσιακή μάθηση, η τεχνολογική καινοτομία, η οργανωσιακή προσαρμογή, η στρατηγική διαχείρισης και ο οργανωσιακός σχεδιασμός. Έννοιες όπως η συμφιλίωση της εκμετάλλευσης και της εξερεύνησης, η ταυτόχρονη διεξαγωγή και η αυτόνομη διαδικασία στρατηγικής, ο συγχρονισμός με την αυξανόμενη καινοτομία και η εξισορρόπηση της αναζήτησης και της σταθερότητας τείνουν να αναφέρονται στην ίδια υποκείμενη δομή της αμφιδεξιότητας του οργανισμού (Raisch and Birkinshaw, 2008).

Υπάρχουν μελέτες σχετικά με τον τρόπο με τον οποίο οι δομικοί και συμπεριφορικοί μηχανισμοί επηρεάζουν την οργανωσιακή αμφιδεξιότητα, όπως και μελέτες σχετικά με τον τρόπο που επηρεάζουν τα αμφιδέξια οργανωσιακά πρότυπα την οργανωσιακή αμφιδεξιότητα. Παλαιότερες μελέτες για τους διαρθρωτικούς και συμπεριφορικούς μηχανισμούς θεωρούσαν τις διαφορές εξερεύνησης και εκμετάλλευσης ανυπέρβλητες. Η σύγχρονη έρευνα, ωστόσο, έστρεψε την προσοχή της σε μια σειρά οργανωτικών λύσεων που παράγουν αμφιδέξια χαρακτηριστικά (Smith and Tushman, 2005). Πρόσφατες έρευνες στον τομέα επικεντρώθηκαν σε εκείνα τα χαρακτηριστικά της ηγεσίας που επιτρέπουν στους οργανισμούς να διαχειρίζονται τις αντιφάσεις που αντιμετωπίζουν και να επιτυγχάνουν αμφιδεξιότητα (Lubatkin *et al.*, 2006).

Οι μελέτες για την οργανωσιακή αμφιδεξιότητα αντιλαμβάνονται τον οργανισμό ως μονάδα ανάλυσης και η οργάνωση της αμφιδεξιότητας θεωρείται ταυτόχρονη επιδίωξη και συνδυασμός της συνεχούς ή ασυνεχούς αλλαγής (καινοτομίας). (O'Reilly and Tushman, 2004). Η οργανωσιακή αμφιδεξιότητα είναι απαραίτητη, προκειμένου να ξεπεραστεί η αδυναμία εξισορρόπησης μεταξύ της

εκμετάλλευσης και της εξερεύνησης, καθώς η δυνατότητα να επιδιώκεται συγχρόνως τόσο η τόσο η συνεχής όσο και η ασυνεχής αλλαγή προκύπτει από τη συνύπαρξη πολλών αντιφατικών δομών και διεργασιών (Tushman and O'Reilly 1996, σ. 24).

Έχει διαπιστωθεί εμπειρικά ότι η εκμετάλλευση των υπαρχόντων δυνατοτήτων συνδέεται αρνητικά με τις καινοτόμες επιδόσεις, ενώ η εξερεύνηση νέων δυνατοτήτων συνδέεται θετικά. Η εξερεύνηση νέων δυνατοτήτων είναι σημαντική για έναν οργανισμό, όταν συνδυάζεται με χαμηλότερα επίπεδα εκμετάλλευσης των υπαρχόντων δυνατοτήτων και αντίστροφα (Atuahene-Gima, 2005). Θεωρείται ότι η οργανωσιακή αμφιδεξιότητα δεν επιλύει την ένταση μεταξύ της ευθυγράμμισης και της προσαρμοστικότητας, αλλά επιτρέπει την αντιμετώπιση της έντασης μεταξύ των διαφόρων τύπων ευθυγράμμισης προκειμένου να παράγει συνεχή και ασυνεχή αλλαγή. Οι αμφιδέξιοι οργανισμοί δεν ταλαντεύονται ανάμεσα στην εξερεύνηση και την εκμετάλλευση, αλλά κάνουν και τα δύο ταυτόχρονα (O'Reilly and Tushman, 2008). Η εμπειρική έρευνα για τις λειτουργίες της οργανωσιακής αμφιδεξιότητας αναλύει την εφαρμογή της έννοιας των αμφιδέξιων οργανισμών, προκειμένου να διερευνηθεί εάν υπάρχει μαρτυρία σχετικά με τον τρόπο με τον οποίο οι εταιρείες που εφαρμόζουν τις σχετικές έννοιες, διαχειρίζονται πραγματικά τις διαδικασίες της εκμετάλλευσης και της εξερεύνησης (Durisin and Todorova, 2012).

Διαρθρωτικοί και συμπεριφοριστικοί μηχανισμοί

Η οργανωσιακή αμφιδεξιότητα εξετάζεται συνήθως από δύο οπτικές γωνίες. Η μία είναι η αρχιτεκτονική ή η δομική αμφιδεξιότητα, η οποία χρησιμοποιεί διπλές οργανωτικές δομές και στρατηγικές για να διαφοροποιήσει τις προσπάθειες προς εκμετάλλευση και εξερεύνηση (McDonough and Leifer, 1983). Η δομική αμφιδεξιότητα περιλαμβάνει δύο μέρη. Το ένα επικεντρώνεται στην εκμετάλλευση και το άλλο εστιάζει στην εξερεύνηση. Η άλλη προσέγγιση είναι η αμφιδεξιότητα με βάση τα συμφραζόμενα, η οποία χρησιμοποιεί συμπεριφορικά και κοινωνικά μέσα για την ενσωμάτωση της εκμετάλλευσης και της εξερεύνησης στο επίπεδο της οργανωτικής μονάδας (Gibson and Birkinshaw, 2004).

Δομική αμφιδεξιότητα και αμφιδεξιότητα με βάση τα συμφραζόμενα

	Δομική αμφιδεξιότητα	**Αμφιδεξιότητα με βάση τα συμφραζόμενα**
Πώς επιτυγχάνεται η αμφιδεξιότητα	Δραστηριότητες εστιασμένες στην ευθυγράμμιση και δραστηριότητες εστιασμένες στην προσαρμοστικότητα προσαρμόζονται σε ξεχωριστές μονάδες ή ομάδες	Οι μεμονωμένοι υπάλληλοι χωρίζουν τον χρόνο τους ανάμεσα σε δραστηριότητες εστιασμένες στην ευθυγράμμιση και δραστηριότητες εστιασμένες στην προσαρμοστικότητα

Πού λαμβάνουν χώρα οι αποφάσεις για την ευθυγράμμιση	Στη διοικητική κορυφή του οργανισμού	Στην πρώτη γραμμή, από πωλητές, επόπτες και γραφεία
Ρόλος των ανώτερων διοικητικών στελεχών	Να ορίσουν τη δομή. Να δημιουργήσουν αντιστάθμισμα μεταξύ της ευθυγράμμισης και της προσαρμοστικότητας.	Να αναπτύξουν το οργανωσιακό πλαίσιο μέσα στο οποίο λειτουργούν τα άτομα
Φύση των ρόλων	Σχετικά καθορισμένη	Σχετικά ευέλικτη
Δεξιότητες εργαζομένων	Εξειδικευμένες	Γενικές

Πιν. 1. Διαφορές δομικής και με βάση τα συμφραζόμενα αμφιδεξιότητας (Birkinshaw and Gibson 2004, σ. 50)

Παρόλο που και οι δύο οπτικές γωνίες σχετίζονται με το θέμα της οργανωσιακής αμφιδεξιότητας, διαφέρουν σημαντικά ως προς τον τρόπο με τον οποίο διαμορφώνονται και είναι μακρά η συζήτηση για το ποια από τις δύο διαφορετικές προσεγγίσεις είναι σωστή. Ο διπλός τύπος της δομικής αμφιδεξιότητας επιτρέπει τόσο διακριτούς προσανατολισμούς όσο και προσαρμογή στις διαστάσεις στο επίπεδο της μονάδας, αλλά παράγει δυσκολία στις σχέσεις μεταξύ των οργανωτικών μονάδων. Ορισμένοι ερευνητές υποστήριξαν ότι οι ασυνεχείς δομές είναι δυνατόν να οδηγήσουν σε χαμηλές επιδόσεις (Doty *et al.*, 1993). Άλλοι επιχειρούν να διερευνήσουν τους εξωτερικούς και εσωτερικούς παράγοντες συνύπαρξης διαφορετικών διαμορφώσεων. Ένας παράγοντας είναι η ταχύτητα και ο τύπος της τεχνολογικής αλλαγής που αντιμετωπίζουν οι οργανισμοί. Από την άλλη ο ισορροπημένος τύπος, δηλαδή η αμφιδεξιότητα με βάση τα συμφραζόμενα, είναι σύμφωνος με την προσέγγιση συστημάτων που ταιριάζουν σε πολλαπλές διαστάσεις Drazin and Van de Ven, 1985). Σε ένα περιβάλλον όπου οι αλλαγές είναι αργές, υπάρχει αρκετός χρόνος αντίδρασης στις ριζικές αλλαγές με την κατασκευή διπλών δομών και στρατηγικών. Ωστόσο, σε ένα περιβάλλον με υψηλό ανταγωνισμό, οι ισορροπημένες δομές μπορεί να είναι καλύτερα προετοιμασμένες για να αντιμετωπίσουν τη συνεχή ανάγκη ευθυγράμμισης (Raisch and Birkinshaw, 2008).

Η αμφιδεξιότητα συχνά θεωρείται ικανότητα ή δεξιότητα και μπορεί επομένως να βρίσκει την εφαρμογή της είτε σε έναν οργανισμό ως σύνολο, ή στους διευθυντές και τους διευθύνοντες συμβούλους (Cantarello et al., 2012). Από την άποψη της διαρθρωτικής αμφιδεξιότητας, οι οργανισμοί μπορούν να επιλύσουν τα όποια προβλήματα με την προσωρινή κυκλική εναλλαγή περιόδων εκμετάλλευσης και περιόδων εξερεύνησης (Siggelkow and Levinthal, 2003). Από την άλλη (αμφιδεξιότητα βάσει συμφραζόμενων), οι οργανισμοί καλούνται να αντιμετωπίσουν την εκμετάλλευση και την εξερεύνηση ταυτόχρονα προκειμένου να επιτύχουν τον σκοπό της αμφιδεξιότητας (Gibson and Birkinshaw, 2004). Η αμφιδεξιότητα με βάση τα συμφραζόμενα είναι δυσκολότερο να επιτευχθεί από τη δομική αμφιδεξιότητα, καθώς η διαχείριση δύο ασυνεχών ευθυγραμμίσεων μέσα σε έναν οργανισμό είναι πολυπλοκότερη από τη διαχείριση μίας συνεπούς στρατηγικής (Gupta *et al.*, 2006). Έτσι, οι περισσότερες μελέτες για την

οικοδόμηση της οργανωσιακής αμφιδεξιότητας επικεντρώνονται περισσότερο στην αμφιδεξιότητα με βάση τα συμφραζόμενα παρά στη δομική αμφιδεξιότητα.

Ο ρόλος των ηγετών ή των διευθυντών είναι ζωτικός για την οικοδόμηση της οργανωσιακής αμφιδεξιότητας. Ενίοτε γίνονται προτάσεις προς οργανισμούς σχετικά με τους τρόπους επίτευξης της αμφιδεξιότητας βάσει συμφραζόμενων, στους οποίους περιλαμβάνεται η χρήση προγραμμάτων εμπλουτισμού των θέσεων εργασίας και η οικοδόμηση εμπιστοσύνης με τους εργαζόμενους (Adler *et al.*, 1999), η υποστήριξη των εργαζομένων με τη χρήση περίπλοκων ρεπερτορίων συμπεριφοράς (Denison et al., 1995) και η δημιουργία ενός κοινού οράματος (Bartlett and Ghoshal, 1989, σ. 77).

Σε σχετικές έρευνες επισημαίνονται πολλά χαρακτηριστικά της οργανωσιακής κουλτούρας για την οικοδόμηση ενός αμφιδέξιου οργανισμού. Οι επιτυχημένοι οργανισμοί θα πρέπει να είναι σε θέση να εξισορροπούν τα σκληρά στοιχεία (πειθαρχία και πίεση) και τα μαλακά στοιχεία (υποστήριξη και εμπιστοσύνη) στα οργανωσιακά τους συμφραζόμενα (Gibson and Birkinshaw, 2004). Προτάθηκε επίσης ότι η καθιέρωση κοινών στόχων, η ανάπτυξη της συλλογικής ταυτότητας, η δημιουργία κουλτούρας υποστήριξης και η προσωπική συμβολή στις συνεισφορές των ατόμων προς τον γενικό σκοπό μιας οργάνωσης συμβάλλουν στη διαμόρφωση αμφιδεξιότητας. Η αποκεντρωμένη διάρθρωση (Tushman and O'Reilly 1996) και η κουλτούρα κατάρτισης (Bartlett and Ghoshal, 1989, σ. 215 κ.ε.) αποτελούν επίσης σημαντικές πτυχές για τη διαμόρφωση ενός αμφιδέξιου οργανισμού.

Αποτελέσματα της οργανωσιακής αμφιδεξιότητας

Η αμφιδεξιότητα θεωρείται επωφελής για τους οργανισμούς από πολλές απόψεις. Δεδομένου ότι αντιπροσωπεύει την ικανότητα να διατήρησης ισορροπίας μεταξύ των διαδικασιών της εκμετάλλευσης και εκείνων της εξερεύνησης, το βασικότερο αποτέλεσμα της αμφιδέξιας διάστασης είναι η καινοτομία, διότι η καινοτομία χρειάζεται τόσο την πτυχή της εξερεύνησης όσο και την πτυχή της εκμετάλλευσης. Η καινοτομία ορίζεται ως «σειρά δραστηριοτήτων με τις οποίες εισάγεται ένα νέο στοιχείο σε μια κοινωνική μονάδα, με σκοπό να ωφεληθεί η μονάδα, ή η κοινωνία ευρύτερα» (West and Farr 1990, 5). Το νέο στοιχείο δε χρειάζεται να είναι εντελώς νέο ή άγνωστο στα μέλη της μονάδας, αλλά πρέπει να περιλαμβάνει κάποια αισθητή αλλαγή ή πρόκληση στην καθεστηκυία τάξη της. Τα περισσότερα θεωρητικά μοντέλα για την καινοτομία ξεχωρίζουν τουλάχιστον δύο διαδικασίες, τη δημιουργία ιδεών και την εφαρμογή ιδεών (Amabile, 1988, σ. 132). Η φάση της παραγωγής συνδέεται στενά με διερευνητικές δραστηριότητες, ενώ η φάση της υλοποίησης συνδέεται στενά με δραστηριότητες εκμετάλλευσης. Ένας αμφιδέξιος οργανισμός είναι σε θέση να επιδιώκει την καινοτομία (δημιουργώντας νέα προϊόντα και υπηρεσίες) και ταυτόχρονα να τη διατηρεί μέσω της συνεχούς χρήσης αποδεδειγμένων τεχνικών και προϊόντων (March, 1991).

Επιπλέον, η αμφιδεξιότητα μπορεί να προωθήσει κάποια άλλα θετικά οργανωσιακά αποτελέσματα εκτός από την καινοτομία. Υποδεικνύεται στη βιβλιογραφία ότι η αλληλεπίδραση μεταξύ εξερευνητικών και εκμεταλλευτικών

στρατηγικών καινοτομίας (με άλλα λόγια, αμφίδρομη σχέση) συνδέεται θετικά με τον ρυθμό αύξησης των πωλήσεων, ενώ η ανισορροπία μεταξύ των εξερευνητικών και εκμεταλλευτικών στρατηγικών καινοτομίας συνδέεται αρνητικά με τον ρυθμό αύξησης των πωλήσεων (He and Wong, 2004). Διάφοροι οργανισμοί κατόρθωσαν να ξεπεράσουν τις οργανωτικές προκλήσεις και να γίνουν καινοτόμοι εξαιτίας της αμφιδέξιας λειτουργίας τους. Σε μελέτη που διερευνά αριθμό επιχειρήσεων, διαπιστώθηκε ότι η αμφιδεξιότητα είναι σε μεγάλο βαθμό συσχετισμένη θετικά με τις επιδόσεις τους (Gibson and Birkinshaw, 2004). Σε άλλη μελέτη οργανισμών υψηλής τεχνολογίας υποδεικνύεται ότι η ικανότητά τους να εκτελούν ταυτόχρονα εξερεύνηση και εκμετάλλευση συνδέεται, επίσης, με υψηλότερες επιδόσεις (Chandrasekaran *et al*., 2012).

Στη σχέση μεταξύ της οργανωσιακής αμφιδεξιότητας και των οργανωσιακών αποτελεσμάτων υπάρχουν διαμεσολαβητές. Ο περιβαλλοντικός δυναμισμός και η ανταγωνιστικότητα διαμεσολαβούν στη σχέση μεταξύ εκμετάλλευσης /εξερεύνησης και απόδοσης (Lewin *et al*.,1999). Οι εμπειρικές μελέτες έδειξαν επίσης ότι η επιδίωξη εξερευνητικής καινοτομίας είναι αποτελεσματικότερη σε δυναμικά περιβάλλοντα, ενώ η επιδίωξη εκμεταλλεύσιμης καινοτομίας είναι επωφελέστερη για την οικονομική απόδοση μιας μονάδας σε ανταγωνιστικό περιβάλλον (Jansen *et al*., 2006). Παρόλο που δεν ελέγχουν άμεσα τον αμφιδέξιο προσανατολισμό, τα αποτελέσματα υποδεικνύουν θετικό αποτέλεσμα στην απόδοση που επιδιώκει ταυτόχρονα την εκμετάλλευση και την εξερεύνηση της καινοτομίας σε δυναμικά και ανταγωνιστικά περιβάλλοντα. Οι επιδράσεις των εκμεταλλευτικών, εξερευνητικών και ισορροπημένων δραστηριοτήτων στις επιδόσεις των οργανισμών συγκρίνονται υπό διαφορετικές περιβαλλοντικές συνθήκες (Raisch and Hotz, 2008, σ. 62). Η έννοια «πλούτος πόρων σε συγκεκριμένο περιβάλλον» αναπτύχθηκε για να περιγράψει τις ευκαιρίες και τον δυναμισμό ενός οργανισμού (Zahra, 1993). Διαπιστώθηκε ότι, παρόλο που η εξερεύνηση σχετίζεται θετικά με τις επιδόσεις με υψηλό περιβαλλοντικό πλούτο, ο ισορροπημένος προσανατολισμός δεν επηρέασε σημαντικά τις επιδόσεις σε περιόδους χαμηλού περιβαλλοντικού πλούτου (Raisch & Hotz, 2008, σ. 83).

Ο προσανατολισμός στην αγορά αποδείχθηκε επίσης ότι διαμεσολαβεί στη σχέση μεταξύ εκμετάλλευσης/εξερεύνησης και απόδοσης. Ο προσανατολισμός στην αγορά ορίζεται ως «ικανότητα παραγωγής, διάδοσης και ανταπόκρισης σε πληροφορίες σχετικά με τους τρέχοντες και τους μελλοντικούς πελάτες» (Kohli and Jaworski, 1990). Η μελέτη των Kyriakopoulos and Moorman (2004) έδειξε ότι ο προσανατολισμός προς την αγορά διαμεσολαβεί θετικά τον αντίκτυπο της επιδίωξης υψηλών επιπέδων εκμεταλλευτικών και εξερευνητικών στρατηγικών μάρκετινγκ στην απόδοση των νέων προϊόντων. Ωστόσο, οι επιχειρήσεις που επιδιώκουν αμφιδέξιο προσανατολισμό χωρίς να διαθέτουν ισχυρό προσανατολισμό στην αγορά, παρουσιάζουν σημαντική μείωση της χρηματοοικονομικής επίδοσης των νέων προϊόντων τους.

Ένας άλλος παράγοντας που μπορεί να διαμεσολαβήσει στην επίδραση της αμφιδεξιότητας στην απόδοση είναι οι εταιρικοί πόροι (Kyriakopoulos and Moorman, 2004). Οργανισμοί με πλούσιους πόρους έχουν την ικανότητα να εκμεταλλεύονται και να εξερευνούν ταυτόχρονα, ενώ οργανισμοί με λιγότερους

πόρους ενδέχεται να μην είναι σε θέση να αντέξουν μια τόσο περίπλοκη στρατηγική. Ομοίως υποδεικνύεται ότι οι μικρές επιχειρήσεις «στερούνται των πόρων και των συστημάτων ιεραρχικής διοίκησης που μπορούν να βοηθήσουν μεγαλύτερους οργανισμούς να διαχειριστούν τις αντιφατικές τους διαδικασίες γνώσης και έτσι να επηρεάσουν την επίτευξη αμφιδεξιότητας» (Lubatkin *et al.* 2006, σ. 647). Η συγκεκριμένη αντίληψη υποστηρίχθηκε με εμπειρικά στοιχεία που δείχνουν ότι οι μικρές επιχειρήσεις μπορούν να επωφεληθούν περισσότερο από έναν μονόπλευρο προσανατολισμό παρά από μικτές στρατηγικές (Ebben and Johnson, 2005).

Εξετάστηκαν, επίσης, οι οριακές συνθήκες για την επιλογή μεταξύ διαρθρωτικής αμφιδεξιότητας και αμφιδεξιότητας βάσει συμφραζόμενων. Για παράδειγμα, προτείνεται ως κατάλληλη λύση ο χωρικός διαχωρισμός, για περιβάλλοντα που χαρακτηρίζονται από μεγάλες περιόδους σταθερότητας και διαταράσσονται σπάνια από γεγονότα ασυνεχούς αλλαγής (Tushman and O'Reilly, 1996). Η έρευνα έδειξε, επίσης, ότι οι επιχειρήσεις που λειτουργούν σε δυναμικά ανταγωνιστικά περιβάλλοντα στηρίζονται στην αμφιδεξιότητα με βάση τα συμφραζόμενα και όχι στην ανάπτυξη χωρικά διακριτών μονάδων (Jansen *et al.*, 2005).

Ο λειτουργικός ορισμός της αμφιδεξιότητας χρησιμοποιήθηκε αρχικά για να περιγράψει οργανισμούς. Στη συνέχεια η έννοια επεκτάθηκε σε πολλαπλά οργανωτικά επίπεδα, στα οποία συμπεριλαμβάνονται άτομα, ομάδες ατόμων και ηγέτες. Στο γενικότερο επίπεδο, η έννοια της αμφιδεξιότητας συνεπάγεται την επιτυχή διαχείριση της διχοτόμησης της μεταβλητής της εξερεύνησης και της μεταβλητής της εκμετάλλευσης. Όποτε υπάρχουν ανάγκες ταυτόχρονης εφαρμογής της εξερεύνησης και της εκμετάλλευσης εμφανίζεται εσωτερική σύγκρουση (Bledow *et al.*, 2009). Τότε είναι απαραίτητη η αμφιδεξιότητα. Στην πραγματικότητα, η ρύθμιση των αντικρουόμενων απαιτήσεων της καινοτομίας δεν είναι μόνο πρόκληση για τα ανώτερα διευθυντικά κλιμάκια, αλλά και φαινόμενο που εκτείνεται σε όλα τα επίπεδα του οργανισμού. Οι εργαζόμενοι ως άτομα και σύνολα, όπως είναι οι ομάδες εργασίας, όπως και ο οργανισμός στο σύνολό του χρειάζονται στρατηγικές για την αντιμετώπιση των αντικρουόμενων απαιτήσεων, προκειμένου να επιτύχουν την καινοτομία και την προσαρμογή στις μεταβαλλόμενες αγορές. Μερικά παραδείγματα στρατηγικών και τακτικών που θα μπορούσαν να εφαρμοστούν και στα τρία επίπεδα ανάλυσης παρατίθενται επίσης (Bledow *et al*., 2009).

Ορισμένοι ερευνητές υποστηρίζουν ότι μεγάλοι οργανισμοί, εγκαθιδρυμένοι στην αγορά, απλώς στερούνται της ευελιξίας να εξερευνήσουν νέες περιοχές δραστηριοποίησης (Lewis, 2000). Πιθανή αιτία για την έλλειψη ευελιξίας είναι η αποκαλούμενη «παγίδα επιτυχίας», δηλαδή η εστίαση σε ιστορικά επιτυχείς επιχειρηματικές δραστηριότητες (Walrave *et al.*, 2011). Ως πιθανή λύση για τους μεγάλους οργανισμούς αναφέρεται η διάθεση επιχειρηματικού κεφαλαίου για τη χρηματοδότηση εξερευνητικών αποστολών, που δε θα παρεμβαίνουν ιδιαίτερα στις τρέχουσες λειτουργίες τους. Μια άλλη πρόταση είναι η χρήση διαλειτουργικών ομάδων για την επίτευξη πρωτοποριακών καινοτομιών. Ακόμα άλλοι έχουν προτείνει την εναλλαγή μεταξύ διαφορετικών οργανωσιακών μοντέλων, με εστίαση στην εκμετάλλευση και την εξερεύνηση σε διαφορετικές

χρονικές περιόδους. Παραδειγματικά, αναφέρεται σε μελέτη για τις εταιρείες βιοτεχνολογίας με ποιο τρόπο μπορεί να προσαρμόζεται περιοδικά το σύστημα διαχείρισης του οργανισμού, προκειμένου να επιτευχθεί η μεταβαλλόμενη εστίαση στην εκμετάλλευση και την εξερεύνηση (McCarthy and Gordon, 2011).

Ορισμένοι ερευνητές συζητούν, επίσης, εάν είναι δυνατή η επίτευξη της αμφιδεξιότητας, δεδομένου ότι η εξερεύνηση και η εκμετάλλευση συνδέονται με αντιφατικές πληροφορίες και στοιχεία εισόδου. Επίσης, η επιτυχία που οφείλεται στην εξερεύνηση ή την εκμετάλλευση τείνει να αυτοενισχύεται αυτοματικά, οδηγώντας στη χρήση των ίδιων μεθόδων στο μέλλον (Floyd and Lane, 2000). Σε εμπειρική μελέτη της αμφιδεξιότητας σε επίπεδο οργανισμού τονίζεται περαιτέρω ότι τα πολύ χαμηλά επίπεδα τόσο της εξερεύνησης όσο και της εκμετάλλευσης δεν επαρκούν για να συμβάλλουν στην επίτευξη υψηλότερης απόδοσης σε έναν οργανισμό (He and Wong, 2004). Οι υψηλές επιδόσεις ενός οργανισμού ενδέχεται, ωστόσο, να μπορούν να διατηρηθούν μέσω της εφαρμογής νέων επιχειρηματικών μοντέλων και της τεχνολογικής καινοτομίας (Kaulio *et al.*, 2017).

Η αμφιδεξιότητα είναι δυνατόν να παρεμποδιστεί από την επιθυμία των εργαζομένων για ανταμοιβές. Εάν οι οργανισμοί βασίσουν τα συστήματά τους αξιολόγησης και ανταμοιβής στην ολοκλήρωση των καθημερινών εργασιών, οι εργαζόμενοι θα είναι πιθανότερο να συμμορφώνονται με τυποποιημένες διαδικασίες (Adler *et al.*, 1999). Για να αποφευχθεί η παρεμπόδιση της αμφιδεξιότητας, οι οργανισμοί θα πρέπει να ανταμείβουν την καινοτόμο σκέψη, όπως και την επιτυχή ολοκλήρωση των απαραίτητων καθημερινών εργασιών. Παρά τη συνεχιζόμενη συζήτηση γύρω από τις δυνατότητες και τις αδυναμίες της οργανωσιακής αμφιδεξιότητας, η ιδέα αναμένεται να διερευνηθεί περαιτέρω στο άμεσο μέλλον. Η μελλοντική έρευνα είναι πιθανό να επικεντρωθεί στον ρόλο των αμφιδέξια ηγέτες, των αμφιδέξια ομάδων και του κοινωνικού πλαισίου της οργανωτικής φιλοσοφίας (Rosing *et al.*, 2011).

Αμφιδέξια ηγεσία

Η έννοια της αμφιδεξιότητας εφαρμοσμένη στο πλαίσιο της ηγεσίας σημαίνει πως οι ηγέτες θα πρέπει να είναι σε θέση να καθοδηγούν την ομάδα τους ώστε να ανταποκριθεί στην πολυπλοκότητα και τους ρυθμούς της καινοτομίας (Ancona *et al.*, 2001). Η αμφιδέξια ηγεσία ηγεσία ορίζεται ως η ικανότητα των ηγετών να προωθεί στους εργαζόμενους συμπεριφορές εξερεύνησης και συμπεριφορές εκμετάλλευσης, αυξάνοντας ή μειώνοντας τη διακύμανση της συμπεριφοράς τους και μεταβάλλοντας ευέλικτα τις συμπεριφορές τους (Rosing *et al.*, 2011).

Πρόσφατα, η εστίαση στην οργανωσιακή αμφιδεξιότητα έχει επικεντρωθεί περισσότερο στον τρόπο με τον οποίο οι ηγέτες μπορούν να δρουν αμφιδέξια για να επιτύχουν την οργανωσιακή αμφιδεξιότητα. Τα ανώτερα διευθυντικά στελέχη είναι πιθανώς το κλειδί για την εγκαθίδρυση του πλαισίου και της κοινωνικής βάσης της αμφιδεξιότητας. Δεδομένου ότι οι αμφιδέξιοι οργανισμοί απαιτούν σημαντική κινητικότητα, συντονισμό και δραστηριότητες ενσωμάτωσης για να διατηρήσουν τόσο την εκμετάλλευση όσο και την εξερεύνηση, η άτυπη κοινωνική

ενσωμάτωση των ανώτερων διευθυντικών στελεχών του οργανισμού συμβάλλει σημαντικά στην επιτυχία της οργανωσιακής αμφιδεξιότητας (Jansen *et al*., 2009).

Ένα σχετικά πρόσφατο μοντέλο αμφιδέξιας ηγεσίας υποδηλώνει ότι οι διευθύνοντες σύμβουλοι και οι κορυφαίες ομάδες διαχείρισης (Top Management Teams- TMT) διαδραματίζουν σημαντικό ρόλο στην εδραίωση της αμφιδεξιότητας σε μεσαίους οργανισμούς (Cao *et al*., 2010). Σύμφωνα με αυτό το μοντέλο οι TMT είναι εκείνες στις οποίες είναι πιθανό να προκύψουν διαδικασίες όπως η ανταλλαγή πληροφοριών και η επεξεργασία γνώσεων, οι οποίες επηρεάζουν την αμφιδεξιότητα. Επιπλέον, οι διευθύνοντες σύμβουλοι έχουν τη δυνατότητα πρόσβασης σε ποικίλες πληροφορίες που απαιτούνται για να αποφευχθεί ο διαχωρισμός των εξερευνητικών και εκμεταλλευτικών συμπεριφορών. Όσο μεγαλύτερη είναι η διασύνδεση μεταξύ των TMT και των διευθυνόντων συμβούλων σε οργανισμούς μικρού έως μεσαίου μεγέθους, τόσο μεγαλύτερη είναι η αμφιδεξιότητα.

Μετασχηματιστική, συναλλακτική και συμμετοχική ηγεσία

Η μετασχηματιστική ηγεσία έχει προταθεί πως σχετίζεται με την καινοτομία. Η μετασχηματιστική ηγεσία, που ορίζεται ως «η μετακίνηση του εργαζόμενου πέρα από τα άμεσα ατομικά του συμφέροντα με εξιδανικευμένες επιρροές, έμπνευση, πνευματική διέγερση ή εξατομικευμένη σκέψη» (Bass, 1999, σ. 11), παρακινεί τους εργαζόμενους να φτάσουν σε υψηλές εργασιακές επιδόσεις. Υφίσταται, συνεπώς, θετική σχέση μεταξύ της μετασχηματιστικής ηγεσίας και της καινοτομίας, διότι η μετασχηματιστική ηγεσία ενισχύει τα κίνητρα και μπορεί να ενθαρρύνει τους εργαζόμενους να αμφισβητήσουν τις διαμορφωμένες απόψεις τους για τις δυνατότητές τους (Keller, 2006).

Αντίθετα, η συναλλακτική ηγεσία καθιερώνει μια σχέση που βασίζεται στην ανταλλαγή, στη διευκρίνηση των στόχων, την επιβράβευση της επίτευξης του στόχου και παρεμβαίνει μόνο όταν είναι απαραίτητο (Bass, 1999). Η συναλλακτική ηγεσία δεν ενθαρρύνει τον πειραματισμό και επομένως δεν αναμένεται να έχει θετική σχέση με τη δημιουργικότητα και την καινοτομία.

Μετασχηματιστική ηγεσία

Έχει διατυπωθεί η υπόθεση ότι η μετασχηματιστική ηγεσία έχει θετική σχέση με το πλαίσιο της καινοτομίας. Ωστόσο, η έρευνα υποδεικνύει ότι η μετασχηματιστική ηγεσία συνδέεται στενότερα με την ποιότητα των ερευνητικών προγραμμάτων, παρά με την ποιότητα που αναμένεται στα αναπτυξιακά έργα. Πρότεινε ότι η μετασχηματιστική ηγεσία προωθεί τη μη συμβατική σκέψη και λύσεις που υπερβαίνουν τις υπάρχουσες γνώσεις. Οι επιστήμονες σε ερευνητικά προγράμματα εργάζονται με ριζοσπαστικότερες καινοτομίες από ό, τι σε αναπτυξιακά έργα. Ως εκ τούτου, η μετασχηματιστική ηγεσία είναι αποτελεσματικότερη σε ερευνητικά προγράμματα παρά σε αναπτυξιακά έργα (Keller, 1992, 2006).

Παρόμοια, σε οργανωσιακό επίπεδο διατυπώθηκε ότι η άποψη ότι υπάρχει θετική συσχέτιση της μετασχηματιστικής ηγεσίας με την ερευνητική καινοτομία, η οποία είναι πιο πιθανή στην έρευνα παρά σε αναπτυξιακά έργα (Jansen *et al*.,

2009). Παρατηρήθηκε, επίσης, ότι η σχέση μετασχηματιστικής ηγεσίας και ομαδικής καινοτομίας εξαρτάται από το υψηλό κλίμα επιδίωξης της αριστείας από μέρους των ομάδων. Προτάθηκε, μάλιστα, ότι η μετασχηματιστική ηγεσία οδηγεί μόνο στην παραγωγή και εφαρμογή ιδεών υψηλής ποιότητας, όταν τα μέλη της ομάδας μοιράζονται κοινά ενδιαφέροντα για υψηλή απόδοση (Eisenbeiss *et al.*, 2008).

Συναλλακτική ηγεσία

Είναι σχετικά λίγες οι μελέτες που διερευνούν τη σχέση μεταξύ της συναλλακτικής ηγεσίας και της καινοτομίας. Έχει αναφερθεί θετική συσχέτιση μεταξύ της συναλλακτικής ηγεσίας και της επιτυχίας των προϊόντων στις ομάδες έρευνας και ανάπτυξης, αλλά μη σημαντική συσχέτιση με την ταχύτητα ανταπόκρισης της αγοράς (Dayan *et al.*, 2009). Άλλη μελέτη για τη σχέση συναλλακτικής ηγεσίας και καινοτομίας υποδεικνύει αρνητική συσχέτιση μεταξύ συναλλακτικής ηγεσίας και την εξερευνητική καινοτομία υπό συνθήκες υψηλού περιβαλλοντικού δυναμισμού, αλλά θετική συσχέτιση μεταξύ της συναλλακτικής ηγεσίας και της εκμετάλλευσης της καινοτομίας, ανεξάρτητη από τον περιβαλλοντικό δυναμισμό (Jansen *et al.*, 2009). Έχει, επίσης, αναφερθεί σημαντική αρνητική συσχέτιση μεταξύ της συναλλακτικής ηγεσίας και της καινοτομίας (Lee, 2008).

Εντέλει, πειραματικές μελέτες των αποκάλυψαν ισχυρότερη επίδραση της συναλλακτικής ηγεσίας στην ομαδική δημιουργικότητα, μεγαλύτερη από εκείνη της μετασχηματιστικής ηγεσίας (Sosik *et al.*, 1997, επίσης Kahai, *et al.*, 2003). Συμπερασματικά, τα αποτελέσματα σχετικά με τη σχέση μεταξύ της συναλλακτικής ηγεσίας και της καινοτομίας είναι μικτά και ποικίλλουν ευρέως. Για την παραγωγή αξιόπιστων συμπερασμάτων χρειάζεται περαιτέρω έρευνα για τη διερεύνηση της συγκεκριμένης σχέσης, πολύ περισσότερο σε οριακές συνθήκες. Η μελέτη των Jansen *et al.* (2009) υποδεικνύει ότι η συναλλακτική ηγεσία συνδέεται στενότερα με δραστηριότητες εκμετάλλευσης παρά με τις δραστηριότητες εξερεύνησης, επομένως απαιτείται η ηγετική συμπεριφορά που προωθεί την εξερεύνηση, προκειμένου να συμπληρωθεί η συναλλακτική ηγεσία στο πλαίσιο της καινοτομίας.

Συμμετοχική ηγεσία

Υπάρχουν αρκετές άλλες μορφές ηγεσίας που μελετήθηκαν στο πλαίσιο της καινοτομίας. Η συμμετοχική ηγεσία, δηλαδή η από κοινού λήψη αποφάσεων από τον επιβλέποντα και τον υπάλληλο, έχει μελετηθεί σε ατομικό επίπεδο και σε επίπεδο ομάδας και έχει αναφερθεί θετική συσχέτιση μεταξύ της συμμετοχικής ηγεσίας και της επιτυχίας της υλοποίησης από μέρους των εργαζομένων (Krause *et al.*, 2007). Έχει παρατηρηθεί, επίσης, θετική συσχέτιση με την καινοτομία και με την απόδοση της έρευνας και ανάπτυξης σε δείγμα παραγωγής, αλλά όχι σε δείγμα υπηρεσιών (Stoker *et al.*, 2001). Επιπλέον, ανιχνεύτηκε θετική συσχέτιση μεταξύ συμμετοχικής ηγεσίας και ατομικής δημιουργικότητας (Oldham and Cummings, 1996). Σε άλλες μελέτες καταδείχθηκαν αρνητικές συσχετίσεις για τη δημιουργικότητα και τη δημιουργική συμπεριφορά από την στενή

παρακολούθηση της εποπτικής ηγεσίας, εκείνου δηλαδή του τύπου ηγεσίας που η συμπεριφορά του ηγέτη προσφέρει καθοδήγηση, υποστήριξη και διορθωτική ανατροφοδότηση (George and Zhou, 2001, επίσης Zhou, 2003). Εντέλει, αναφέρθηκε θετική συσχέτιση μεταξύ της καθοδηγητικής ηγεσίας, που παρέχει το πλαίσιο για αποφάσεις και δράσεις, και της ομαδικής καινοτομίας (Somech,2006).

Η υπόθεση της συμμετοχικής ηγεσίας και η σχέση της με την καινοτομία φέρνει στο προσκήνιο τον γενικό ρόλο του αμφιδέξιου ηγέτη στην καινοτόμο προσπάθεια. Η θεωρία μας δεν κάνει υποθέσεις σχετικά με το βαθμό συμμετοχής του ηγέτη στη διαδικασία καινοτομίας. Τόσο η ανοιχτή και συμμετοχική όσο και η κλειστή ηγετική συμπεριφορά προβάλλονται είτε ενεργά ή παθητικά. Αυτό σημαίνει ότι ο ηγέτης είναι δυνατόν να προωθήσει εξερευνητικές ή εκμεταλλευτικές συμπεριφορές στους εργαζόμενους και στη συνέχεια να τους αφήσει να επεξεργαστούν ένα συγκεκριμένο έργο. Ωστόσο, μπορεί να συμμετέχει ενεργά σε δραστηριότητες που σχετίζονται είτε με την εξερεύνηση ή με την εκμετάλλευση.

Η κλειστή ηγετική συμπεριφορά θα μπορούσε να σημαίνει ότι ο ηγέτης θέτει στόχους και παρακολουθεί μόνο παθητικά την επίτευξη του στόχου ή θα μπορούσε να σημαίνει ότι διαμορφώνει ενεργά το έργο, διορθώνει τα λάθη και βοηθά στην εκτέλεσή του. Από την άλλη, η ανοικτή συμπεριφορά μπορεί να σημαίνει ότι ο ηγέτης απλώς ενθαρρύνει πειραματισμούς και ανέχεται αποκλίσεις από προηγούμενους σχεδιασμούς ή ότι εισάγει ενεργά νέες προοπτικές στα προβλήματα και βοηθά σε διαφορετικές κατευθύνσεις. Το σημείο που τονίζεται εδώ είναι ότι οι αμφιδέξιοι ηγέτες μπορεί να συμμετέχουν περισσότερο ή λιγότερο στη διαδικασία, ενεργά ή παθητικά. Η συμμετοχή του μπορεί να ποικίλει ανάλογα με τις χρονικές περιόδους, ανάλογα με τις απαιτήσεις μιας ειδικής κατάστασης, και μπορεί επίσης να ποικίλλει μεταξύ ομάδων ανάλογα με την εμπειρία τόσο των μελών της ομάδας όσο και του ηγέτη (Kerr & Jermier, 1978).

Αντιλήψεις για την οργανωσιακή πολιτική

Οι οργανισμοί είναι κοινωνικές οντότητες που αγωνίζονται για πόρους, εμφανίζουν συχνά προσωπικές συγκρούσεις και ποικίλες τακτικές επιρροής που εκτελούνται από άτομα και ομάδες για να αποκτήσουν οφέλη και στόχους με διάφορους τρόπους (Molm, 1997). Η εκτίμηση του πολιτικού κλίματος σε μια εργασιακή μονάδα είναι σύνθετο έργο, αλλά είναι ζωτικής σημασίας για την καλύτερη κατανόηση των οργανισμών. Η οργανωσιακή πολιτική ορίζεται συνήθως ως συμπεριφορά σχεδιασμένη στρατηγικά για να μεγιστοποιήσει τα συμφέροντα του οργανισμού (Ferris *et al.*, 1989) και επομένως αντιβαίνει στους συλλογικούς οργανωτικούς στόχους ή στα συμφέροντα άλλων ατόμων. Αυτή η προοπτική αντανακλά μια γενικά αρνητική εικόνα της οργανωσιακής πολιτικής στα μάτια των περισσότερων μελών ενός οργανισμού και έχει αναφερθεί ως ουσιαστικά αρνητική διαδικασία (Block 1988, σ. 5).

Έχει αναφερθεί πως όταν ζητείται από εργαζόμενους να περιγράψουν την πολιτική του χώρου στον οποίο εργάζονται, απάντησαν απαριθμώντας

δραστηριότητες που εξυπηρετούν τον αποκλειστικά τον οργανισμό και χειρισμούς που δε σχολιάστηκαν θετικά (Gandz and Murray, 1980, επίσης Medison *et al.*, 1980). Οι έρευνες που μελέτησαν αυτή την αντίληψη διαπίστωσαν ότι η οργανωσιακή πολιτική λίγο-πολύ θεωρείτο από τους εργαζόμενους ατομικιστική συμπεριφορά για την επίτευξη συμφερόντων, πλεονεκτημάτων και ωφελειών εις βάρος άλλων και ενίοτε αντίθετα προς τα συμφέροντα του οργανισμού ή της εργασιακής μονάδας (Drory, 1993). Αυτή η συμπεριφορά συσχετίζεται συχνά με χειραγώγηση, δυσφήμιση, ανατρεπτικότητα και κατάχρηση εξουσίας για την επίτευξη ατομικών στόχων.

Οι Kacmar and Ferris (1991) έχουν ορίσει την οργανωσιακή πολιτική ως τον βαθμό με τον οποίο παρατηρούν οι εργαζόμενοι το εργασιακό περιβάλλον τους ως περιβάλλον με πολιτικό χαρακτήρα και έχει ως αποτέλεσμα να τους κάνει να αισθάνονται αυτό το περιβάλλον άδικο. Υπάρχουν πολλοί άλλοι ορισμοί που επικεντρώνονται στη χρήση της εξουσίας (Pfeffer, 1992, σ. 8), στον έλεγχο και την τυποποίηση της συμπεριφοράς (Mintzberg, 1983, σ. 34) και στις δραστηριότητες που ασκούν επιρροή στους εργαζόμενους (Vigoda, 2000). Αρκετές μελέτες για την οργανωσιακή πολιτική διαπραγματεύονται σε μεγάλο βαθμό το πολιτικό περιβάλλον εργασίας ως φορέα δυσλειτουργικών εργασιακών αποτελεσμάτων (για παράδειγμα Gillmore *et al.*, 1996, Bodla and Danish, 2009 και Bodla *et al.*, 2012). Η φύση της συμπεριφοράς των εργαζομένων στο περιβάλλον ενός οργανισμού είναι συχνά πολιτική και κανείς δεν μπορεί να ξεφύγει από το πολιτικό περιβάλλον. Οι αντιλήψεις για την οργανωσιακή πολιτική ενίοτε συνδέονται αρνητικά με την ικανοποίηση από την εργασία (Kacmar *et al.*, 1999), την οργανωσιακή δέσμευση και την εργασιακή απόδοση (Maslyn and Fedor, 1998). Έχει υποστηριχθεί ότι εξαιτίας των αρνητικών αντιλήψεων περί οργανωσιακής πολιτικής επικρατεί αθέμιτο και άδικο περιβάλλον, το οποίο αναγκάζει συχνά τους εργαζόμενους να εγκαταλείπουν τον οργανισμό με τον οποίο συνδέονται επαγγελματικά (Folger *et al.*, 1992). Το αθέμιτο και άδικο περιβάλλον είναι συχνά το αποτέλεσμα της οργανωσιακής πολιτικής και οι εργαζόμενοι δεν θεωρούν ότι οι προσπάθειές τους και η επένδυση στην εργασία τους θα τους φέρει στο μέλλον δίκαιες ανταμοιβές, διαμορφώνοντας ως εκ τούτου ανισόρροπες σχέσεις ανταλλαγής με το εργασιακό τους περιβάλλον (Vigoda, 2002).

Οι συμπεριφορές και οι νοοτροπίες των εργαζομένων στην εργασία τους θεωρούνται, ως προς τη σχέση τους με τους οργανισμούς στους οποίους εργάζονται, μορφή κανόνων αμοιβαιότητας (Gouldner, 1960) και κοινωνικής ανταλλαγής (Blau, 1964, σσ. 91-94). Αυτή η πολλαπλή σχέση ανταλλαγής, δηλαδή η οικονομική και η κοινωνική, δημιουργεί κάποιες υποχρεώσεις των οργανισμών απέναντι στους εργαζομένους και των εργαζόμενων απέναντι στους οργανισμούς, που παράγουν αμοιβαία οφέλη και τρόπους αλληλοϋποστήριξης. Η ποιότητα αυτών των ανταλλαγών εξαρτάται από τις αντιλήψεις τους και τη φύση της σχέσης.

Η κοινωνική ανταλλαγή

Η κοινωνική ανταλλαγή κανονικά εδράζεται σε εθελοντικές συμπεριφορές, που έχουν ως αποτέλεσμα κάποιες μελλοντικές υποχρεώσεις επιστροφής ή αμοιβαιότητας. Αυτές οι υποχρεώσεις επιστροφής βασίζονται στην εμπιστοσύνη

ότι τα εμπλεκόμενα μέρη θα εκπληρώσουν την υποχρέωσή τους. Οι σχέσεις κοινωνικής ανταλλαγής είναι εντελώς διαφορετικές από τις καθημερινές εργασιακές σχέσεις, επειδή δεν είναι αποτέλεσμα οργανωσιακών πολιτικών ή οικονομικών δραστηριοτήτων. Είναι ένα είδος σχέσεων που εξαρτώνται από το περιβάλλον και τις αντιλήψεις των εργαζομένων για τον οργανισμό. Εάν οι σχέσεις είναι ισχυρές ή υψηλής ποιότητας στις απόψεις των εργαζομένων, το πολιτικοποιημένο περιβάλλον είναι δυνατόν να διαταράξει τη σχέση. Η κοινωνική και οικονομική ανταλλαγή εξαρτάται από κάποια επιστροφή στο μέλλον. Ωστόσο, η απόδοση της οικονομικής ανταλλαγής είναι σαφώς καθορισμένη, ενώ η απόδοση της κοινωνικής ανταλλαγής δεν καθορίζεται ρητά, όσον αφορά στα μέσα ή τον χρόνο εκπλήρωσης της ανταπόδοσης (Blau 1964, σ. 4).

Έχει αναφερθεί ότι η δέσμευση των εργαζομένων και η απόδοσή τους αυξάνονται με αυτήν την ανταλλαγή (Lidden *et al*., 1997) και έχει υποστηριχθεί ότι κατά την ανθρώπινη αλληλεπίδραση ανταλλάσσονται κοινωνικοί και υλικοί πόροι. Ανταποκρινόμενοι οι εργαζόμενοι στην κοινωνική ανταλλαγή, αναπτύσσουν τέτοιες συμπεριφορές, που υποχρεώνουν ή ωφελούν το εμπλεκόμενο μέρος που ξεκινά την ανταλλαγή (Settoon et al., 1996). Εάν οι εργαζόμενοι αισθάνονται ότι αντιμετωπίζονται δίκαια, δημιουργείται το ανάλογο περιβάλλον επικοινωνίας, απαραίτητο για τη βιωσιμότητα και τη δημιουργία κοινωνικών σχέσεων ανταλλαγής. Οι αντιλήψεις των εργαζομένων παίζουν πολύ σημαντικό ρόλο στη διαμόρφωση αυτών των σχέσεων ανταλλαγής (Lidden *et al*., 1997).

Εάν οι εργαζόμενοι θεωρούν ότι η συμπεριφορά του προϊσταμένου-επόπτη και του οργανισμού τους είναι άδικη, πολιτικοποιημένη και βασισμένη στην ευνοιοκρατία, διαταράσσονται οι κοινωνικές αντιλήψεις τους με αποτέλεσμα τη μείωση της δέσμευσής τους και της ικανοποίησής τους από την εργασία. Οι εργαζόμενοι σχηματίζουν κοινωνικές σχέσεις ανταλλαγής με βάση το πώς αντιλαμβάνονται το άλλο μέρος που συμμετέχει στην ανταλλαγή. Εάν οι αντιλήψεις τους για την οργανωσιακή πολιτική είναι αρνητικές, οι τότε μειώνονται ανάλογα και οι αντιλήψεις τους για την κοινωνική ανταλλαγή και θα επηρεαστεί γενικότερα το ηθικό τους (Rupp και Cropanzano, 2002).

Μελέτες υποστηρίζουν ότι η πολιτική είναι ιδιαίτερο φαινόμενο σε οργανισμούς και ότι αξίζει περισσότερη προσοχή και εμπειρική εξέταση (Gandz and Murray, 1980, Mayes and Allen, 1977, Mintzberg, 1983, Pfeffer 1981, 1992 μεταξύ άλλων). Η σημασία της οργανωσιακής πολιτικής έγκειται στις πιθανές συνέπειες και επιπτώσεις της στα εργασιακά αποτελέσματα, όπως και στις πιθανές επιπτώσεις της σε ζητήματα κοινωνικής ανταλλαγής. Θεωρητικά επιχειρήματα υποδηλώνουν ότι η πολιτική συχνά παρεμβαίνει στις συνήθεις οργανωσιακές διαδικασίες, όπως είναι η λήψη αποφάσεων, η προώθηση και η επιβράβευση ως κοινωνική ανταλλαγή, επηρεάζοντας την παραγωγικότητα και τις επιδόσεις των εργαζομένων σε ατομικό και οργανωσιακό επίπεδο.

Οι εμπειρικές προσπάθειες υποστήριξης αυτής της έννοιας αποδείχθηκαν διφορούμενες. Ορισμένες μελέτες βρήκαν αρνητική σχέση μεταξύ της οργανωσιακής πολιτικής με την εργασιακή συμπεριφορά ή τις εκτιμήσεις των εργαζομένων για το στρες (Drory, 1993 και Ferris *et al*., 1996). Πρόσφατες μελέτες υποδεικνύουν ότι η πολιτική ενισχύει τις συμπεριφορές απόσυρσης και την

πρόθεση εγκατάλειψης ή αλλαγής της εργασίας (Cropanzano *et al.*, 1997) και άλλες πως δεν υφίσταται καμία τέτοια σχέση (Parker *et al.*, 1995). Όλες αυτές οι μελέτες, ωστόσο, φαίνεται να παραβλέπουν τη σχέση μεταξύ της οργανωσιακής πολιτικής και άλλων πιθανών εργασιακών αποτελεσμάτων, όπως η αδιαφορία και η πραγματική εργασιακή απόδοση.

Δεν είναι πολλές οι μελέτες που εξετάζουν θέματα σχετικά με οργανωσιακή πολιτική στον δημόσιο τομέα. Οι περισσότερες από αυτές διεξήχθησαν κυρίως σε πανεπιστήμια (Christiansen et al., 1997 και Welsh and Slusher, 1986 μεταξύ άλλων). Όσον αφορά στην ελληνική βιβλιογραφία, εντοπίστηκαν μελέτες κοινωνιολογικής ανάλυσης για τη διοικητική κουλτούρα της Εθνικής Σχολής Δημόσιας Διοίκησης για παράδειγμα (Παπούλιας *κ.ά.*, 2017), όπως και έρευνες που συσχετίζουν την έννοια της οργανωσιακής πολιτικής με τα εργασιακά αποτελέσματα (Rossidis *κ.ά.*, 2015), χωρίς ωστόσο να γίνεται αναφορά στην αμφιδεξιότητα, στις επιπτώσεις της στην οργανωσιακή πολιτική και τα συναφή εργασιακά αποτελέσματα, εξετάζοντας την απόδοση των εργαζομένων υπό το πρίσμα των θεωριών της κοινωνικής ανταλλαγής. Επίσης, οι περισσότερες μελέτες αναφέρονται στον βορειοαμερικανικό δημόσιο τομέα (Wayne et al., 1988 μεταξύ άλλων). Με εξαίρεση τη μελέτη των Parker *et al.* (1995), δεν αναλύεται η επίδραση της παρατηρούμενης οργανωσιακής πολιτικής στα εργασιακά αποτελέσματα στους υπαλλήλους του δημόσιου τομέα, που εξυπηρετούν τους πολίτες σε κυβερνητικές υπηρεσίες ή τοπικούς δήμους, ούτε αναλύεται το φαινόμενο της κοινωνικής ανταλλαγής.

Τα πρότυπα προσλήψεων, απασχόλησης και υπηρεσίας σε δημόσιους οργανισμούς διαφέρουν σημαντικά από εκείνα του ιδιωτικού τομέα, ακόμη και από εκείνα του ευρύτερου δημόσιου τομέα. Στις περισσότερες χώρες, οι μισθοί των δημοσίων υπαλλήλων είναι χαμηλότεροι από τους μισθούς του ιδιωτικού τομέα, η προώθηση γίνεται σχετικά αργά και οι ανταμοιβές γενικά δεν σχετίζονται με τα αποτελέσματα της εργασίας (Rainey, 1991). Στο ελληνικό τομέα κατά την περίοδο της κρίσης οι μισθοί των δημοσίων υπαλλήλων εν γένει είναι σαφώς μεγαλύτεροι και από εκείνους του ιδιωτικού τομέα, ακόμη και του ευρύτερου δημόσιου τομέα. Οι δημόσιοι οργανισμοί προσφέρουν συνήθως ένα σταθερό εργασιακό περιβάλλον, υψηλότερη ασφάλεια εργασίας. Ως εκ τούτου, η πιθανή επίδραση της οργανωσιακής πολιτικής στις δημόσιες υπηρεσίες και τους δημόσιους υπαλλήλους είναι ακόμη ασαφής και αξίζει περισσότερης διερεύνησης.

Οργανωσιακή υποστήριξη

Η θεωρία της οργανωσιακής υποστήριξης προτείνει ότι οι εργαζόμενοι διαμορφώνουν μια γενικευμένη αντίληψη σχετικά με τον βαθμό στον οποίο ο οργανισμός εκτιμά τις συνεισφορές τους και φροντίζει για την ευημερία τους. Η συγκεκριμένη θεωρία έχει προσελκύσει το ενδιαφέρον ερευνητών εξαιτίας της εν δυνάμει αξίας της προβολής της σχέσης εργαζομένων-οργανισμού από την οπτική γωνία των εργαζομένων, και της ισχυρής διασύνδεσης της αντιληπτής οργανωσιακής υποστήριξης με την οργανωσιακή δέσμευση, την ικανοποίηση από την εργασία και άλλα εργασιακά αποτελέσματα. Αναλύσεις έχουν δείξει ότι η οργανωσιακή υποστήριξη σχετίζεται τη δίκαιη πρακτική, τους ανθρώπινους

πόρους και την υποστήριξη του επιβλέποντος, τις συνέπειες της συμπεριφοράς (για παράδειγμα συναισθηματική οργανωσιακή δέσμευση και ικανοποίηση από την εργασία) και την εργασιακή απόδοση (Rhoades and Eisenberger, 2002). Μία πιο πρόσφατη ανάλυση επιβεβαίωσε τα συμπεράσματα σχετικά με τη συμπεριφορά περιλαμβάνοντας περισσότερες μελέτες (Riggle *et al.*, 2009).

Σύμφωνα με τη θεωρία, η αντιληπτή οργανωσιακή υποστήριξη εξαρτάται έντονα από τις αρμοδιότητες των εργαζομένων, όσον αφορά στην πρόθεση του οργανισμού να επιβάλλει ευνοϊκή ή δυσμενή μεταχείριση. Ουσιαστικά μέσω της αντιληπτής οργανωσιακής υποστήριξης κινείται διαδικασία κοινωνικής ανταλλαγής, καθώς οι εργαζόμενοι αισθάνονται υποχρεωμένοι να βοηθήσουν τον οργανισμό να επιτύχει τους σκοπούς και τους στόχους του και αναμένουν ότι οι αυξημένες τους προσπάθειες θα οδηγήσουν σε μεγαλύτερες ανταμοιβές εκ μέρους του οργανισμού. Η αντιληπτή οργανωσιακή υποστήριξη εκπληρώνει, επίσης, κοινωνικές και συναισθηματικές ανάγκες, με αποτέλεσμα μεγαλύτερη ταύτιση και δέσμευση στον οργανισμό, αυξημένη επιθυμία βοήθειας προς τον οργανισμό για να επιτύχει και μεγαλύτερη ψυχολογική ευημερία του εργαζόμενου. (Kurtessis *et al.*, 2017).

Με βάση τον κανόνα της αμοιβαιότητας (Gouldner, 1960), τα οφέλη που προέρχονται από την αντιληπτή οργανωσιακή υποστήριξη, οδηγούν τους εργαζόμενους να ανταποκρίνονται όχι μόνο στις συμβατικές υποχρεώσεις τους αλλά και πέρα από αυτές (Rhoades and Eisenberger, 2002). Ο κανόνας της αμοιβαιότητας συνεπάγεται την υποχρέωση να επιστραφούν τα οφέλη που εισπράττονται από κάποιον άλλον, μαζί με την προσδοκία ότι ανταμείβονται ευνοϊκές ενέργειες προς τους άλλους (Korsgaard *et al.*, 2010). Κάτι τέτοιο επηρεάζει την κοινωνική συμπεριφορά, καθώς οι εργαζόμενοι αναζητούν ενδείξεις αναμενόμενων μελλοντικών ανταμοιβών (Gouldner, 1960). Όταν οι εργαζόμενοι λαμβάνουν οφέλη από την ανοικτή επικοινωνία τους με τη διοίκηση, αισθάνονται υποχρεωμένοι να ανταποκριθούν αναλόγως, μέσω της αύξησης των επιδόσεων τους στην εργασία του και τις εθελοντικές τους ενέργειες προς όφελος του οργανισμού (Neves and Eisenberger, 2012).

Το ζήτημα της επικοινωνίας μεταξύ εργαζομένων και διοίκησης είναι ουσιαστικό για αυτού του είδους τις αμοιβαίες ανταλλαγές. Η αποτελεσματική εφαρμογή των οργανωσιακών στρατηγικών και των ανθρώπινων πόρων εξαρτάται από την ανοικτή αμφίδρομη επικοινωνία μεταξύ διοίκησης και εργαζομένων. Η προς τα πάνω επικοινωνία επιτρέπει στους εργαζόμενους να επισημαίνουν τις εσωτερικές αντιφάσεις και τα προβλήματα που αντιμετωπίζουν οι οργανισμοί τους (Tourish *et al.*, 2010). Επηρεάζει τις προσωπικές και επιχειρησιακές αποφάσεις, καθώς και τις προσαρμογές των πολιτικών και της στρατηγικής (Glauser, 1984).

Η προς τα κάτω επικοινωνία χρησιμεύει για να παρέχει στους εργαζόμενους οδηγίες και ανατροφοδότηση σχετικά με την απόδοσή τους. Επιπλέον, η επικοινωνία της διοίκησης μπορεί να αυξήσει την αντιληπτή οργανωσιακή υποστήριξη, επιτρέποντας στα στελέχη να περιγράφουν γενικούς στόχους και στρατηγικές και να παρέχουν τις απαραίτητες πληροφορίες που βοηθούν τους εργαζόμενους να πραγματοποιήσουν τη δουλειά τους (Allen, 1992). Μια τέτοια επικοινωνία μπορεί να ελαττώσει το άγχος και την αβεβαιότητα των

εργαζομένων, όσον αφορά σε κάθε είδους οργανωσιακή αλλαγή, ενώ παράλληλα ενθαρρύνει την εμφάνιση καινοτόμων ιδεών. Χωρίς ανοικτή και αμφίδρομη γραμμή επικοινωνίας μεταξύ διοίκησης και εργαζομένων, τα ανώτερα στελέχη είναι πιθανό να χάσουν την επαφή τους με τους εργαζόμενους, να υποτιμήσουν αναδυόμενα προβλήματα και να αναπτύξουν στρατηγικές που δεν είναι ευθυγραμμισμένες με τις αντιλήψεις των εργαζομένων (Tourish, 2005).

Η ανοικτή επικοινωνία με τη διοίκηση είναι ιδιαίτερα αποτελεσματική στην αύξηση της αντιληπτής οργανωσιακής υποστήριξης, καθώς τα υψηλά ιστάμενα στελέχη διαμορφώνουν πολιτικές και στόχους και ως εκ τούτου θεωρούνται από τους εργαζόμενους αντιπρόσωποι του οργανισμού. Η ανοικτή επικοινωνία με τη διοίκηση σηματοδοτεί ότι ο οργανισμός φροντίζει για την ευημερία των εργαζομένων και εκτιμά τη συμβολή τους, αυξάνοντας την υποστήριξη στο έργο και την ευημερία τους.

Εργασιακά αποτελέσματα

Με τον όρο εργασιακό αποτέλεσμα, εναλλακτικά εργασιακή στάση, όπως απαντάται στη βιβλιογραφία, εννοείται η βασική διάθεση του ατόμου ως προς το επάγγελμά του. Αν και απαντώνται ως ταυτόσημες, οι έννοιες διαφέρουν, καθώς το εργασιακό αποτέλεσμα είναι η τελική κατάληξη της εργασιακής στάσης. Με άλλα λόγια οι εργασιακές στάσεις επηρεάζουν τα εργασιακά αποτελέσματα (Ologbo and Saudah, 2012). Η στάση είναι αξιολογική δήλωση, θετική ή αρνητική και αποτέλεσμα αξιών και πεποιθήσεων του εργαζόμενου, οδηγώντας συνήθως σε ανάλογη συμπεριφορά. Στις εργασιακές στάσεις περιλαμβάνονται η εργασιακή ικανοποίηση (Job satisfaction), η εργασιακή προσήλωση (Loyalty), δηλαδή το συναίσθημα της διασύνδεσης με τον οργανισμό, η αντιληπτή οργανωσιακή υποστήριξη (Perceived Organizational Support – POS), που εξαρτάται από τη συμμετοχή στη λήψη αποφάσεων και την πρόσβαση σε σημαντικές πληροφορίες και η οργανωσιακή δέσμευση ή ταύτιση με τον οργανισμό.

Η εργασιακή στάση είναι ουσιαστικά μια σειρά αξιολογήσεων του εργασιακού περιβάλλοντος στην οποία συντίθενται τα συναισθήματα, οι πεποιθήσεις και η προσκόλληση του ατόμου στην εργασία του (Judge and Kammeyer-Mueller,2012). Η εργασιακή στάση θεωρείται είτε συναισθηματική ικανοποίηση από την εργασία, κάτι που συνιστά γενικό ή παγκόσμιο υποκειμενικό συναίσθημα για μια εργασιακή θέση (Thompson and Phua, 2012), ή σύνθεση αντικειμενικών εκτιμήσεων συγκεκριμένων όψεων της εργασίας, όπως είναι η αμοιβή, οι συνθήκες, οι ευκαιρίες και άλλες πτυχές (Harrison *et al*., 2006).

Η έρευνα υποδεικνύει ότι υποκρύπτονται αλληλεξαρτήσεις και πολυπλοκότητες στη βάση αυτού που ορίζεται απλά εργασιακή στάση. Η μακρά ιστορία της έρευνας σχετικά με τις στάσεις εργασίας δείχνει ότι δεν υπάρχει κοινά αποδεκτός ορισμός. Υπάρχουν τόσο γνωστικές όσο και συναισθηματικές πτυχές, οι οποίες δεν είναι αναγκαίο να αλληλοσυμπληρώνονται ή να συνδέονται (Schleicher *et al*., 2004). Η εργασιακή στάση δεν πρέπει να συγχέεται με την ευρύτερο όρο «στάση», διότι η «στάση» ορίζεται ως ψυχολογική τάση που εκφράζεται με την αξιολόγηση μιας συγκεκριμένης οντότητας ευμενώς ή δυσμενώς, ενώ η εργασιακή στάση

είναι ένα ιδιαίτερο παράδειγμα ως οντότητα. Στον παραπάνω ορισμό, ο όρος "εργασία" περιλαμβάνει τη σημερινή θέση, την εργασία ή το επάγγελμα ενός ατόμου και τον εργοδότη του ως οντότητά του. Ωστόσο, η στάση ενός ατόμου απέναντι στην εργασία του δεν πρέπει απαραίτητα να είναι ίση με τη στάση του απέναντι στον εργοδότη του και οι δύο αυτοί παράγοντες συχνά αποκλίνουν (Schleicher *et al*., 2004).

Σε παγκόσμιο επίπεδο οι εργασιακές στάσεις αναπτύσσονται μέσω της οργάνωσης, του εργασιακού περιβάλλοντος, της συναισθηματικής διάθεσης, των συνολικών μέτρων για τα χαρακτηριστικά της εργασίας και του κοινωνικού περιβάλλοντος. Εξαρτώνται, δηλαδή, από το ευρύ σύνολο συνθηκών εργασίας. Στην πραγματικότητα, οι εργασιακές στάσεις ή αποτελέσματα συνδέονται στενά με γενικότερες μετρήσεις της ικανοποίησης από τη ζωή. Η εργασία σε γενική κλίμακα επικεντρώνεται στη γνωστική και όχι στην εφαρμοσμένη προοπτική των επιπτώσεων των εργασιακών στάσεων. Ποικίλες εργασιακές στάσεις συνδέονται με διαφορετικά επίπεδα ικανοποίησης στο γενικό πλαίσιο των παγκόσμιων εργασιακών στάσεων (Judge and Kammeyer-Mueller, 2012).

Άλλοι τύποι εργασιακών στάσεων περιλαμβάνουν την εργασιακή συμμετοχή, που υποδηλώνει ενεργό συμμετοχή και εξέταση της απόδοσης, που είναι σημαντική προς την κατεύθυνση της αυτοεκτίμησης του εργαζόμενου. Περιλαμβάνουν, επίσης, την οργανωσιακή δέσμευση, δηλαδή τη δέσμευση του εργαζόμενου με συγκεκριμένο οργανισμό και τους στόχους του και τη συναφή επιθυμία διατήρησης της ιδιότητας του μέλους στον οργανισμό. Άλλη εργασιακή στάση συνδέεται με την αντιληπτή οργανωσιακή υποστήριξη (POS), δηλαδή τον βαθμό στον οποίο οι εργαζόμενοι αισθάνονται ότι ο οργανισμός φροντίζει για την ευημερία τους. Εντέλει εργασιακή στάση είναι και η εργασιακή εμπλοκή, δηλαδή η ενθουσιώδης συμμετοχή του ατόμου στις συνολικές διεργασίες του οργανισμού (Steers *et al*., 1991).

Η συναισθηματική ικανοποίηση από την εργασία είναι έννοια που περιλαμβάνει το συνολικό συναίσθημα του εργαζόμενου για την εργασία στο σύνολό της (Kalleberg, 1977). Η συναισθηματική ικανοποίηση από την εργασία είναι μετρήσιμη βάσει στοιχείων που εξετάζουν τον βαθμό στον οποίο τα άτομα υποκειμενικά και συναισθηματικά αγαπούν την εργασία τους συνολικά, όχι ένα σύνθετο στοιχείο για το πώς τα άτομα εκτιμούν γνωστικά δύο ή περισσότερες συγκεκριμένες πτυχές της εργασίας τους (Spector, 1997). Εκτός της γενικής ικανοποίησης, υφίσταται και η ειδική ικανοποίηση σε συγκεκριμένες όψεις της εργασίας, όπως είναι ο μισθός, τα πλεονεκτήματα που συνεπάγεται η εργασία και οι σχέσεις με τους συναδέλφους (Conway *et al*., 1987). Η ικανοποίηση με την εργασία είναι μια συναισθηματική κατάσταση του εργαζόμενου και είναι ζωτικής σημασίας για τη συνολική εργασιακή στάση του. Η ικανοποίηση με την εργασία μπορεί να αναλυθεί αξιολογικά, γνωστικά και συμπεριφοριστικά (Bernstein and Nash, 2008).

Οι συνάδελφοι αποτελούν κοινή πηγή παραγωγής στρες, όπως υποδεικνύουν μελέτες που χρησιμοποιούν τη θεωρία ρόλων (Beehr, 1981) και συνεπώς αποτελούν ζωτική μεταβλητή στη λειτουργία των εργασιακών αποτελεσμάτων, όπως και η πληρωμή και η προαγωγή. Με δεδομένη τη δέσμευση των εργαζομένων και τον οργανωσιακό προσανατολισμό της προσωπικότητας, οι

οικονομικές απολαβές και η προαγωγή λειτουργούν ως θετική ενίσχυση, αποδεικνύοντας ότι ο εργαζόμενος αποτιμάται και ενισχύει την πίστη του στον οργανισμό στο οποίο εργάζεται (Tosi and Mero 2003, σ. 50). Άλλος παράγοντας που επιδρά στις εργασιακές στάσεις είναι η συναισθηματική εξουθένωση που προκαλείται από διαπροσωπικές συγκρούσεις. Η διαπροσωπική σύγκρουση επηρεάζει τη στάση των εργαζομένων, καθώς ο σκληρός ανταγωνισμός έχει ως αποτέλεσμα τη δυσαρμονική σχέση με συναδέλφους. Το επιδεινωμένο άγχος οδηγεί σε συναισθηματική εξάντληση και αυτό επηρεάζει αρνητικά τα εργασιακά αποτελέσματα (Jaramillo *et al.*, 2011).

Σημαντικό ρόλο για την εργασιακή στάση και συνεπώς για τα εργασιακά αποτελέσματα παίζει η προσωπικότητα του επόπτη ή προϊσταμένου. Τα χαρακτηριστικά της προσωπικότητας του επόπτη-προϊσταμένου, ιδιαίτερα η ευαισθησία, η εξωστρέφεια και η συναισθηματική σταθερότητα, συνδέονται θετικά με την εργασιακή στάση των υφισταμένων και έχουν μεγαλύτερη επίδραση στην ικανοποίηση από την εποπτεία από ό, τι οι γενικότερες εργασιακές στάσεις. Η ευαισθησία και η συναισθηματική σταθερότητα του επόπτη συνδέονται θετικά με την ικανοποίηση των εργαζομένων από τη συμπεριφορά του (Smith and Canger, 2003).

Οι μεταβλητές της ανθρώπινης σχέσης και οι ομαδικοί κανόνες είναι μεταβλητές της εργασιακής στάσης που σχετίζονται άμεσα με τον ρυθμό εγκατάλειψης της εργασίας σε έναν οργανισμό. Η ταύτιση με τον οργανισμό από μέρους των εργαζομένων συνδέεται άμεσα και με μικρή διάθεση εγκατάλειψης του εργασιακού περιβάλλοντος, ενώ οι ομαδικοί κανόνες που εφαρμόζει ο οργανισμός παρουσιάζουν έμμεση σχέση (Furukawa,1976). Εν τέλει οι οργανισμοί των οποίων οι εργαζόμενοι έχουν θετική στάση είναι περισσότερο αποτελεσματικοί από εκείνους των οποίων οι εργαζόμενοι παρουσιάζουν αρνητική στάση. Η εργασιακή στάση στην προκειμένη περίπτωση επηρεάζει την απόδοση και όχι το αντίστροφο (Riketta, 2008).

Βιβλιογραφία

Adler, P., Goldoftas, B., Levine, D. (1999). Flexibility versus efficiency: A case study of model changeovers in the Toyota production system, *Organization Science*, 10, 43-68.

Allen, M.W. (1992). Communication and organizational commitment: Perceived organizational support as a mediating factor, *Communication Quarterly*, 40, 357-367.

Amabile, T.M. (1988). A model of creativity and innovation in organizations, in Staw, B.M., Cummings, L.L. (eds.), *Research in Organizational Behavior*, *Vol. 10*, (123-167), Greenwich, Connecticut: JAI Press Inc.

Ancona, D.G., Goodman, P.S., Lawrence, B.S., Tushman, M.L. (2001). Time: A new research lens, *Academy of Management Review,* 26, 645-663.

Atuahene-Gima, K. (2005). Resolving the Capability: Rigidity Paradox in New Product Innovation, *Journal of Marketing*, 69(4), 61-83.

Babette, R., Beehr, T.A. (2003). Formal mentoring versus supervisor and coworker relationships: Differences in perceptions and impact. *Journal of Organizational Behavior*, 24, 271-293.

Bartlett, C.A., Ghoshal, S. (1989). *Managing across borders: The transnational solution*, Boston: Harvard Business School Press.

Bass, B.M. (1999). Two decades of research and development in transformational leadership, *European Journal of Work and Organizational Psychology*, 8(1), 9-32.
Beehr, T.A. (1981). Work-Role Stress and Attitudes toward Co-Workers, *Group & Organization Management*, 6(2), 201-210.
Birkinshaw, J., Gibson, C. (2004) Building Ambidexterity into an Organization, *MIT Sloan. Management Review*, 45(4), 47-55.
Blarr, W. H. (2012) *Organizational Ambidexterity: Implications for the Strategy-Performance Linkage*, Leipzig: Springer Gabler.
Bledow, R., Frese, M., Anderson, N., Erez, M., Farr, J. (2009). A dialectic perspective on innovation: conflicting demands, multiple pathways, and ambidexterity, *Industrial and Organizational Psychology*, 2(3), 305-337.
Bodla, M.A., Danish, R.Q. (2009). Politics and Workplace: An Empirical Examination of the Relationship between Perceived Organizational Politics and Work Performance, *South Asian Journal of Management*, 16(1), 44-62.
Bodla, M.A., Danish, R.Q., Nawaz, M.M. (2012). Mediating role of perceived organizational politics in relating job characteristics to morale, *African Journal of Business Management*, 6(15), 5185-5192.
Caniëls, M.C.J., Neghina, C., Schaetsaert, N. (2017). Ambidexterity of employees: the role of empowerment and knowledge sharing. *Journal of Knowledge Management*, 21(5), 1098-1119.
Cantarello, S., Martini, A., Nosella, A. (2012). A multi-level model for organizational ambidexterity in the search phase of the innovation process, *Creativity and Innovation Management*, 21, 28-48
Chandrasekaran, A., Linderman, K., Schroeder, R., 2012. Antecedents to ambidexterity competency in high technology organizations, *Journal of Operations Management* 30, 134–151.
Cao, Q., Simsek, Z., Zhang, H. (2010). Modeling the joint impact of the CEO and the TMT on organizational ambidexterity, *Journal of Management Studies,* 47, 1272–1296.
Chawla, A., Kelloway, E. K. (2004). Predicting openness and commitment to change, *Leader and Organization Development Journal*, 25, 485-498
Chhetri, P., Afshan, N., Chatterjee, S. (2014). The Impact of Perceived Organizational Politics on Work Attitudes: The Moderating Role of Leader-Member-Exchange Quality. *International Journal of Human Capital and Information Technology Professionals, 5*(2), 1-13.
Christiansen, N., Villanova, P., Mikulay, S. (1997). Political influence compatibility: Fitting the person to the climate. *Journal of Organizational Behavior*, 18, 709-730.
Conway, P.G., Williams, M.S., Green, J. L. (1987). A Model of Job Facet Satisfaction, *Journal of Social Work Education,* 23(1), 48-57.
Cropanzano, R., Howes, J.C., Grandey, A.A., Toth, P. (1997). The relationship of organizational politics and support to work behaviors, attitudes, and stress, *Journal of Organizational Behavior*, 18, 159-180.
Dayan, M., Di Benedetto, C. A., Colak, M. (2009). Managerial trust in new product development projects: Its antecedents and consequences, *R&D Management*, 39(1), 21-–37.
Denison, D., Hooijberg, R., Quinn, R.E. (1995). Paradox and performance: Toward a theory of behavioral complexity in managerial leadership, *Organization Science*, *6*, 524-540.

Denzin, N.K., Lincoln, Y.S. (2005). *The Sage handbook of qualitative research*, Thousand Oaks, CA: Sage.

Doty, H.D., Glick, W.H., Huber, G.P. (1993). Fit, equifinality, and organizational effectiveness: A test of two configurational theories, *Academy of Management Journal*, 36, 1196–1250.

Drazin, R., Van de Ven, A.H. (1985). Alternative forms of fit in contingency theory, *Administrative Science Quarterly*, 30, 514-539.

Drory, A. (1993). Perceived political climate and job attitudes, *Organizational Studies*, 14, 59-71.

Duncan, R. (1976). The ambidextrous organization: Designing dual structures for innovation, in Killman, R. H., L. R. Pondy, Sleven, D. (eds.) *The Management of Organization*, (167-188), New York: North Holland.

Durisin, B., Todorova, G. (2012). A Study of the Performativity of the "Ambidextrous Organizations" Theory: Neither Lost in nor Lost before Translation, *Journal of Product Innovation Management*, 29, 53-75.

Ebben, J.J., Johnson, A.C. (2005). Efficiency, flexibility, or both? Evidence linking strategy to performance in small firms, *Strategic Management Journal*, 26, 1249–1259.

Edwards, R., Holland, J. (2013). *What is qualitative interviewing?*. London: Bloomsbury Academic.

Eisenbeiss, S.A., van Knippenberg, D., Boerner, S. (2008). Transformational leadership and team innovation: Integrating team climate principles, *Journal of Applied Psychology*, 93(6), 1438-1446.

Eisenberger, R., Huntington, R., Hutchison, S., Sowa, D. (1986). Perceived organizational support, *Journal of Applied Psychology*, 71, 500-507.

Ferris, G.R., Kacmar, K.M. (1992). Perception of organizational politics, *Journal of Management*, 18(1), 93-116.

Ferris, G.R., Russ, G.S., Fandt, P.M. (1989). Politics in organizations, in Giacalone, R.A., Rosenfeld, P. (eds.), *Impression management in the organization*, (143-170), Hillsdale, NJ: Erlbaum.

Ferris, G.R., Frink, D.D., Bhawuk, D.P.S., Zhou, J. (1996). Reactions of diverse groups to politics in the workplace, *Journal of Management*, 22, 23-44.

Floyd, S.W., Lane, P. J. (2000). Strategizing throughout the Organization: Managing Role Conflict in Strategic Renewal, *The Academy of Management Review*, 25, 154-177.

Folger, R., Konovsky, M.A., Cropanzano, R. (1992). A due process metaphor for performance appraisal, in Staw, B.M., Cummings, L.L. (eds.), *Research in Organizational Behavior*, (129-177), Greenwich, CT: JAI Press.

Furukawa, H. (1976). Predicting Turnover of Employees by Job Attitude: Combined Use of Hierarchical Cluster and Path Analysis. *The Japanese Journal of Experimental Social Psychology*, 16(1), 8-16.

Gandz, J., Murray, V.V. (1980). The experience of workplace politics, *Academy of Management Journal*, 23, 237-251.

George, J. M., Zhou, J. (2001). When openness to experience and conscientiousness are related to creative behavior: An interactional approach. *Journal of Applied Psychology*, 86(3), 513–524.

Gibson, C., Birkinshaw, J. (2004). The antecedents, consequences and mediating role of organizational ambidexterity, *Academy of Management Journal*, 47, 209-226.

Gilmore, D.C., Ferris, G.R., Dulebohn, J.H., Harrell-Cook, G. (1996). Organizational Politics and Employee Attendance, *Group & Organization Management*, 21(4), 481-494.
Glauser, M. J. (1984). Upward information flow in organizations: Review and conceptual analysis, *Human Relations*, 37, 613-643.
Goggin, M.L, Bowman, A. O'M., Lester, J.P., O'Toole, L.J. (1990). *Implementation theory and practice: Toward a third generation*. Glenview, IL: Scott, Foresman/Little, Brown Higher Education.
Gouldner, A. W. (1960). The Norm of Reciprocity: A Preliminary Statement, *American Sociology Review*, 25(2), 161-178.
Gupta, A.K., Smith, K.G., Shalley, C.E. (2006). The interplay between exploration and exploitation, *Academy of Management Journal*, 4, 693-706.
Harrison, D.A., Newman, D.A., Roth, P.L. (2006). How Important Are Job Attitudes? Meta-Analytic Comparisons of Integrative Behavioral Outcomes and Time Sequences, *Academy of Management Journal*, 49(2), 305-325.
He, Z., Wong, P. (2004). Exploration vs. Exploitation: An Empirical Test of the Ambidexterity Hypothesis, *Organization Science*, 15, 481-494.
Jansen, J.J.P., Tempelaar, M.P., Van den Bosch, F.A., Volberda, H.W. (2009). Structural differentiation and ambidexterity: The mediating role of integration mechanisms. *Organization Science, 20*, 797-811.
Jaramillo, F., Mulki, J.P., Boles, J.S. (2011). Workplace Stressors, Job Attitude, and Job Behaviors: Is Interpersonal Conflict the Missing Link?, Journal of Personal Selling & Sales Management, 31(3), 339-356
Judge, T.A., Kammeyer-Mueller, J.D. (2012). Job Attitudes, *Annual Review of Psychology*, *63*(1), 341-367.
Kacmar, K.M., Ferris, G.R. (1991). Perceptions of Organizational Politics Scale (POPS): Development and Construct Validation, *Educational and Psychological Measurement*, 51, 193-205.
Kacmar, K. M., Carlson, D.S. (1997). Further validation of the Perceptions of Politics Scale (POPS): A multiple sample investigation, *Journal of Management*, 23, 627-658.
Kacmar, K.M., Bozeman, D.P., Carlson, D.S., Anthony, W.P. (1999). An Examination of the Perceptions of Organizational Politics Model: Replication and Extension, *Human Relations*, 52, 383-416.
Kahai, S.S., Sosik, J. J., Avolio, B.J. (2003). Effects of leadership style, anonymity, and rewards on creativity-relevant processes and outcomes in an electronic meeting system context, *The Leadership Quarterly*, *14*(4-5), 499-524.
Kalleberg, A.L. (1977). Work Values and Job Rewards: A Theory of Job Satisfaction, *American Sociological Review*, 42(1), 124-143.
Kapoutsis, I., Papalexandris, A., Thanos, I.C. (2016). Hard, soft or ambidextrous: Which influence style promotes managers' task performance and the role of political skill, *International Journal of Human Resource Management*, 1-50.
Kaulio, M., Thorén, K., Rohrbeck, R. (2017). Double ambidexterity: How a Telco incumbent used business-model and technology innovations to successfully respond to three major disruptions, *Creativity and Innovation Management*, 26(4), 339-352.
Keller, R.T. (1992). Transformational leadership and the performance of research and development project groups, *Journal of Management*, 18(3), 489-501.

Keller, R.T. (2006). Transformational leadership, initiating structure, and substitutes for leadership: A longitudinal study of research and development project team performance, *Journal of Applied Psychology*, 91(1), 202-210.
Kerr, S., Jermier, J.M. (1978). Substitutes for leadership: Their meaning and measurement, *Organizational Behavior and Human Performance*, 22(3), 375–403
Kohli, A.K., Jaworski, B.J. (1990). Market orientation: The construct, research propositions, and managerial implications, *Journal of Marketing*, 54, 1-18.
Korsgaard, M.A., Meglino, B.M., Lester, S.W., Jeong, S.S. (2010). Paying you back or paying me forward: Understanding rewarded and unrewarded organizational citizenship behavior, *Journal of Applied Psychology*, 95, 277-290.
Krause, D.E., Gebert, D., Kearney, E. (2007). Implementing process innovations: The benefits of combining delegative–participative with consultative-advisory leadership, *Journal of Leadership and Organizational Studies*, 14(1), 16–25
Kurtessis, J.N., Eisenberger, R. Ford, M.T. Buffardi, L.C. Stewart, K.A., Adis, C.S. (2017). Perceived organizational support: A meta-analytic evaluation of organizational support theory, *Journal of Management*, 43(6) 1854-1884.
Kyriakopoulos, K., Moorman, C., (2004). Tradeoffs in Marketing Exploitation and Exploration Strategies: The Overlooked Role of Market Orientation, *International Journal of Research in Marketing* 21(3), 219-240.
Lankau, M.J., Carlson, D.S., Nielson, T.R. (2006). The mediating influence of role stressors in the relationship between mentoring and job attitudes, *Journal of Vocational Behavior*, 68, 308-322.
Lee, J. (2008). Effects of leadership and leader–member exchange on innovativeness, *Journal of Managerial Psychology*, 23(6), 670-687.
Lewin, A.Y., Long, C.P., Carroll, T. N. (1999). The co-evolution of new organizational forms, *Organization Science,* 10, 535-550.
Lewis, M.W. (2000). Exploring paradox: Toward a more comprehensive guide, *Academy of Management Review, 25*, 760-776.
Li, R.Y.M., Tang, B., Chau, K.W. 2019. Sustainable Construction Safety Knowledge Sharing: A Partial Least Square-Structural Equation Modeling and A Feedforward Neural Network Approach, *Sustainability*, 11(20), 5831.
Liden, R.C., Sparrowe, R.T., Wayne, S.J. (1997). Leader Member Exchange and Human Resource Management: The Past and Potential for the Future, *Research in Personnel and Human Resources Management*, 15, 47-119.
Lubatkin, M. H., Simsek, Z., Ling, Y., Veiga, J. F. (2006). Ambidexterity and performance in small- to medium-sized firms: The pivotal role of top management team behavioral integration. *Journal of Management*, 32, 646-672.
March, J.G. (1991). Exploration and exploitation in organizational learning, *Organization Science,* 2, 71-87.
Maslyn, J.M., Fedor, D.B. (1998). Perceptions of Politics: Does Measuring Different Foci Matter? *Journal of Applied Psychology*, 83, 645-653.
Mayes, B.T., Allen, R.W. (1977). Toward a definition of organizational politics, *Academy of Management Review*, 2, 672-678.
McCarthy, I.P., Gordon, B.R. (2011). Achieving Contextual Ambidexterity in R&D Organizations: A Management Control System Approach, *R&D Management*, 41, 240-258.

McDonough, E. F., Leifer, R. (1983). Using simultaneous structures to cope with uncertainty, *Academy of Management Journal*, 26, 727-735.
McFarlin, D.B., Sweeney, P.D. (1992). Distributive and procedural justice as predictors of satisfaction with personal and organizational outcomes, *Academy of Management Journal*, 35, 626-637.
Medison, L.M., Allen, R.W., Porter, L.W., Renwick, P.A., Mayes, B.T. (1980). Organizational politics: An exploration of managers' perceptions, *Human Relations*, 33, 79-100.
Mintzberg, H. (1983). *Power in and around organization*s, Englewood Cliffs, NJ: Prentice Hall.
Molm, L.D. (1997). *Coercive power in social exchange*, Cambridge: Cambridge University Press.
Naswall, K., Sverke, M., Hellgren, J. (2005). The moderating role of personality characteristics on the relationship between job insecurity and strain, *Work and Stress*, 19, 37-49.
Neves, P., Eisenberger R. (2012). Management Communication and Employee Performance: The Contribution of Perceived Organizational Support, *Human Performance*, 25(5), 452-464.
Oldham, G.R., Cummings, A. (1996). Employee creativity: Personal and contextual factors at work, *Academy of Management Journa*l, 39(3), 607-634.
Ologbo, C.A., Saudah, S. (2012). Individual Factors and Work Outcomes of Employee Engagement, *Procedia - Social and Behavioral Sciences,* 40, 498-508.
O'Reilly, C.A., Tushman, M.L. (2004). The Ambidextrous Organization, *Harvard Business Review*, 82(4), 74-81.
O'Reilly, C.A., Tushman, M.L. (2008). Ambidexterity as a dynamic capability: Resolving the innovator's dilemma, *Research in Organizational Behavior*, 28, 185-206.
Παπούλιας, Δ., Σωτηρόπουλος, Δ., Οικονόμου, Χ. (2017). Διοικητική κουλτούρα, μεταρρύθμιση και πολιτική. Η περίπτωση της Εθνικής Σχολής Δημόσιας Διοίκησης, *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, 26(1), 87-108.
Parker, C.P., Dipboye, R.L., Jackson, S.L. (1995). Perceptions of organizational politics: An investigation of antecedents and consequences, *Journal of Management*, 21(5), 891-912.
Pfeffer, J. (1981). *Power in organizations*, Marshfield, MA: Pitman.
Pfeffer, J. (1992). *Managing With Power: Politics and Influence in Organizations*, Boston: Harvard Business School Press.
Raisch, S., & Hotz, F. (2008). Shaping the context for learning: Corporate alignment initiatives, environmental munificence, and firm performance, in Wall, S., Zimmermann, C., Klingebiel, R., Lange, D. (eds.), *Strategic reconfigurations: Building dynamic capabilities in rapid-innovation based industries*, (62–85). Cheltenham: Edward Elgar.
Raisch, S., Birkinshaw, J. (2008). Organizational ambidexterity: Antecedents, outcomes, and moderators, *Journal of Management, 34*, 375-409.
Rhoades, L., Eisenberger, R., Armeli, S. (2001). Affective commitment to the organization: The contribution of perceived organizational support, *Journal of Applied Psychology*, 86, 825-836.
Rhoades, L., Eisenberger, R. (2002). Perceived organizational support: A review of the literature. *Journal of Applied Psychology*, 87, 698-714.

Riggle, R.J., Edmondson, D.R., Hansen, J.D. (2009). A meta-analysis of the relationship between perceived organizational support and job outcomes: 20 years of research, *Journal of Business Research*, 62, 1027-1030.
Riketta, M. (2008). The causal relation between job attitudes and performance: A meta-analysis of panel studies, *Journal of Applied Psychology*, 93 (2), 472-481.
Rosing, K., Frese, M., Bausch, A. (2011). Explaining the heterogeneity of the leadership-innovation relationship: Ambidextrous leadership, *The Leadership Quarterly*, 22, 956-974.
Rossidis, I., Ασπρίδης, Γ., Μπούας, Κ., Κατισμάρδος, Π. (2015). Οι βέλτιστες πρακτικές παρακίνησης και η εφαρμογή τους στην ελληνική δημόσια διοίκηση για την αύξηση της αποδοτικότητας της. *Πρακτικά 1ου Πανελλήνιου Συνεδρίου Δια Βίου Μάθησης του Πανεπιστημίου Μακεδονίας, Θεσσαλονίκη*, 1-19.
Rupp, D.E., Cropanzano, R. (2002). The Mediating Effects of Social Exchange Relationships in Predicting Workplace Outcomes From Multifoci Organizational Justice, *Organizational Behavior and Human Decision Processes*, 89(1), 925-946.
Schleicher, D.J., Watt, J.D., Greguras, G.J. (2004). Reexamining the Job Satisfaction-Performance Relationship: The Complexity of Attitudes, *Journal of Applied Psychology*, 89(1), 165-177.
Schriesheim, C., Tsui, A.S. (1980). Development and validation of a short satisfaction instrument for use in survey feedback interventions, *Paper presented at the Western Academy of Management Meeting*, Phoenix, Arizona.
Settoon, R.P., Bennett, N., Liden, R.C. (1996). Social Exchange in Organizations: The Differential Effects of Perceived Organizational Support and Leader-Member Exchange, *Journal of Applied Psychology*, 81(2), 219-227.
Siggelkow, N., Levinthal, D.A. (2003). Temporarily divide to conquer: Centralized, decentralized, and reintegrated organizational approaches to exploration and adaptation, *Organization Science*, 14, 650-669.
Smith, W.K., Tushman, M.L. (2005). Managing strategic contradictions: A top management model for managing innovation streams, *Organization Science*, 16, 522-536.
Smith, M.A., Canger, J.M. (2003). Effects of Supervisor 'Big Five' Personality on Subordinate Attitudes, *Journal of Business and Psychology*, 18(4), 465-481.
Somech, A. (2006). The effects of leadership style and team process on performance and innovation in functionally heterogeneous teams, *Journal of Management*, 32(1), 132-157.
Sosik, J.J., Avolio, B.J., Kahai, S.S. (1997). Effects of leadership style and anonymity on group potency and effectiveness in a group decision support system environment, *Journal of Applied Psychology*, 82(1), 89–103
Spector, P.E. (1997). *Job Satisfaction: Application, Assessment, Causes, and Consequences*, Thousand Oaks, CA: Sage.
Steers, R.M., Porter, L.W. (1991). *Motivation and work behavior*, New York: McGraw-Hill.
Stoker, J.I., Looise, J.C., Fischer, O.A.M., de Jong, R.D. (2001). Leadership and innovation: Relations between leadership, individual characteristics and the functioning of R&D teams, *The International Journal of Human Resource Management*, *12*(7), 1141-1151.

Streuning, E., Richardson, A. (1965). A factor analytic exploration of the alienation, anomia, and authoritarianism domain, *American Sociological Review*, 30, 768-776.
Thompson, E.R., Phua, F.T.T. (2012). A Brief Index of Affective Job Satisfaction, Group & Organization Management, *37*(3), 275-307.
Tosi, H.L., Mero, N.P. (2003). *The fundamentals of organizational behavior: what managers need to know*, Malden, MA: Wiley-Blackwell.
Treadway, D.C., Ferris, G.R., Hochwarter, W., Perrewé, P., Witt, L.A., Goodman, J.M. (2005). The role of age in the perceptions of politics–job performance relationship: A three-study constructive replication, *Journal of Applied Psychology*, 90, 872-881.
Tourish, D., Craig, R., Amernic, J. (2010). Transformational leadership education and agency perspectives in business school pedagogy: A marriage of inconvenience? *British Journal of Management*, 21, 40-59.
Tushman, M.L., O'Reilly, C.A., (1996). Ambidextrous Organizations: Managing Evolutionary and Revolutionary Change, *California Management Review*, *38*(4), 8-30.
Vigoda, E. (2000). Organizational Politics, Job Attitudes, & Work Outcomes: Exploration and Implications for the Public Sector, *Journal of Vocational Behavior*, 57, 326-347.
Walrave, B., Van Oorschot, K.E., Romme, A.G.L. (2011). Getting trapped in the suppression of exploration: A simulation model, *Journal of Management Studies*, 48, 1727–1751.
Wayne, S.J., Liden, R.C., Graf, I.K., Ferris, G.R. (1997). The role of upward influence tactics in human resource decision, *Personnel Psychology*, 50, 979-1006.
West, M.A., Farr, J.L. (1990).*Innovation and creativity at work: Psychological and organizational strategies*. Chichester: John Wiley & Sons.
Zahra, S.A. (1993). Environment, corporate entrepreneurship, and financial performance: A taxonomic approach, *Journal of Business Venturing*, 8, 319-340.
Zhou, J. (2003). When the presence of creative coworkers is related to creativity: Role of supervisor close monitoring, developmental feedback, and creative personality, *Journal of Applied Psychology*, *88*(3), 413-422.

Μανουήλ ο Κορίνθιος: Μέγας Ρήτωρ και Λογοθέτης της Μεγάλης του Χριστού Εκκλησίας

Λέξεις-κλειδιά: *Manuel the Corinthian, Λογοθέτης της Μεγάλης του Χριστού Εκκλησίας, Μανουήλ Γαλησιώτης, Μανουήλ ο Κορίνθιος, Μέγας Ρήτωρ, Πατριαρχική Σχολή Κωνσταντινούπολης*

Θωμάς Μαφρέδας, Θεολόγος (MTh) – Υ/Δ Πανεπιστημίου Δυτικής Αττικής:

Abstract

In this essay, an attempt is made to research the biographical data as well as the writing production of one of the most important scholars of the first years after the fall of the Constantinople, Manuel the Corinthian. His writing activity, mainly Hymnographic, is particularly important, although the church never ranked him among the great choirs of its poets. However, although partly insignificant, the role he plays when he takes over the management of the Great School of the Nation is particularly important and his positive influence on his students should not be overlooked.

Με την παρούσα μελέτη γίνεται μια προσπάθεια για να ερευνηθούν τα βιογραφικά στοιχεία καθώς επίσης και η συγγραφική παραγωγή ενός εκ των σπουδαιοτέρων λογίων των πρώτων χρόνων μετά την πτώση της Πόλεως, του Μανουήλ Κορίνθιου. Η συγγραφική του δράση, κυρίως σε υμνογραφικό επίπεδο, είναι ιδιαίτερα σημαντική, αν και η εκκλησία ποτέ δεν τον κατέταξε στην μεγάλη χορεία των ποιητών της. Ωστόσο αν και εν μέρει άσημος ο ρόλος που διαδραματίζει όταν αναλαμβάνει την διεύθυνση της Μεγάλης του Γένους Σχολής είναι ιδιαίτερα σημαντικός και η θετική του επίδραση και επιρροή στους μαθητές του δεν πρέπει να παραθεωρείται.

Αντί προλόγου

Στη μακρόχρονη ιστορική πορεία της Εκκλησίας δεν μπορεί να αμφισβητήσει κανείς το πολυπληθές σύνολο των ανθρώπων, ανδρών και γυναικών, που ασχολήθηκαν με την διάσωση και διάδοση της ορθοδόξου πίστεως. Αρκετοί από αυτούς είναι γνωστοί για την αγιότητα του βίου τους καθώς και για την συγγραφική τους παρακαταθήκη και τιμώνται από την εκκλησία. Άλλοι πάλι είναι απλώς γνωστοί χωρίς να υπάρχει όμως μια κάποια επιπλέον αναφορά για αυτούς και άλλοι πάλι παραμένουν εντελώς άγνωστοι στους ανθρώπους, είναι όμως γνωστοί στον Θεό, και ίσως αυτό τελικά να είναι μια κάποια είδους παρηγορία. Κάτι ανάλογο ισχύει και για τον Μανουήλ τον Κορίνθιο.

Όταν αποφάσισα να ασχοληθώ με το υμνογραφικό έργο του Μανουήλ του Κορίνθιου, το πρωταρχικό αίσθημα που με κυρίευσε ήταν φόβος για το άγνωστό, καθώς ούτε είχα ακούσει, ούτε ήξερα κάποιον που να γνωρίζει κάτι γι' αυτόν. Ωστόσο κατά την πορεία των ερευνών διαπίστωσα πως επρόκειτο για έναν λόγιο της Κωνσταντινούπολης, όταν αυτή είχε περιέλθει στην κυριαρχία των

Οθωμανών Τούρκων. Και όσο η έρευνα προχωρούσε, τόσο κυριευόμουν από θαυμασμό για το πώς ένας τόσο πολυγραφότατος λόγιος της εποχής του παραμένει ακόμα στην αφάνεια. Οι μελέτες που έχουν γραφτεί γι' αυτόν είναι από ελάχιστες έως μηδαμινές. Το σύνολο του έργου του παραμένει ανεκμετάλλευτο, ανέκδοτο και δυσεύρετο. Παράλληλα στην ζώσα λειτουργική τάξη της εκκλησίας, δεν μπόρεσα να διαπιστώσω κάποιο υμνογραφικό έργο του που να είναι εν χρήσει.

Προσπάθησα έτσι, με λιτό και περιεκτικό τρόπο να προσεγγίσω τον μεγάλο αυτό λόγιο της Κωνσταντινούπολης, αρχικά με την καταγραφή των βιογραφικών του στοιχείων, εν συνεχεία με μια μικρή αναφορά στο συγγραφικό του έργο και τέλος με την προσπάθεια να διερευνηθούν τα υμνογραφικά σχήματα που χρησιμοποιεί και τα οποία τελικά τον χαρακτηρίζουν ως υμνογράφο της εκκλησίας. Η δυσκολία μιας τέτοιας μελέτης είναι αυταπόδεικτη μόνο και μόνο από την βιβλιογραφία η οποία είναι αρκετά ελλιπής, και σε αρκετές περιπτώσεις δυσεύρετη. Ωστόσο, νομίζω πως το παρόν δοκίμιο θα μπορέσει να δώσει τουλάχιστον κάποιες γενικές πληροφορίες για τον Μανουήλ τον Κορίνθιο ως υμνογράφο.

Βιογραφικά Στοιχεία

Ο Μανουήλ καταγόταν από την περιοχή της Κορίνθου, ενώ παραμένει άγνωστος ο ακριβής χρόνος της γεννήσεως του. Μερίδα των ερευνητών αναφερόμενη στον χρόνο της γεννήσεως του, χωρίς να υπάρχουν αρκετά στοιχεία, γύρω από το ζήτημα αυτό, καταγράφουν τον γενικό χρόνο της γέννησής του, με βάση τις πηγές για την μετέπειτα πορεία του, ως καθηγητή και δασκάλου στην Πατριαρχική σχολή της Κωνσταντινουπόλεως. Έτσι κατ' αυτούς προκύπτει ως γενικός χρόνος της γεννήσεώς του το δεύτερο μισό του 15ου αιώνα. Ωστόσο μια πιο προσεκτική έρευνα επί των πηγών, μπορεί να δώσει ένα γενικό πλάνο ως προς τον χρόνο της γεννήσεώς του Μανουήλ του Κορίνθιου, με βάση πάντα τα υπόλοιπα βιογραφικά στοιχεία του. Είναι γνωστό πως ο Μανουήλ ζούσε κατά το πρώτο μισό του 16ου αιώνα, κατέχοντας το πατριαρχικό αξίωμα του μεγάλου ρήτορα, γεγονός που μπορεί να οδηγήσει στην υπόθεση πως η γέννησή του μπορεί να εμφανιστεί χρονικά στο δεύτερο μισό του 15ου αιώνα. Παράλληλα είναι γνωστό, πως το 1481 με 1482, όταν στον πατριαρχικό θρόνο της Κωνσταντινούπολης ήταν ο πατριάρχης Μάξιμος ο Γ', τον επικήδειο λόγο προς τον πατριάρχη, όταν αυτός κοιμήθηκε, εκφώνησε ο Μανουήλ . Με βάση αυτά τα στοιχεία, μπορεί να υποστηριχτεί η υπόθεση, πως για να εκφωνεί προς τιμήν ενός πατριάρχη, το 1482, επικήδειο λόγο, το περιστατικό δηλώνει αυτομάτως την αξία και το κύρος του Μανουήλ, ο οποίος τον χρόνο αυτό θα έπρεπε να βρισκόταν σε ηλικία κατάλληλη για να μπορεί να στηριχτεί ακαδημαϊκά και θεολογικά σε ένα τόσο σημαντικό περιστατικό και να αναλάβει την υποχρέωση της παράθεσης των προτερημάτων ενός κοιμηθέντος πατριάρχου. Συνάμα η παρουσία του Μανουήλ στην κηδεία του πατριάρχη δηλώνει την γνωριμία του με τον Μάξιμο, εξ ου και το γεγονός πως αυτός εκφωνεί τον επικήδειο λόγο. Άρα, αν όλα αυτά συμβαίνουν το 1482, μπορεί να υποστηρίξει κανείς πως ο Μανουήλ, δεν ήταν νέος ή έφηβος, αλλά τουλάχιστον ήταν σε ηλικία ικανή για να μπορεί να έχει τέτοιου είδους τιμές και ηθικές απολαβές. Επομένως αν δεχτούμε πως η

ηλικία του το 1482 ήταν γύρω στα 30 με 35, τότε εύκολα αφενός στηρίζεται η υπόθεση για τον χρόνο γεννήσεώς του ως το δεύτερο μισό του 15ου αιώνα, αφετέρου μπορεί με αφαιρετική μέθοδο να οδηγηθούμε στο συμπέρασμα πως η γέννησή του λαμβάνει χώρα πιο συγκεκριμένα γύρω στο 1450 με 1460.
Στην Κόρινθο λαμβάνει τα πρώτα γράμματα, ενώ με το πέρας των εγκυκλίων σπουδών του μεταβαίνει στην Κωνσταντινούπολη όπου και συνεχίζει τις σπουδές του. Φοιτά στην πατριαρχική ακαδημία διατελώντας μαθητής του Ματθαίου Καμαριώτη, τον οποίο και διαδέχτηκε στη θέση του διδασκάλου της Πατριαρχικής σχολής. Με την ολοκλήρωση των σπουδών του στην πατριαρχική ακαδημία, η εκκλησία τον χρησιμοποιεί σε διάφορα αξιώματα. Έτσι το 1482, όταν εκφωνεί την επικήδειο λόγο στον πατριάρχη Μάξιμο τον Γ' είναι σίγουρο ότι είναι αξιωματούχος του πατριαρχείου, ενώ άγνωστο είναι το οφίκιο που κατείχε. Για την συγκεκριμένη περίπτωση, η άποψη που διατυπώνει ο Παπαδόπουλος-Κεραμέας φαίνεται πιο εμπεριστατωμένη. Κατ' αυτόν την χρονιά της κοιμήσεως του πατριάρχη Μαξίμου, ο Μανουήλ καταγράφεται ως νεαρός γραμματέας του πατριαρχείου, πιθανότατα διορισμένος από τον κοιμηθέντα πατριάρχη ο οποίος κατά την άνοδό του στον πατριαρχικό θρόνο το 1476 θα παρέλαβε τον Μανουήλ από την σχολή.

Το 1483-1484 εμφανίζεται ως συντάκτης πατριαρχικού γράμματος του Συμεών του Α, ενώ από το 1484 έως το 1487 φαίνεται ότι υπηρετούσε ως γραμματέας στο Πατριαρχείο . Το 1488 απομακρύνεται από το αξίωμά του, λόγω της ανάμειξής του σε μια υπόθεση διαχείρισης της περιουσίας του πατριάρχη Συμεών, γεγονός που την ίδια χρονιά τον οδηγεί σε ολιγόμηνη παραμονή στην φυλακή. Ένα χρόνο αργότερα, το 1489, εμφανίζεται να κατέχει δύο οφίκια, του λογοθέτη και του ρήτορα. Το 1491 συνοδεύει τον πατριάρχη Μάξιμο τον Δ' σε περιοδεία του στην Ελλάδα, ενώ από το 1504 μνημονεύεται πλέον ως μέγας ρήτωρ της μεγάλης του Χριστού Εκκλησίας, αξίωμα που διατηρεί σίγουρα μέχρι και τον θάνατό του . Παράλληλα από το 1505 έως και το 1521, επί πατριαρχείας των Παχωμίου του Α', Θεολήπτου και Ιερεμίου του Α', υπηρετεί στο πατριαρχείο, εκτός από μέγας ρήτωρ και ως μέγας χαρτοφύλαξ.

Από τις πηγές που αναφέρονται στα βιογραφικά στοιχεία του Μανουήλ του Κορίνθιου προκύπτει πως από τα τέλη του 15ου αιώνα είχε προαχθεί σε αρχιδιδάσκαλο και διευθυντή της πατριαρχικής Ακαδημίας διαδεχόμενος τον Δημήτριο Καστρινό. Ωστόσο ο Παπαδόπουλος-Κεραμέας υποστηρίζει πως αυτή η άποψη στηρίζεται μόνο σε μια διαβεβαίωση του Θεόφιλου Ζυγομαλά, ο οποίος δίδαξε τον Αντώνιο Καρμαλίκην που ήταν ο κατ' εξοχήν μαθητής του Μανουήλ. Η επιστολή του Θεόφιλου Ζυγομαλά, το 1581 προς κάποιον Κρούσιον είναι σαφής: «*Καμαριώτης ὃς ἐχρημάτισε διδάσκαλος Μανουὴλ Κορινθίου τοῦ ἐπὶ τῆς πατριαρχείας τοῦ πάλαι πατριάρχου Θεοφίλου καὶ Ἱερεμίου τοῦ μετὰ τοῦτον ἔχοντος τὸ ὀφφίκιον τοῦ μεγάλου ῥήτορος, οὗτος δὲ ἐδίδαξεν Ἀντώνιον Καρμαλίκην ἐπιλεγομενον καὶ Ἀρσενιον, οὗτος τὸν Μονεμβασιας, οὗτος δὲ τὸν ἐμὸν πατέραν Ἰωάννην*» . Ο Μανουήλ ως αρχιδιδάσκαλος και διευθυντής της πατριαρχικής σχολής, συνεχίζει και εδραιώνει την διδακτική παράδοση του Καμαριώτη. Η παρουσία του στην πατριαρχική σχολή κατά την σημαντική καμπή του 15ου προς τον 16ο αιώνα είναι ιδιαίτερα σημαντική διότι η λειτουργία της σχολής και η θεμελίωση του προγράμματος διδασκαλίας, που ξεκίνησε με

τον Καμαριώτη και συνεχίστηκε με τον Μανουήλ, συνδέθηκε με ένα χαρακτηριστικό χριστιανικό ουμανισμό που θα αποτελέσει και το υπόβαθρο της Κωνσταντινουπολίτικης λογιοσύνης κατά τους επόμενους αιώνες.

Ο Μανουήλ με την ιδιότητα του μεγάλου ρήτορα υπηρέτησε στο οικουμενικό Πατριαρχείο από τις αρχές του 16ου αιώνα μέχρι και το 1545, όταν τον μέχρι τότε πατριάρχη Ιερεμία τον Α' διαδέχθηκε στον πατριαρχικό θρόνο ο Διονύσιος ο Β'. Παράλληλα σε ένα συνοδικό γράμμα του μηνός Νοεμβρίου το 1547 προκύπτει ότι ο Μανουήλ ήταν ζωντανός καθώς αναφέρεται σε αυτό ως ρήτωρ της εκκλησίας: «*Ὁ Μανουὴλ ὁ ῥήτωρ τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας*» . Ο πατριάρχης Κωνστάντιος ο Α', ορίζει ως χρονολογία θανάτου του Μανουήλ το έτος 1551, ωστόσο δεν υπάρχει κάποια άλλη μαρτυρία που να επιβεβαιώνει τον ορισμό αυτό του Κωνσταντίου. Ωστόσο φαίνεται ότι η απόφαση αυτή του πατριάρχη Κωνσταντίου ότι είναι αληθινή και ερείδεται επί πραγματικών στοιχείων, καθώς ύστερα από λίγα χρόνια, το 1555, διορίζεται μεγάλος ρήτορας του πατριαρχείου ο Ιωάννης ο Ζυγομαλάς, που προσκλήθηκε από την Βενετία στην Κωνσταντινούπολη από τον πατριάρχη.

Κλείνοντας την αναφορά στα βιογραφικά στοιχεία του Μανουήλ του Κορίνθιου αξίζει να γίνει αναφορά στην πρόταση του Παπαδόπουλου-Κεραμέα, ο οποίος ταυτίζει τον Μανουήλ Κορίνθιο με τον Μανουήλ Γαλησιώτη. Κατ' αυτόν το επώνυμο Γαλησιώτης, αν δεν πρόκειται για οικογενειακό, τότε θα προέρχεται, όπως πιθανολογεί από την μονή της Αγίας Αικατερίνης στη Κωνσταντινούπολη και βρισκόταν στο Γαλήσιο όρος και στην οποία εγκαταβίωσε ο Μανουήλ προς το τέλος της ζωής του. Με αυτή την υπόθεση μπορεί να υποστηριχτεί και η προσωνυμία του Μανουήλ ως Γαλησιώτη.

Αν και η πρόταση-υπόθεση αυτή του Παπαδόπουλου-Κεραμέα, έχει μια κάποια βάση για να στηριχτεί, εντούτοις νομίζω ότι δεν ερείδεται επί πραγματικών ιστορικών δεδομένων. Ο Παπαδόπουλος-Κεραμέας καταλήγει στο συμπέρασμα αυτό περί της ταυτίσεως των δύο προσώπων με βάση κάποια χειρόγραφα, τα οποία φέρουν αφενός την υπογραφή των πατριαρχών, με τους οποίους συνεργάστηκε και ο Μανουήλ ο Κορίνθιος, αφετέρου με βάση τα ίδια χειρόγραφα στα οποία υπάρχει η σαφής αναφορά στο όνομα του Μανουήλ Γαλησιώτη. Τα χειρόγραφα αυτά, είναι εύρημα του λόγιου Νικολάου Καρατζά, ο οποίος άκμασε κατά τον 18ο αιώνα, και τα οποία υπήρχαν στην βιβλιοθήκη του. Διαβάζει λοιπόν κανείς στο πρώτο χειρόγραφο: «*Ἀπὸ σημειώματος ἐν τῷ τέλει ἐπικυρωτικοῦ γράμματος χωρίων τῆς μητροπόλεως Ναυπλίου, ἐπὶ πατριάρχου Ἰερεμίου τοῦ ἀπὸ Σοφίας κατὰ τὸ 1545 ἔτος οὗ ἡ ἀρχή: Ἀπανθ' ὁ μακρὸς κἀναρίθμητος: Ἡ παροῦσα πατριαρχικὴ γραφὴ ὑπῆρχε τοῦ ἀοιδίμου πατριάρχου κὺρ Ἰερεμίου, τὰ δέ γε γράμματα ἦσαν κυρ Μανουὴλ Γαλησιώτου ῥήτορος*». Επίσης και στο δεύτερο η αναφορά στο όνομα του Μανουήλ Γαλησιώτη είναι ξεκάθαρη: «*Ἀπὸ δὲ τῆς Χριστοῦ γεννήσεως μέχρι τοῦ νῦν ζοῦ νδοῦ ἔτους τῆς ἐνισταμένης δης ἰνδικτιῶνός εἰσιν ἔτη ἀμφς (=1546). Γράψε Γαλησιώτου χεὶρ ταῦθ' ὧδε Μανουὴλ*».

Η άποψη αυτή του Παπαδόπουλου-Κεραμέα μπορεί να έχει μια κάποια βάση, ωστόσο νομίζω, πως τα δύο αυτά χειρόγραφα, τα οποία και επικαλείται για να στηριχτεί αυτή η υπόθεση δεν δίνουν σαφής απαντήσεις. Έτσι γεννάται το ερώτημα, γιατί, από την στιγμή που υπάρχει η πατριαρχική αναφορά στον Μανουήλ τον Κορίνθιο, αυτή γίνεται με το επίθετο Κορίνθιος και δεν αναφέρεται

ως Γαλησιώτης; Παράλληλα, όταν ο Ζυγομαλάς, αναφέρεται στον Μανουήλ ως τον διευθυντή και δάσκαλο της Πατριαρχικής σχολής γιατί δεν αναφέρει το επίθετο Γαλησιώτης; Ίσως γιατί δεν πρόκειται τελικά για το ίδιο άτομο; Ωστόσο τα ερωτήματα αν πρόκειται για το ίδιο πρόσωπο ή όχι παραμένουν, καθώς τα βιογραφικά στοιχεία και των δύο εμφανίζουν παραπλήσια στοιχεία. Έτσι το θέμα της ταυτίσεως του Μανουήλ του Κορίνθιου με τον Μανουήλ τον Γαλησιώτη, νομίζω ότι παραμένει ανοιχτό.

Το συγγραφικό έργο του Μανουήλ Κορίνθιου

Η παρουσία του Μανουήλ στη διευθυντική θέση της Πατριαρχικής σχολής και η ενασχόλησή του με την διδασκαλία της Ορθοδόξου πίστεως, είχε ως αποτέλεσμα να αφήσει ένα αρκετά πλούσιο συγγραφικό έργο, τηρουμένων βέβαια των αναλογιών, για την εποχή του. Το έργο του καλύπτει το σύνολο της εκκλησιαστικής γραμματείας, από δογματικά ζητήματα, έως και ποιήματα και υμνολογικά κείμενα.

Σε επίπεδο δογματικής, τα σωζόμενα κείμενα, όπως παραδίδονται από τους διασπαρμένα σωζόμενους κώδικες καλύπτουν ένα μεγάλο εύρος αντιλατινικής πραγματείας, όπως είναι για παράδειγμα ο λόγος του περί του Καθαρτηρίου Πυρός, στον Παρισινό κώδικα 1293 του 1511, ή αντιρρητική του πραγματεία περί της εκπορεύσεως του Αγίου Πνεύματος από μόνου του Πατρός, στον 348 κώδικα Μετοχίου της Κωνσταντινουπόλεως. Προσπάθεια κατάρριψης των λατινικών κακοδοξιών από μέρους του βρίσκει κανείς και σε άλλους κώδικες, όπως ο Cromwell 10, ο Selden 42 και ο Σιναϊτικός 33, ο 133 και 1337 της Ιβήρων του 1530, υπό τον τίτλο: «*Απολογία και ανατροπή των κεφαλαίων του φρα Φραντζέσκου*» . Επίσης στον κώδικα 1377 της Ιβήρων του 1530 καταγράφεται ένα αρκετά μεγάλο δογματικό κείμενο του Μανουήλ υπό τον τίτλο: «*Του αυτού Μανουήλ μεγάλου ρήτορος επιλύων τινάς απορίας, τινός κινήσαντος ταύτας». Σημαντικό επίσης είναι και το κείμενό του με τίτλο: «Λόγος αποδεικτικός πότε τεθέωται η του Κυρίου σαρξ και πως νοητέον δεδόξασθαι*» που ενθησαυρίζεται στον 512 κώδικα της Ιβήρων, καθώς επίσης και ο λόγος του προς τον ιεροψάλτη Γεράσιμο ιερομόναχο, σχετικά με το δοξαστικό των στίχων του εσπερινού της Κοιμήσεως της Θεοτόκου «*Θεαρχίω Νεύματι*» που βρίσκεται στον 333 θεολογικό κώδικα στη Βιέννη .

Σημαντική είναι η συγγραφική δράση του Μανουήλ σε διάφορα ποιήματα προς τιμήν της Θεοτόκου, του Τριαδικού Θεού, αλλά και σε διάφορους αγίους. Χαρακτηριστικό είναι το ποίημά του για την: «*…μακαριωτάτην αειπάρθενον Μαρίαν…*» που βρίσκεται σε δύο κώδικες, τον 512 της Ιβήρων και τον Παρισινό 2830 του 1515. Επίσης στον κώδικα 150 της Μονής Ιβήρων και στον παρισινό 1293 υπάρχει ένα εκτεταμένο ποίημα αποτελούμενο από 44 στίχους αναφερόμενο προς τον Θεό: «ευχή πάνυ ωραία είς τον Πατέρα Θεόν διά στίχων ηρωικών», ενώ στον ίδιο παρισινό κώδικα και στον 159 της Ιβήρων υπάρχει μία ευχή προς τον Χριστό σε ιαμβικό μέτρο. Τέλος στον προαναφερόμενο παρισινό κώδικα και στον 259 της Ιβήρων μπορεί να διαβάσει κανείς ένα ποίημα του Μανουήλ: «*Εις τον άγιον Ιωάννην τον Βαπτιστήν*».

Σημαντικό είναι και το ιστορικό, αγιολογικό και υμνογραφικό έργο του Μανουήλ του Κορίνθιου, το οποίο διασώζεται διάσπαρτό σε διάφορους κώδικες, εντός και

εκτός της ελλάδας, όπως για παράδειγμα, οι 512, 522, 811 και 1337 της Μονής Ιβήρων, ο 863 της Μονής Παντελεήμωνος, ο 29 της Μονής Αβραάμ, ο 804 της εθνικής βιβλιοθήκης. Παράλληλα ένα μέρος του συγγραφικού του έργου ενθησαυρίζεται και στους κώδικες, , 573, 585 και 588 της Πετρουπόλεως, στον Παρισινό 1293 και στους 238 και 423 της Μόσχας.

Από όλους αυτούς τους κώδικες όμως, ως ο πλέον σημαντικός καταγράφεται ο 512 της Ιβήρων που περιέχει το σύνολο του υμνογραφικού και αγιολογικού έργου του Μανουήλ. Έτσι για παράδειγμα στον εν λόγω κώδικα μπορεί εύκολα, αν ανατρέξει κανείς, να βρει εγκωμιαστικό λόγο εις τον μεγαλομάρτυρα Μιχαήλ τον Μαυροειδή, κανόνα εις τον μεγαλομάρτυρα Θεόδωρο τον Στρατηλάτη, κανόνα εις τον άγιο οσιομάρτυρα Νήφωνα επίσκοπο Ροιγών, κανόνα εις τον άγιο μάρτυρα Πέτρο τον μαρτυρήσαντα στην Τραπεζούντα, ακολουθία εις την Ζωοδόχον Πηγή, ακολουθία εις την Ανάστασιν του Κυρίου, ακολουθία εις τον οσιομάρτυρα Θεοδόσιο, τον άγιο Σπυρίδωνα τον Νέο, τον άγιο μάρτυρα Κοσμά τον μαρτυρήσαντα στην Προύσα, τον όσιο Ευθύμιο τον Νέο, ασκήσαντα στον Άθωνα, κανόνα εις τον άγιο μάρτυρα Ιωάννη τον εν Προύση, ακολουθία εις τον άγιον Αχίλλειον επίσκοπον Λαρίσσης και πλήθος άλλων.

Το ότι ο Μανουήλ θεωρείται ένας από τους πολυγραφότατους λόγιους της εποχής του είναι αυταπόδεικτο από το εύρος των πονημάτων του τα οποία και βρίσκονται διεσπαρμένα σε πλήθος κωδίκων. Ωστόσο ένα μεγάλο μέρος από αυτά παραμένει ανέκδοτο. Στην παρούσα ενότητα προσπαθήσαμε απλώς να δώσουμε ένα στίγμα του συγγραφικού πλήθους του Μανουήλ, αναφερόμενοι στα πιο σημαντικά, χωρίς ωστόσο να παραθεωρείται η αξία των υπολοίπων. Ωστόσο μια πιο λεπτομερής καταγραφή της συγγραφικής δραστηριότητας του Μανουήλ θα οδηγούσε την παρούσα μελέτη εκτός των στενών ορίων της που είναι μελέτη του Μανουήλ ως υμνογράφου. Εν κατακλείδι, την σημαντική προσφορά του στην εκκλησία με λιτό και απέριττο τρόπο καταγράφει ο Γεώργιος Παπαδόπουλος, Μεγάλος Πρωτέκδικος της του Χριστού Μεγάλης Εκκλησίας και Διευθυντής της Μουσικής Σχολής του εν Κων/πόλει Εκκλ. Μουσικού Συλλόγου, στο έργο του Ιστορική επισκόπησις της βυζαντινής εκκλησιαστικής μουσικής από των αποστολικών χρόνων μέχρι των καθ΄ ημάς (1-1900 μ.Χ): «*Ο Μανουήλ ο Χαρτοφύλαξ και Μέγας Ρήτωρ της Μεγάλης Εκκλησίας, ακμάσας κατά το πρώτον ήμισυ της ΙΣΤ΄ εκατονταετηρίδος, ποιήσας στιχηρά, κανόνας εις αγίους και εις την Θεοτόκον, μουσουργήματα εις την Παπαδικήν και άλλα ανέκδοτα*».

Ο Μανουήλ Κορίνθιος ως υμνογράφος

Στην προσπάθεια να μελετηθεί ο Μανουήλ ως υμνογράφος είναι πρέπον να ερευνηθεί το έργο του ιερού ανδρός από μία άλλη οπτική γωνία που δεν άπτεται της θεολογίας των ποιημάτων του. Μελετώντας το σύνολο του υμνογραφικού του έργου γίνεται κατανοητή η άριστη γνώση των αγιογραφικών κειμένων καθώς και η δυνατότητα που έχει να τα ερμηνεύει με τον καλύτερο δυνατό τρόπο. Διαβάζοντας για παράδειγμα την ακολουθία που συνέγραψε προς τιμήν του μητροπολίτη Εφέσου Μάρκου του Ευγενικού αλλά και τα ποιήματά του προς τιμήν της Παναγίας: «*Εἰς τὴν μακαριωτάτην ἀειπάρθενον Μαρίαν τὴν μητέρα τοῦ ἀληθινοῦ Θεοῦ καὶ σωτῆρος ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ τὴν ἀληθῶς Θεοτόκον*»

συνειδητοποιει κανείς την καλή γνώση της πατερικής θεολογίας γεγονός που τον βοηθά να μην διαπράττει σφάλματα σε θέματα και ζητήματα δογματικής διδασκαλίας. Εξάλλου δεν θα πρέπει να λησμονούμε πως ο Μανουήλ, εκτός από λόγιος, συγγραφέας, εκκλησιαστικός ποιητής, κατέχει μία άκρως σημαντική θέση, είναι ο διευθυντής και ο αρχιδιδάσκαλος της Μεγάλης Πατριαρχικής Σχολής, και ως εκ τούτου τυχόν σφάλματα σε δογματικό επίπεδο όχι μόνο είναι ανεπίτρεπτα αλλά και επικίνδυνα για να διασαλευθεί η ειρήνη και η τάξη στους κόλπους τόσο της εκκλησιαστικής διοίκησης, όσο και του ποιμνίου. Δεν λείπουν οι παρακλήσεις προς τον Τριαδικό Θεό και προς την μητέρα του ενανθρωπήσαντος Ιησού Χριστού για την σωτηρία και λύτρωση των πιστών από τις επιθέσεις του εχθρού αλλά και η παραμυθία προς όλους όσοι πάσχουν είτε σωματικά είτε πνευματικά υπενθυμίζοντας τους λόγους του αγίου Ιωάννου του Βαπτιστού : «...*ἤγγικεν γάρ ἡ βασιλεία τῶν οὐρανῶν*...». Αν μελετηθούν επισταμένως τα υμνογραφικά έργα του Μανουήλ είναι βέβαιο πως θα συναντήσει κανείς πλήθος γλωσσικών στοιχείων τα οποία χρησιμοποιεί και τα οποία δείχνουν την άριστη κατοχή και χρήση της γλώσσας, από πλευράς του καθώς και την ευκολία στην χρήση των δυνατοτήτων που αυτή του παρέχει. Εξάλλου δεν πρέπει να λησμονείται πως είναι διευθυντής της Πατριαρχικής σχολής, γεγονός που από μόνο του είναι αποδεικτικό της καλής χρήσης της γλώσσας που κάνει.

Παρατηρώντας προσεκτικά τα ποιητικά κείμενα του Μανουήλ από πλευρά κυρίως γλωσσική μπορούμε εύκολα να εντοπίσουμε αρκετά σημεία στα οποία παρατηρείται μεταξύ των στίχων ομοιοκαταληξία, είτε αυτή αφορά δύο συνεχόμενους στίχους: «...*ἐχρημάτισας ἔνδοξε //Μᾶρκε Πανεύφημε*...» επίσης: «...*κόσμου τὰ πέρατα//πνεύματος ἐξαγγείλαντα*...» , *και:* «…*κατακλύζοντα συμμορίας//εὐφραίνοντα πάντας*…» είτε αφορά ομοιοκοταληξία ανά στίχους: «...*σὺν ἀγγέλοις τῷ κτίστῃ σου//…//τὴν ἀεισέβαστον μνήμην σου*...» *καθώς και:* «...*σαφῶς τοῦ Κυρίου σου//…// τὴν ἀεισέβαστον μνήμην σου*...» , ομοιοκαταληξία με συνήχηση, δηλαδή ομοιότητα στον ήχο του τελευταίου φωνήεντου δύο λέξεων, όπως για παράδειγμα, από τον κανόνα του όρθρου προς τιμήν του Αγίου Μάρκου του Ευγενικού, και πιο συγκεκριμένα στην Δ΄ ωδή, όπου διαβάζουμε σχετικά: «...κατηύγασε τὴν διάνοιαν//θεολογίας τὴν ἀκρίβειαν...» , καθώς επίσης και στην Ε΄ ωδή: «…*ἐκελάδησας τὸν θεοκρότητον//πατέρα μόνον*…».

Ένα άλλο στοιχείο που χρησιμοποιεί ο Μανουήλ στα ποιήματά του είναι η αποφυγή της τήρησης της συντακτικής δομής, όπως παρατηρεί κανείς βλέπουμε σε σχετικό τροπάριο κανόνα του: «*Ὑλώδους ἀπαναστᾶς συγχύσεως, παμμακάριστε προς ἄυλον καὶ τερπνὴν μετῆρας κατάστασιν ἔνθα τὸ τρισήλιον κατοπτεύεις φάος*...» , καθώς και η μη κανονική απόσταση των ρυθμικών τόνων μεταξύ τους με αποτέλεσμα το προς ψαλμωδία τροπάριο να έχει εκ φύσεως ρυθμό αργό: «*Ποδήρει λαμπρυνόμενος θεοφόρε πανόλβιε τῆς ἱεραρχίας τὸ σεπτον καὶ ἅγιον τοῦ Χριστοῦ Εὐαγγέλιον*...» και αλλού: «...*καὶ γὰρ τὸ ὄν τοῦ προσόντος διάφορον, εἰ καὶ ἀμφότερα ἀκτιστα ἀληθῶς καὶ αἰδια ὑπάρχουσιν*».

Την άριστη χρήση της γλώσσας που κατέχει ο Μανουήλ καθώς δίδασκε γραμματική και ρητορική στην Πατριαρχική σχολή, του παρέχει την δυνατότητα να μπορεί να χρησιμοποιήσει συνώνυμες λέξεις, μέσα στο ίδιο υμνογραφικό έργο: «*Ἱεράρχα θεόληπτε γέγονας φωστήρ*...» , επίσης: «…*προς ἄϋλον και τερπνήν*

μετῆρας κατάστασιν» και: «*…τὸ τρισήλιον φῶς*» αλλά και πλήθος παρομοιώσεων: «*Ἱερώτατον τέμενος...*» , «*τὸ πάνσεπτον τέμενος...*» , *καθώς επίσης και: «ἀειλαμπές ἀνάκτορον...*» , «*…ἀνέδειξε ποταμόν σε αἱρετικῶν κατακλύζοντα συμμορίας...*» ή αλλού: «*...σκεύος ἐκλογῆς, στῦλε καὶ ἐδραίωμα τῆς Ἐκκλησίας...*» . Παράλληλα εύκολα μπορεί κανείς να διακρίνει ένα πλήθος μεταφορών και υπερβολών που χρησιμοποιεί, ποιητική αδεία, στα υμνογραφικά του κείμενα ο Μανουήλ, επιθυμώντας με αυτό τον τρόπο να εξάρει την προσωπικότητα και το κύρος του τιμώμενου προσώπου. Έτσι συχνά με την χρήση υπερβολών χαρακτηρίζει το τιμώμενο πρόσωπο ως «*…πηγήν τὴν ἄπλετον…*» *και αλλού: «…ώς ἐξ ἐῴας ἥλιος ἀνατέταλκας ὅσιε και θεολογίας ταῖς ἀκτίσιν ἔλαμψας…*» , ενώ δεν παραλείπει την συχνή χρήση μεταφορών για να τιμήσει την προσωπικότητα του αγίου: «*…τὸν τρόφιμον τῶν λόγων και τῶν μουσῶν…*» , *και αλλού: «Τῆς ὑπερθέου τριάδος γεγονώς οἴκημα πάνσοφε…*».

Ένα τελευταίο στοιχείο που παρατηρήσαμε στα υμνογραφήματα του μεγάλου δασκάλου Μανουήλ ήταν η χρήση της ακροστιχίδας, είτε αλφαβητική είτε ως επιγραμματική απόδοση του νοήματος του ποιήματος με ορισμένη φράση, είτε ως στίχος ηρωικός προς τιμήν του προσώπου για το οποίο συγγράφει: «*Ἀρχιερῆ Ἀσίης ἐρικυδέα μέλπω Μᾶρκον*». Η ακροστιχίδα που παρατηρείται σε πλήθος ποιημάτων, όχι μόνο του Μανουήλ του Κορίνθιου, αλλά και σε πολλούς άλλους υμνογράφους, δεν θα πρέπει να θεωρείται ως περιοριστικό στοιχείο της εμπνεύσεως, αντιθέτως ένας τέτοιος περιορισμός δεν θα μπορούσε να θίξει σε μεγάλο βαθμό την πηγαία πολλές φορές εσωτερικότητα και πνευματικότητα των ύμνων και ποιημάτων των υμνογράφων της εκκλησίας. Η παρουσία ενός τόσο σημαντικού στοιχείου, θα πρέπει να λογίζεται ως μία τεχνική προσπάθεια της οργάνωσης του ποιήματος. Όπως ο αγιογράφος τοποθετεί στον καμβά του ένα κάναβο αποτελούμενο από διάφορες γραμμές, κάθετες, οριζόντιες και διαγώνιες που οργανώνουν την σύνθεσή του, έτσι και ο υμνογράφος χρησιμοποιεί την ακροστιχίδα ως ένα είδος ενός νοητού κανάβου αποσκοπώντας στην αρτιότερη οργάνωση του υμνογραφήματός του. Μόνο έτσι θα πρέπει να εξετάζεται η ακροστιχίδα. Εξάλλου, αν για τον αγιογράφο οι τομές δεν είναι δεσμευτικές για την εικονογράφηση, πόσο μάλλον για τον υμνογράφο ο οποίος μπορεί πολλές φορές να ξεφύγει από τα στενά όρια που ενδεχομένως του δημιουργεί η παρουσία της ακροστιχίδας. Έτσι ενώ σε μερικά ποιήματα η ακροστιχίδα και το αλφάβητο είναι κανονικά, σε άλλες περιπτώσεις παρατηρείται ανωμαλία στην συνέχεια, γεγονός που δεν σημαίνει τίποτα περισσότερο παρά αποδέσμευση του ποιητή από την πίεση που του δημιουργείται με την ακροστιχίδα. «*Και η αποδέσμευση αυτή γίνεται για χάρη του νοήματος του υμνογραφήματος*», παρατηρεί ο αείμνηστος καθηγητής Θεόδωρος Ξύδης.

Βιβλιογραφία

Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαίδεια, τ. 6ος, Αθήναι 1966.

Κιτρομηλίδης Πασχάλης «Η Μεγάλη του Γένους Σχολή. Πεντακόσια χρόνια την υπηρεσία της παιδείας του Γένους» ανάκτηση από ιστοσελίδα www.img.pathfinder.gr 9/5/2007.

Κορνούτος Γεώργιος *Λόγιοι της Τουρκοκρατίας*, τ. Α, Αθήνα 1956.

Λάμπρου Σπ. *Κατάλογος των ελληνικών χειρογράφων του Αγίου Όρους*, Cambridge 1900.

--------------- «Μανουήλ ο Κορίνθιος» *Νέος ελληνομνήμων*, τόμ. 4ος τεύχ. Α', Αθήνα 1907, σσ. 116-117.

«Μανουήλ ο Κορίνθιος» *Πάπυρος-Λαρούς-Μπριτάνικα, εγκυκλοπαίδεια*, τ. 40.

Ξύδης Θεόδωρος, *Στιχουργικές παρατηρήσεις στην ἐκκλησιαστική ποίηση*, Ἀθήναι 1951.

Παπαδόπουλος-Κεραμεύς «Μανουήλ ο Κορίνθιος και εν υμνογραφικό αυτού πονημάτιον» *Επετηρίς, Φιλολογικός Σύλλογος Παρνασσός*, ετ. ς' Αθήνα 1902, σσ. 71-102.

Παπαδόπουλος Γεώργιος *Ιστορική επισκόπησις της βυζαντινής εκκλησιαστικής μουσικής από των αποστολικών χρόνων μέχρι των καθ᾽ ημάς (1-1900 μ.Χ)*, εκδ. Τέτριος Κατερίνη

Πατρινέλης Χρήστος, *Οι μεγάλοι ρήτορες Μανουήλ ο Κορίνθιος, Αντώνιος, Μανουήλ Γαλησιώτης και ο χρόνος ακμής τους*, Αθήνα 1962.

Χρυσοχοΐδης Κρίτων «Μανουήλ ο Κορίνθιος» *Παγκόσμιο βιογραφικό λεξικό*, Εκδοτική Αθηνών 1991 σ. 429.

Ο αρχαιολογικός χώρος ως θεατρικός χώρος και η συμβολή του φωτισμού

Λέξεις κλειδιά: Αρχαιολογικό έργο, Αρχαιολογικός χώρος, Θεατρικός χώρος, Μνημείο, Πολιτισμική κληρονομιά, Τεχνητός φωτισμός, Φυσικός φωτισμός

Κωνσταντίνος Μπριασούλης, Δ.Π.Μ.Σ. «Διαχείριση Μνημείων: Αρχαιολογία, Πόλη και Αρχιτεκτονική», Εθνικό κσι Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο, Πανεπιστήμιο Πατρών, Πανεπιστήμιο Αιγαίου

Abstract

In recent years, there has been a coordinated effort worldwide for the development of monuments and archaeological sites. With the change of socio-political conditions and the rise of the standard of living and education, it has become clear that going back to the past and to a better understanding of human history, can be beneficial for the future of modern man. The man of the 20th century wants to get in touch with his history, in order to escape even a little from the harsh reality, which imposes on him an alienating way of life from himself, the natural environment, the fellow human being. One of the results of this desire to escape from everyday life has been an increase to the numbers of visitors to museums and archaeological sites. Aware of this situation and aware of the economic and not only benefits that cultural goods can bring them, various states are making concerted efforts to promote cultural heritage. These efforts include the protection, promotion and management of the monuments and the archaeological sites, since the increase of the phenomenon of internal and external tourism. As a direct result of the specific efforts for the better service of the visitors in the archaeological sites is the realization of restoration and promotion works. These works create a new image in the archaeological sites, which could be a bit identical to the original image. The construction of outposts, paths for visitors, building facilities and visitor information signs, as well as restoration works for the protection of the monuments, create a backdrop and atmosphere, so that the visitor not only feels that he is in an archaeological site, but becomes a participant and communicator of a situation he has never experienced before. This atmosphere should be said to be decisively intensified by the contribution of artificial lighting, which not only contributes to the shaping of the urban night landscape, but contributes also to the complete integration of the archaeological site into the urbanized areas in a different and unique way.

Τα τελευταία χρόνια παρατηρείται παγκοσμίως μία συντονισμένη προσπάθεια για την αξιοποίηση των μνημείων και των αρχαιολογικών χώρων. Με την αλλαγή των κοινωνικοπολιτικών συνθηκών και την άνοδο του βιοτικού και μμορφωτικού επιπέδου έχει καταστεί κατανοητό ότι η επιστροφή στο παρελθόν και η καλύτερη γνώση της ιστορίας θα φανεί ευεργετική για το μέλλον του σύγχρονου ανθρώπου. Ο άνθρωπος του 20ού αιώνα θέλει να έρθει σε επαφή με την ιστορία του και να ξεφύγει έστω και λίγο από τη σκληρή πραγματικότητα, η οποία του επιβάλλει έναν αλλοτριωτικό τρόπο ζωής από τον εαυτό, το φυσικό περιβάλλον, το συνάνθρωπο. Ένα από τα αποτελέσματα αυτής της θέλησης για

διαφυγή από την καθημερινότητα είναι και η αύξηση της επισκεψιμότητας των μουσείων και των αρχαιολογικών χώρων.

Τα διάφορα κράτη έχοντας επίγνωση αυτής της κατάστασης και γνωρίζοντας τα οικονομικά και όχι μόνο οφέλη που μπορούν να τους αποφέρουν τα πολιτιστικά αγαθά, πραγματοποιούν συντονισμένες προσπάθειες για την ανάδειξη της πολιτισμικής κληρονομιάς. Αυτές οι προσπάθειες συμπεριλαμβάνουν και την προστασία, την ανάδειξη και διαχείριση των μνημείων και των αρχαιολογικών χώρων, αφού με την αύξηση του φαινόμενου του εσωτερικού και εξωτερικού τουρισμού δημιουργήθηκε η ανάγκη για διαμόρφωση των αρχαιολογικών χώρων, ώστε να είναι προσβάσιμοι και κατά συνέπεια ευχάριστοι.

Άμεσο αποτέλεσμα των συγκεκριμένων προσπαθειών για την καλύτερη εξυπηρέτηση των επισκεπτών στους αρχαιολογικούς χώρους είναι η πραγματοποίηση εργασιών αναστήλωσης και ανάδειξης. Οι εργασίες αυτές δημιουργούν μία νέα εικόνα στους αρχαιολογικούς χώρους, η οποία θα μπορούσε σε αρκετές περιπτώσεις να ταυτίζεται με την αρχική εικόνα, την οποία είχαν κάποτε τα μνημεία. Η κατασκευή φυλακίων, διαδρομών για τους επισκέπτες, κτηριακών εγκαταστάσεων και πινακίδων ενημέρωσης των επισκεπτών, όπως και αναστηλωτικών έργων για την προστασία των μνημείων, δημιουργούν ένα σκηνικό και μία ατμόσφαιρα, ώστε ο επισκέπτης όχι απλώς να αισθάνεται ότι βρίσκεται σε έναν αρχαιολογικό χώρο, αλλά ότι γίνεται μέτοχος και κοινωνός μίας κατάστασης που δεν έχει ζήσει ποτέ ξανά. Η ατμόσφαιρα αυτή θα πρέπει να λεχθεί ότι εντείνεται καθοριστικά με τη συμβολή του τεχνητού φωτισμού, ο οποίος δε συντελεί μόνο στη διαμόρφωση του αστικού νυχτερινού τοπιού αλλά συμβάλλει στην ομαλή ένταξη του αρχαιολογικού χώρου στις αστικοποιημένες περιοχές και σχηματοποιεί με έναν διαφορετικό, μοναδικό τρόπο το αστικό περιβάλλον.

Επομένως, ο επισκέπτης αποκτά ένα νέο ρόλο και έχει την εντύπωση πως μέσα σε αυτό το σκηνικό απομακρύνεται από τον καθιερωμένο εαυτό του και μεταμορφώνεται σε ένα νέο άνθρωπο που αισθάνεται, δραστηριοποιείται και υπάρχει σε έναν άλλο κόσμο, τον κόσμο του παρελθόντος και της ιστορίας. Άρα, απολαμβάνει μία κατάσταση αντίστοιχη με αυτή που ζει ο ηθοποιός, ο οποίος υποδύεται ένα ρόλο σε μία παράσταση πάνω στη θεατρική σκηνή.

Το παραπάνω φαινόμενο θα επιχειρήσουμε να παρουσιάσουμε στη συγκεκριμένη μελέτη. Θα αναφερθούμε, δηλαδή, στους τρόπους με τους οποίους ένας αρχαιολογικός χώρος μπορεί να μετατραπεί σε έναν θεατρικό χώρο, καθώς και στον τρόπο, με τον οποίο τελικά ο θεατής θα σχηματίσει την εντύπωση ότι μετέχει σε αυτήν τη διαδικασία, ενώ θα επιχειρήσουμε να διερευνήσουμε σε ποιο βαθμό ο φυσικός και τεχνητός φωτισμός μπορεί να συμβάλει όχι μόνο στην παρουσίαση των μνημείων, αλλά και στη θεατρικότητα, που δημιουργούν τα μνημεία.

Η παρούσα μελέτη χωρίζεται σε τρία μέρη. Το πρώτο μέρος αναφέρεται στους αρχαιολογικούς χώρους και στα μνημειακά σύνολα γενικά. Δίνονται οι ορισμοί των όρων «μνημείο», «αρχαιολογικός χώρος» και «αρχαιολογικό έργο». Ακολουθεί μία ιστορική ανασκόπηση για τον τρόπο με τον οποίο ο άνθρωπος αντιλαμβανόταν τα μνημεία, τις διάφορες θεωρίες που κατά καιρούς προτάθηκαν για τη συντήρηση και αναστήλωση των μνημείων και για τον τρόπο

με τον οποίο η αύξηση της επισκεψιμότητας των αρχαιολογικών χώρων οδήγησε στη χρήση των όρων «διαχείριση» και «ανάδειξη» των αρχαιολογικών χώρων.

Στο δεύτερο μέρος αναλύονται σύντομα κάποιες βασικές έννοιες του θεάτρου, δίνοντας έμφαση στις αρχές, την ιστορία και τη λειτουργία του αρχαίου ελληνικού θεάτρου, το οποίο ήταν ο προάγγελος του σύγχρονου. Γίνεται μία προσπάθεια «μετάφρασης» της γλώσσας της θεατρικής τέχνης και να και ερμηνείας των στοιχείων που χρησιμοποιεί, ώστε να μπορέσει να εκφέρει λόγο και να επικοινωνήσει. Εν συνεχεία, εξετάζονται πιθανοί παραλληλισμοί μεταξύ των αρχαιολογικών χώρων και του αρχαίου και σύγχρονου θεάτρου, και εξηγείται ότι η ανάδειξη των αρχαιολογικών χώρων χρησιμοποιεί ένα δικό της λεξιλόγιο, που τελικά σε πολλά σημεία ταυτίζεται με τη γλώσσα του θεάτρου και μετατρέπει τον αρχαιολογικό χώρο σε θεατρικό.

Ένα από τα στοιχεία που χρησιμοποιεί η θεατρική γλώσσα, για να επικοινωνήσει μηνύματα, είναι και ο φωτισμός και αυτό είναι που τονίζεται στο τρίτο και τελευταίο μέρος της συγκεκριμένης έρευνας. Εξηγείται σε γενικές γραμμές η συμβολή του φυσικού και τεχνητού φωτισμού στους μνημειακούς και κατά συνέπεια στους αρχαιολογικούς χώρους. Γίνεται διάκριση του αστικού φωτισμού και του φωτισμού των μνημείων κατά τη διάρκεια των νυχτερινών ωρών, ενώ εξετάζεται ο τρόπος συμβολής του στη θεατρικότητα που εμπνέει και αποπνέει ένας διαμορφωμένος αρχαιολογικός χώρος. Τέλος, παρατίθενται μερικές σκέψεις και συμπεράσματα του γράφοντος για το φαινόμενο της θεατρικότητας των μνημείων και σχετικά με το αν όντως τελικά συμβάλλει ή μη ο φωτισμός σε αυτό.

Μνημείο και αρχαιολογικός χώρος

Ο ορισμός του μνημείου, του αρχαιολογικού χώρου και του αρχαιολογικού έργου

Ο Χαράλαμπος Μπούρας ονομάζει μνημείο «*οτιδήποτε ανακαλεί στη μνήμη κάτι που συνέβη στο παρελθόν*»[1]. Με τη σειρά του ο Β. Λαμπρινουδάκης ορίζει το μνημεία ως «*Ό,τι αποτυπώνεται στη μνήμη είναι άξιο μνήμης ή επιβάλλεται στη μνήμη. Τα υλικά κατάλοιπα του ανθρώπινου παρελθόντος είναι άξια μνήμης, άρα μνημεία, ως μαρτυρίες της απαραίτητης για την αυτογνωσία, ανθρώπινης πείρας*»[2]. Με την έννοια αυτή ακόμη και μικρά χρηστικά αντικείμενα παλαιότερων εποχών θεωρούνται μνημεία. Ο όρος, αρχικά, φορτίστηκε με το νόημα του εντυπωσιακού και του επιβλητικού (μνημειώδες) εξαιτίας της ανεγέρσεως διαφόρων κτηρίων με σκοπό τη διαιώνιση της μνήμης κάποιου προσώπου ή κάποιου γεγονότος. Η έννοια, όμως, σήμερα είναι πολύ περισσότερο ευρεία.

Στην σύγχρονη εποχή ο όρος μνημείο πήρε ένα καινούριο νόημα. Προκειμένου να συμπεριλάβει αξίες, οι οποίες δεν είχαν σχέση με το ιστορικό περιεχόμενο, δηλαδή δεν είχαν σχέση με την ηλικία του αντικειμένου, ταυτίστηκε με την έννοια του διατηρητέου πολιτιστικού αγαθού. Συνεπώς, ο ορισμός που έδωσε το I.CO.MO.S για το μνημείο είναι: «*κάθε ακίνητο, κτισμένο ή όχι, το οποίο*

[1] Μπούρας 1982, 5.

[2] Λαμπρινουδάκης 2005.

διακρίνεται για το αρχαιολογικό, το ιστορικό, το αισθητικό ή το εθνογραφικό του ενδιαφέρον. Στον ορισμό περιλαμβάνονται τα ακίνητα αγαθά, τα οποία θεωρούνται διατηρητέα λόγω της φύσεως ή του προορισμού τους, καθώς και τα κινητά που βρίσκονται μέσα στα μνημεία[3].

Ειδικότερα, ως αρχαία μνημεία νοούνται όλα τα πολιτιστικά αγαθά που ανάγονται στους προϊστορικούς, αρχαίους και μεταβυζαντινούς χρόνους και χρονολογούνται έως και το 1830, με την επιφύλαξη των διατάξεων του άρθρου 20 του νόμου 3028/02. Στα αρχαία μνημεία συμπεριλαμβάνονται σπήλαια και παλαιοντολογικά κατάλοιπα για τα οποία υπάρχουν ενδείξεις ότι συνδέονται με την ανθρώπινη ύπαρξη. Τα αρχαία μνημεία στην ελληνική νομοθεσία διακρίνονται σε κινητά και ακίνητα. Ως ακίνητα μνημεία νοούνται εκείνα τα οποία υπήρξαν συνδεδεμένα με το έδαφος και παραμένουν σε αυτό ή στο βυθό της θάλασσας ή στον πυθμένα των λιμνών ή των ποταμών και δεν είναι δυνατό να μετακινηθούν χωρίς βλάβη της αξίας τους ως μαρτυριών. Στα ακίνητα μνημεία συμπεριλαμβάνονται οι εγκαταστάσεις, οι κατασκευές και τα διακοσμητικά και λοιπά στοιχεία που αποτελούν αναπόσπαστο τμήμα τους, καθώς και το άμεσο περιβάλλον τους.

Αντίθετα, κινητά μνημεία είναι όλα εκείνα που δεν είναι ακίνητα και χρονολογούνται έως το 1453, τα μεταγενέστερα του 1453, που χρονολογούνται έως το 1830 και αποτελούν ευρήματα ανασκαφών ή άλλης αρχαιολογικής έρευνας ή αποσπάστηκαν από ακίνητα μνημεία, καθώς και οι θρησκευτικές εικόνες και λειτουργικά αντικείμενα της ίδιας περιόδου. Τα μεταγενέστερα του 1453 μνημεία, που χρονολογούνται έως και το 1830, χαρακτηρίζονται μνημεία λόγω της κοινωνικής, τεχνικής, λαογραφικής, εθνολογικής, καλλιτεχνικής, αρχιτεκτονικής, βιομηχανικής ή εν γένει ιστορικής ή επιστημονικής σημασίας τους[4].

Στον Χάρτη της Βενετίας (1964) διευκρινίζεται ότι «*Η έννοια ενός ιστορικού μνημείου δεν καλύπτει μόνο το μεμονωμένο αρχιτεκτονικό έργο αλλά και την αστική ή αγροτική τοποθεσία που μαρτυρεί ένα ιδιαίτερο πολιτισμό με ενδεικτική εξέλιξη ή ένα ιστορικό γεγονός. Αυτό ισχύει όχι μόνο για τις μεγάλες δημιουργίες αλλά και για τα ταπεινά έργα που με τον καιρό απέκτησαν πολιτισμική σημασία*». Η επέκταση αυτή του περιεχομένου έφερε σε πρώτη σειρά την έννοια του *site* για την οποία, σύμφωνα με τον Χαράλαμπο Μπούρα, δεν υπάρχει ικανοποιητική μονολεκτική μετάφραση στα Ελληνικά. Κατά τον ορισμό του I.CO.MO.S «*Θεωρείται site ένα πολεοδομικό σύνολο, ένα τοπίο της φύσης ή ένα τοπίο διαμορφωμένο από τον άνθρωπο ή διαμορφωμένο εν μέρει από τη φύση και εν μέρει από τον άνθρωπο του οποίου η συντήρηση παρουσιάζει δημόσιο ενδιαφέρον*»[5].

Άρα, ως αρχαιολογικοί χώροι στην ελληνική νομοθεσία, επίσης, μπορούν να ονομαστούν όλες οι εκτάσεις γης, θάλασσας, λιμνών, ποταμών, που αποτέλεσαν το πεδίο σημαντικών ιστορικών ή μυθικών γεγονότων, ή εκτάσεις που περιέχουν μνημεία μεταγενέστερα του 1830, είτε σύνθετα έργα του ανθρώπου και της φύσης μεταγενέστερα του 1830, τα οποία συνιστούν χαρακτηριστικούς και

[3] Μπούρας 1982, σ.5

[4] Άρθρο 20 του νόμου 3028/02.

[5] Μπούρας 1982, 6.

ομοιογενείς χώρους, που είναι δυνατό να οριοθετούν τοπογραφικά, και των οποίων επιβάλλεται η προστασία λόγω της λαογραφικής, εθνολογικής, κοινωνικής, τεχνικής, αρχιτεκτονικής, βιομηχανικής εν γένει ιστορικής, καλλιτεχνικής ή επιστημονικής σημασίας τους[6].

Για το σύνολο, όμως, των διατηρητέων αρχιτεκτονικών μνημείων μίας περιοχής ή ενός κράτους χρησιμοποιείται ο όρος «μνημειακός πλούτος» ή «αρχιτεκτονική κληρονομιά», η οποία αποτελεί μέρος της πολιτισμικής κληρονομιάς, και σημαίνουν το σύνολο του δομημένου περιβάλλοντος που κληρονόμησε η σημερινή ανθρωπότητα από τις προηγούμενες γενιές.

Τέλος, σημαντικό για την παρούσα εργασία είναι να ορίσουμε την έννοια του αρχαιολογικού έργου που σύμφωνα με τον Π. Α. Μαστραντώνη είναι: «*κατά την ισχυρή έννοια του όρου ένα προσωρινό συλλογικό εγχείρημα που είναι μοναδικό και:*

1) ικανοποιεί τις τρείς Αρχές που διέπουν την εκτέλεσή του, ήτοι την Αρχή της Επιστημονικής Τεκμηρίωσης, την Αρχή της Προστασίας των Αρχαιοτήτων και την Αρχή της Ανάδειξης.

2) έχει σαφείς στόχους, ορισμένο φυσικό αντικείμενο, σαφές χρονοδιάγραμμα και προκαθορισμένο προϋπολογισμό.

Το αρχαιολογικό έργο χρησιμοποιεί τις τεχνικές εργασίες ως λεξιλόγιο για να εκφραστούν τα νοήματα που προέρχονται από την επιστήμη της Αρχαιολογίας. Ενδεικτικά και όχι περιοριστικά, στο φυσικό αντικείμενο του αρχαιολογικού έργου μπορούν να περιλαμβάνονται ανασκαφές, αναστηλώσεις, στερεώσεις, συντηρήσεις αρχαίων και μνημείων, διαμορφώσεις αρχαιολογικών χώρων, μουσειακές εργασίες εν γένει, επισκευές και μετασκευές, καθώς και η επιστημονική, τεχνική, λειτουργική και διαχειριστική υποστήριξη των ανωτέρω εργασιών»[7].

Όλοι οι παραπάνω όροι και ορισμοί είναι αρκετά πρόσφατοι και πέρασε αρκετός καιρός για να διαμορφωθούν. Το πώς καταλήξαμε να αναφερόμαστε και να χρησιμοποιούμε αυτούς τους όρους θα αναλύσουμε στο κεφάλαιο που ακολουθεί.

Η αντίληψη για τη διατήρηση των μνημείων και την ανάδειξη των αρχαιολογικών χώρων

Η αντίληψη ότι τα πολιτιστικά αγαθά και για την ακρίβεια τα ιστορικά μνημεία είναι απαραίτητο να προστατεύονται και να διατηρούνται ανεξάρτητα από τη χρηστική τους αξία, δεν είναι πολύ παλιά. Οι κοινωνίες στις διάφορες περιόδους της ιστορίας είχαν διαφορετική συμπεριφορά σχετικά με την προστασία και τη θεώρηση γενικά των μνημείων και των αρχαιολογικών χώρων, έτσι ώστε να είμαστε σε θέση να διακρίνουμε εποχές οπισθοδρομικές, στις οποίες τα μνημεία δεν είχαν σημαντικό ρόλο, εποχές συντηρητικές και εποχές δημιουργικές, οι οποίες χαρακτηρίζονταν από νέες ιδέες και αντιλήψεις για την πραγμάτωση αξιόλογων έργων. Η διάκριση αυτή σαφώς δεν περιορίζεται μόνο στο θέμα της διατήρησης, της ανάδειξης και της διαχείρισης των αρχαιολογικών χώρων, αλλά

[6] Άρθρο 20 του νόμου 3028/02.

[7] Μαστραντώνης 2008, 81-82.

αφορά σε μία πολύ ευρύτερη θεώρηση της τέχνης και της ίδιας της ανθρώπινης ζωής.

Από τη Νεολιθική μέχρι την Αρχαϊκή και την Κλασική εποχή στον ελλαδικό χώρο παρατηρείται το φαινόμενο της συνεχούς εξέλιξης και της δημιουργίας. Οι μικροί οικισμοί μετατράπηκαν σε ολοκληρωμένα αστικά κέντρα, τα οποία είχαν συγκεκριμένη δομή και λειτουργούσαν με συγκεκριμένους κοινωνικούς και πολιτικούς θεσμούς[8]. Η κοινωνική διαφοροποίηση, η συνεχώς αυξανόμενη αστικοποίηση, η εξειδίκευση, η ξεκάθαρη πολεοδομική διάταξη ήταν μερικά από τα χαρακτηριστικά τους και η πόλις-κράτος[9], όπως ονομάστηκε, κατέληξε να είναι ο χαρακτηριστικός τύπος οργάνωσης σε ολόκληρο τον ελλαδικό χώρο[10].

Εκτός από τις περιπτώσεις στις οποίες θρησκευτικοί λόγοι επέβαλλαν τη διατήρηση παλαιότερων κτισμάτων, όπως το Πελασγικό τείχος στην Ακρόπολη των Αθηνών και την Οικία του Οινόμαου στην Ολυμπία, γενικά επικρατούσε η αντίληψη για τη δημιουργία νέων κτηρίων, πολλές φορές εις βάρος παλαιότερων αξιόλογων κατασκευών. Οι Αθηναίοι μετά τη μάχη της Σαλαμίνας δεν θεώρησαν απαραίτητο να επισκευάσουν τους κατεστραμμένους ναούς της Ακρόπολης, αλλά προτίμησαν να επιχειρήσουν την πραγμάτωση ενός νέου οικοδομικού προγράμματος, κατεδαφίζοντας τα περισσότερα ερείπια. Στη σύλληψη του προγράμματος υπήρχε η αυτοπεποίθηση, η αισιοδοξία, η αναζήτηση για το τέλειο. Επέλεξαν, λοιπόν, ένα οικοδομικό πρόγραμμα, το οποίο έπρεπε να αντιπροσωπεύει τον πλούτο, την κοινωνία και τον πολιτισμό της Αθήνας[11].

Στην Ελληνιστική Εποχή με τη σταδιακή άνοδο της μοναρχίας, όπως συμβαίνει συνήθως σε αντίστοιχα πολιτειακά συστήματα καθ’ όλη τη διάρκεια της ανθρώπινης ιστορίας, αρχίζουν να διακρίνονται και να πληθαίνουν με την πάροδο του χρόνου οι ενδείξεις για μία στροφή προς τον συντηρητισμό. Η δημιουργικότητα στις τέχνες δεν αποτελεί πλέον τον κανόνα, αλλά βασικό χαρακτηριστικό είναι η διάδοση των ιδεών και των γνώσεων που είχαν αποκτηθεί τα παλαιότερα χρόνια. Η αποθησαύριση των αξιών του παρελθόντος γίνεται με μεθοδικότητα, με αποκορύφωμα την οργάνωση των μεγάλων βιβλιοθηκών της Αλεξάνδρειας και της Περγάμου. Παράλληλα με την ανάπτυξη του σχολιασμού των παλαιότερων κειμένων εμφανίζεται και το φαινόμενο του περιηγητισμού[12]. Στα κείμενα των περιηγητών περιγράφονται και σχολιάζονται τα παλαιότερα αρχιτεκτονήματα. Τα έργα του ανθρώπου σε αυτήν την περίοδο υπερβαίνουν την χρηστική και την θρησκευτική τους αξία και συσχετίζονται με την ιστορία, ενώ σχηματίζονται και οι πρώτες συλλογές. Χαρακτηριστικά είναι τα παραδείγματα των επισκευών και των συμπληρώσεων των Φαραωνικών ναών που είχαν πραγματοποιήσει οι Πτολεμαίοι στην Αίγυπτο, με σεβασμό προς την αρχική τους μορφή[13].

[8] Μπούρας 1999, σσ. 13-22, 103-126, 129-137 και 151-152.

[9] Αναλυτικά η ιστορία της πόλις-κράτους στο Ραμού 1982, σσ. 91-114.

[10] Καλογερόπουλος, Κ. 2011. Πόλις-Θέατρο: Πανεπιστημιακές σημειώσεις, Αθήνα.

[11] Μπούρας 1982, 7.

[12] Μπούρας 1982, 7.

[13] Μπούρας 1982, 7.

Ανάλογα φαινόμενα διαπιστώνονται και σε ορισμένες φάσεις του ρωμαϊκού κόσμου, όπως στα χρόνια του Αυγούστου, του Αδριανού ή των Αντωνίνων. Η Ρωμαϊκή αρχιτεκτονική, αν και κάλυψε από μόνη της ανάγκες της καθημερινής ζωής, γνώρισε έντονες τάσεις μορφοκρατίας και στροφής προς τις καλλιτεχνικές αξίες, τις οποίες δημιούργησε ο κλασικός Ελληνισμός[14]. Ο Αδριανός στη έπαυλη του στο Τίβολι δίπλα σε πρωτοποριακά για την εποχή τους κτίσματα, αντιγράφει μνημεία από την Αθήνα ή την Αλεξάνδρεια και οργανώνει συλλογές γλυπτών και βιβλιοθήκες. Στα χρόνια του αναστηλώνονται αιγυπτιακά ιερά και ολοκληρώνεται ο ναός του Ολυμπίου Διός στην Αθήνα, χωρίς αλλαγές στο ρυθμό ή το σχέδιο. Την ίδια περίπου εποχή τα βιβλία του Παυσανία μαρτυρούν το ξεχωριστό ενδιαφέρον για τα ιστορικά και τα καλλιτεχνικά μνημεία, και τα κείμενα του Πλουτάρχου τον θαυμασμό για την κλασική αρχιτεκτονική[15]. Στα χρόνια του Ιούλιου Καίσαρα πραγματοποιείται μία ολοκληρωμένη εργασία αποκατάστασης στο Ερέχθειο, πάνω στην Αττική Ακρόπολη[16].

Δεν είναι σκόπιμο να γίνονται γενικεύσεις για μία τόσο εκτεταμένη και πολυσύνθετη ιστορική περίοδο, όπως η Ρωμαϊκή, γίνεται όμως αντιληπτό ότι στα αστικά κέντρα της Ελληνορωμαϊκής εποχής ξεκίνησε σταδιακά να υπάρχει μία θεώρηση για τα μνημεία του παρελθόντος αντίστοιχη με τη σύγχρονη. Έντονη προβάλλει η αντίθεση με την αμέσως επόμενη Παλαιοχριστιανική εποχή, κατά την οποία ο φανατισμός των χριστιανών τις περισσότερες φορές οδήγησε στην καταστροφή αρχιτεκτονικών μνημείων. Η αδυναμία των ανθρώπων να καταλάβουν τις καλλιτεχνικές και τις ιστορικές αξίες πέρα από το θρησκευτικό περιεχόμενο των έργων, οι ενθαρρυντικές για τη νέα θρησκεία διατάξεις του Θεοδοσίου και οι βαρβαρικές επιδρομές προκάλεσαν ανυπολόγιστες καταστροφές, οι οποίες οριοθετούν και το τέλος του αρχαίου κόσμου. Η Κωνσταντινούπολη, η οποία σκόπιμα διατηρούσε τις δομές και το ύψος του μεγάλου αστικού κέντρου, στολίζεται με έργα τέχνης από την Ελλάδα και τη Μικρά Ασία, καθώς και με ιδιωτικές συλλογές. Αυτό όμως δεν αποτελούσε τον κανόνα για τις βυζαντινές πόλεις, οι οποίες σταδιακά αποκτούν νέο χαρακτήρα.

Το Βυζάντιο, παρά τον γενικό και έντονο συντηρητισμό του, ήταν στον τομέα των τεχνών μία εποχή δημιουργική, στην οποία διακρίνονται και χρονικές περίοδοι με τάσεις επιστροφής στο παρελθόν. Όπως στον δυτικό Μεσαίωνα, έτσι και στο Ισλάμ στις αρχαιότητες δεν αποδίδονταν οι αισθητικές ή οι ιστορικές αξίες, αλλά μόνο οι χρηστικές και οι πρακτικές. Έτσι, χρησιμοποιούνταν ευρύτατα τα λείψανα των αρχαίων κτηρίων σε νέα κτήρια και τα παλαιότερα συνεχώς αλλοιώνονταν με προσθήκες ή κατασκευές, οι οποίες πραγματοποιούνταν με τρόπους και τεχνικές της εποχής. Το φαινόμενο και εδώ είναι πολυσύνθετο, αφού ούτε το Βυζάντιο δεν ήταν σε θέση να εκτιμήσει την αξία των μνημείων του παρελθόντος. Ανάλογα φαινόμενα παρατηρεί κανείς και στην Ευρώπη κατά τον Μεσαίωνα. Πρόκειται για μία εποχή εξαιρετικά δημιουργική, χωρίς όμως να υπάρχει ακόμη το πνεύμα της συντήρησης και της

[14] Ομοιότητες και διαφορές μεταξύ ελληνικής και ρωμαϊκής αρχιτεκτονικής στο Φυρνώ-Τζόρνταν 1981, 61-67.

[15] Μπούρας 1982, 7.

[16] Φυρνώ-Τζόρνταν 1981, 219-222.

ανάδειξης των μνημείων.

Η ιταλική Αναγέννηση, του 15ου αιώνα, βασισμένη σε μία νέα θεώρηση του ανθρώπου μέσα στον κόσμο, δημιούργησε μία έντονη στροφή στις σχέσεις της κοινωνίας με την πολιτιστική της κληρονομιά. Ο ζωηρός θαυμασμός προς την αρχαιότητα, με αφετηρία τις τέχνες του λόγου και τη φιλοσοφία θα οδηγήσει στην εμφάνιση νέων συγγραμμάτων για την αρχαιότητα, στην πραγματοποίηση των πρώτων ανασκαφικών ερευνών και στην επαναχρησιμοποίηση αρχαίων κτηρίων, χωρίς όμως να υπάρχει φροντίδα για την προβολή του αυθεντικού[17]. Η κυρίαρχη τάση είναι η προσπάθεια για την επίτευξη του μεγαλείου και της ομορφιάς των αρχαίων ρυθμών και της λειτουργικότητας χωρίς να πέφτει το βάρος στις ιστορικές αξίες. Συνεπώς, ενώ αντιγράφονται παλαιότερα κτήρια, οι αρχιτέκτονες δε διστάζουν τα ίδια κτήρια να τα καταστρέψουν. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι το Κολοσσαίο της Ρώμης, το οποίο ήταν πρότυπο του Bramante και ταυτόχρονα λατομείο για την αφαίρεση υλικού για την ανέγερση του Palazzo Farnese και του Palazzo Venezia[18]. Παρόμοιες κινήσεις εξακολούθησαν να πραγματοποιούνται και στις επόμενες περιόδους του Μπαρόκ, του Ροκοκό και του Κλασικισμού στις ευρωπαϊκές χώρες.

Κατά τον 17ο και το 18ο αιώνα στη διανόηση της Ευρώπης δημιουργήθηκαν οι προϋποθέσεις των μεγάλων αλλαγών των νεότερων χρόνων. Η άνοδος του πολιτιστικού και βιοτικού επιπέδου, η διάδοση των γνώσεων και της παιδείας και το αυξανόμενο ενδιαφέρον για την ιστορία και τις τέχνες δημιούργησαν ένα νέο κλίμα. Οι επιστήμες αναπτύχθηκαν και νέοι κλάδοι δημιουργήθηκαν, όπως η αρχιτεκτονική και η ιστορία της τέχνης. Το πνεύμα της συντήρησης είχε εκείνη την εποχή ήδη διαμορφωθεί και το αίτημα της αποθησαύρισης των πολιτιστικών αξιών γενικεύθηκε.

Τα γεγονότα τα οποία ακολούθησαν την έκρηξη της Γαλλικής Επανάστασης (1789), έφεραν μεγάλες καταστροφές στα μνημεία της Γαλλίας. Η αντίδραση προς αυτές οδήγησε στη νομοθετική προστασία των μνημείων για πρώτη φορά στην ιστορία. Το 1790 συγκροτήθηκε η Επιτροπή Τεχνών και Μνημείων και το 1794 πραγματοποιήθηκε η πρώτη επίσημη διακήρυξη, η οποία αναφέρει ότι τα μνημεία αποτελούν κοινό αγαθό και ότι η διατήρησή τους αφορά την πολιτεία και το έθνος[19].

Με την επικράτηση της αστικής τάξης και τη διάδοση των ιδεών της στον Ευρωπαϊκό χώρο, η επίσημη και μεθοδική προστασία των ιστορικών και καλλιτεχνικών μνημείων γενικεύθηκε. Η έννοια της εθνικής κληρονομιάς συσχετίστηκε άμεσα με τις εθνικές ιδέες, οι οποίες συγκλόνισαν την Ευρώπη μετά τους Ναπολεόντειους πολέμους και πολλαπλασιάστηκε το ενδιαφέρον για την ιστορία. Νέες διακηρύξεις παρουσιάστηκαν, όπως του Λουδοβίκου Ί και της Εταιρείας των Αρχαιόφιλων του Λονδίνου το 1855[20].

Τον 19ο αιώνα η πίστη στην προσωπικότητα, ο εκλεκτικισμός και η ιδιωτική πρωτοβουλία έκαναν πράξη τις θεωρήσεις του προηγούμενου αιώνα σε ένα

[17] Φυρνώ-Τζόρνταν 1981, 219-222.

[18] Φυρνώ-Τζόρνταν 1981, 234-248.

[19] Μπούρας 1982, 11.

[20] Μπούρας 1982, 11.

κλίμα δημοκρατικότητας και φιλελευθερισμού. Βαθμιαία οι βασιλικές και οι ιδιωτικές συλλογές άνοιξαν στο κοινό ως δημόσια μουσεία. Τα μέγαρα, οι πύργοι και οι ιδιωτικοί κήποι έγιναν επίσης προσιτά στους πολίτες, ενώ οι κοινωνίες προετοιμάστηκαν για να είναι ανοικτές σε νέους θεσμούς. Ο Ρομαντισμός είτε ως φυσιοκρατικός, είτε ως επαναστατικός συνετέλεσε στη στροφή προς το παρελθόν. Η στροφή προς τις ρίζες, παράλληλα, η οποία είχε εθνικιστική αφετηρία, συνετέλεσε στην προβολή ολόκληρου του μνημειακού πλούτου στην δυτική Ευρώπη. Στις αξίες, οι οποίες έπρεπε να συντηρηθούν δεν ανήκαν πλέον μόνο τα ρωμαϊκά και τα γοτθικά κτήρια, όσο και τα ταπεινά έργα τέχνης της λαϊκής τέχνης και της αρχιτεκτονικής[21].

Παράλληλα, ήδη από τον 19ο αιώνα παρουσιάστηκαν και οι νέοι κίνδυνοι, οι οποίοι απειλούσαν τα μνημεία, τις παλιές πόλεις και το φυσικό περιβάλλον. Η Βιομηχανική Επανάσταση, η αστυφιλία, η δημογραφική έκρηξη των πόλεων, η εμπορευματοποίηση της γης ήταν μερικοί από τους πολλούς παράγοντες, οι οποίοι οδήγησαν στην καταστροφή πλήθους παλαιών κτηρίων. Η αντίδραση των διανοούμενων αλλά και των απλών ανθρώπων, οι οποίοι αντιμετώπιζαν τις επιπτώσεις των νέων συνθηκών στην καθημερινή ζωή, ήταν ακόμη ένας λόγος για την επικράτηση των νέων ιδεολογιών για την προστασία της πολιτιστικής κληρονομιάς. Τα μνημεία στη Δυτική Ευρώπη μετατράπηκαν σε σύμβολα ως τα μοναδικά, τα ανεπανάληπτα λείψανα του εθνικού παρελθόντος. Η μεγάλη διάδοση των εντύπων κατέστησε δυνατή την ευρύτατη γνώση των έργων τέχνης και των μνημείων, και αφύπνισε το ενδιαφέρον για πρώτη φορά και των ευρύτερων λαϊκών στρωμάτων. Αυτό που πρέπει να τονιστεί είναι ότι το ιδεολογικό υπόβαθρο της σημερινής αντίληψης για τους αρχαιολογικούς χώρους ανήκει σχεδόν εξ ολοκλήρου στον 19ο αιώνα[22].

Από τα μέσα μέχρι και τα τέλη του 19ου αιώνα όλες οι επεμβάσεις σε μνημεία γίνονταν εμπειρικά και δεν υπήρχε προβληματισμός για την αυθεντικότητα των χώρων. Τόσο οι προσθήκες όσο και οι καταστροφές διάφορων τμημάτων γίνονταν τυχαία. Διάκριση δεν υπήρχε και τα μνημεία άρχισαν να αντιμετωπίζονται ως μη ξεχωριστές οντότητες με τη δική τους ιστορία. Το ιδεώδες της εποχής έγινε η μορφολογική και η ρυθμολογική ενότητα με συνακόλουθο τον «πουρισμό» (purisme), την απαλλαγή, δηλαδή, των μνημείων από κάθε μεταγενέστερη προσθήκη. Αυτό αρκετές φορές είχε ως αποτέλεσμα τη συμπλήρωση τμημάτων σε αρχαιολογικούς χώρους, με βάση όχι γνωστά τους στοιχεία, αλλά την τεχνοτροπική τους ενότητα[23].

Ως αντίδραση στα παραπάνω ξεκίνησε να δημιουργείται μία νέα άποψη, η οποία υποστήριζε ότι η ερείπωση ενός χώρου ακολουθεί μία νομοτέλεια και το τελικό αποτέλεσμα είναι καταξιωμένο αισθητικά, άρα και ωραίο. Η συγκεκριμένη θεωρία απέβλεπε πάλι σε εκτεταμένες ανακατασκευές, στηριζόμενες όμως όχι στη στιλιστική ενότητα αλλά στην επιστημονική έρευνα και την πλήρη γνώση

[21] Φυρνώ-Τζόρνταν 1981, 373-376.

[22] Φυρνώ-Τζόρνταν 1981, 377.

[23] Μπούρας 1982, 18. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αυτής της θεωρίας είναι οι καταστροφές των βυζαντινών ναών στην περιοχή της Ρωμαϊκής Αγοράς, της Βιβλιοθήκης του Αδριανού και της Ακρόπολης της Αθήνας για την διάσωση των κλασικών μνημείων

κάθε αρχαιολογικού χώρου.

Στις αρχές του 20ού αιώνα αναπτύχθηκε τελικά ο σεβασμός των ιστορικών τεκμηρίων. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα να υποστηριχθεί ότι οι αρχαιολογικοί χώροι έπρεπε να συντηρούνται και να συμπληρώνονται μόνο όταν υπάρχει απόλυτη ανάγκη, ενώ μεταξύ αυθεντικού και προσθήκης αναγκαίο είναι να υπάρχει διαφορά στυλ και υλικού. Στην πράξη, δηλαδή, δεν έπρεπε να υφίσταται εξαπάτηση, ενώ παράλληλα όλες οι φάσεις ενός χώρου έπρεπε να είναι απόλυτα σεβαστές και αν ορισμένα μέλη έπρεπε να απομακρυνθούν, να φυλάγονται και να υπάρχει πληροφόρηση για την κάθε επέμβαση. Έτσι, το 1931 δημιουργήθηκε σε ένα διεθνές συνέδριο, το οποίο πραγματοποιήθηκε στην Αθήνα, ένα πλαίσιο αρχών γνωστό ως Χάρτης των Αθηνών, ο οποίος αναφερόταν και υποστήριζε τις παραπάνω ιδέες. Οι ίδιες αυτές θέσεις θα αναπτυχθούν και στον κανονισμό των Ιταλικών αναστηλώσεων τον γνωστό ως Carta del Restauro, ο οποίος έγινε δεκτός το 1938[24].

Οι αεροπορικοί βομβαρδισμοί κατά τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο έφεραν τρομερές καταστροφές στον μνημειακό πλούτο όλης της Ευρώπης. Κτήρια, οικιστικά σύνολα και ιστορικά κέντρα πόλεων ισοπεδώθηκαν. Η Βαρσοβία, η Βουδαπέστη, το Μόναχο, η Δρέσδη, το Μόντε Κασσίνο, το Ριμίνι και το Λονδίνο είναι μερικά πολύ χαρακτηριστικά παραδείγματα. Κατά την αποκατάστασή τους, οι αρχές παραμερίστηκαν και δόθηκε η ευκαιρία για την πλήρη αποκατάσταση της αρχικής μορφής των διάφορων χώρων. Στο συνέδριο των αρχιτεκτόνων και των τεχνικών της Αναστηλώσεως στο Παρίσι το 1957 τα θεωρητικά προβλήματα συζητήθηκαν ξανά, ενώ το 1964 έγινε τελικά δεκτός ο Χάρτης της Βενετίας και το 1975 η διακήρυξη του Άμστερνταμ θέσπισε ανάλογες διατάξεις για τα πολεοδομικά σύνολα, οι οποίες σήμερα είναι γενικά αποδεκτές[25].

Σήμερα η μεταχείριση των μνημείων και των αρχαιολογικών χώρων πραγματοποιείται χωρίς δογματικές αρχές. Εφαρμόζονται γενικές αρχές κατά περίπτωση, οι οποίες έχουν στόχο τη διάσωση και την αξιοποίηση της μνημειακής κληρονομιάς προς χάρη του ανθρώπου. Οι Αρχές της Ανάδειξης, της Προστασίας και της Επιστημονικής Τεκμηρίωσης κυριαρχούν[26]. Η σημαντικότητα του όλου θέματος τείνει να συνειδητοποιηθεί απ' όλους, χωρίς βέβαια να χάσει τους δεσμούς του με την επιστήμη, την εξειδικευμένη τεχνολογία και την έρευνα. Ο αρχαιολογικός χώρος και το μνημείο θεωρείται πλέον πηγή ιστορικών και εν γένει επιστημονικών πληροφοριών, έργο τέχνης και καλλιτεχνικής δημιουργίας και στοιχείο του δομημένου περιβάλλοντος και του αστικού τοπίου.

Η ανάδειξη των αρχαιολογικών χώρων και ο σύγχρονος θεατής

Τα ελληνικά και τα ρωμαϊκά μνημεία προκάλεσαν τη συστηματική μελέτη και τον θαυμασμό των διανοητών και των καλλιτεχνών από την εποχή της Αναγέννησης μέχρι σήμερα. Τα μνημεία της αρχαιότητας, αρχιτεκτονικά ή πλαστικά, προκάλεσαν και προκαλούν ακόμη τους ειδικούς να αξιολογήσουν

[24] Μπούρας 1982, 21.

[25] Μπούρας 1982, 22.

[26] Περισσότερα στοιχεία στο Μαστραντώνης 2008, 62-68.

τους προγενέστερους άξονες σχεδιασμού, τις σχέσεις συμμετρίας και τις κανονικότητες, τις αναλογίες ανάμεσα στα διάφορα στοιχεία, ισορροπίες των μορφών και των όγκων.

Αυτή η μακρά ενασχόληση, όπως έχει ήδη επισημανθεί, είναι που πυροδότησε μια εξίσου μακρά παράδοση επεμβάσεων επί των μνημείων, από την «ωφελιμιστική», προσέγγιση της Αναγέννησης, μέχρι την «ολιστική στιλιστική αποκατάσταση των μνημείων του 18ου αιώνα», και από το «Χάρτη των Αθηνών» του 1931 μέχρι τις σύγχρονες αντιλήψεις για τη «διαδικαστική αρχαιολογία» και την «κριτική αρχαιολογία» και ανέφεραν ότι ένα μνημείο έχει πολλές και διαφορετικές αναγνώσεις[27].

Χάρη στα προηγούμενα αναδύθηκε και η αρχαιολογία ως επιστήμη και συγκροτήθηκε η αρχαιολογική κοινότητα. Μέσα στο πλαίσιο αυτής της επιστημονικής κοινότητας επιβιώνουν, λιγότερο ή περισσότερο ορατές, όλες οι προηγούμενες, παλαιότερες και νεότερες εκδοχές και προσεγγίσεις για τους αρχαιολογικούς χώρους και τα μνημεία. Οι προσεγγίσεις αυτές θα μπορούσαν να ταξινομηθούν σε τρείς μεγάλες κατηγορίες, σε «παραδοσιακές», «μοντέρνες», και «μεταμοντέρνες»: «*Οι παραδοσιακές επικεντρώνουν το ενδιαφέρον τους στην αισθητική μορφή και στην προέλευση των ιστορικών καταλοίπων και τα αξιολογούν αναλόγως, συνδέοντας τα μόνο με το γνωστό και χρονολογικά διατεταγμένο παρελθόν. Οι μοντέρνες αρχαιολογικές προσεγγίσεις εκλαμβάνουν τα αρχαιολογικά κατάλοιπα ως δυναμικές μορφές, οι οποίες συνδέονται τόσο με το σύνθετο παρελθόν όσο και με το παρόν. Οι μεταμοντέρνες αρχαιολογικές προσεγγίσεις θεωρούν ότι τα υλικά κατάλοιπα του παρελθόντος, αποκομμένα από το παρελθόν, αποκτούν νοήματα και σημασίες σύμφωνα με τις επιδιώξεις της ερμηνείας του παρόντος*»[28].

Οποιαδήποτε από τις τρεις θεωρίες και αν ισχύει, σημαντικό θα ήταν να σταθούμε στην παραδοσιακή. Δεν είναι τυχαίο ότι η πλειονότητα των έργων ανάδειξης κατευθύνεται ακριβώς σε μνημεία και χώρους, τα οποία αποτελούν το ερευνητικό – ανασκαφικό αποτέλεσμα αυτής της «ισχυρής παράδοσης» της αρχαιολογίας. Μάλιστα, ορισμένα αρχαιολογικά έργα σήμερα επιδιώκουν την ανάδειξη χώρων, όπου , παρά την σημασία που έχουν και σήμερα στις παραδόσεις της αρχαιολογικής κοινότητας οι δημοσιεύσεις των ερευνών για αυτούς, οι ίδιοι οι χώροι είχαν για αρκετό διάστημα εγκαταλειφθεί, με αποτέλεσμα να είναι πρακτικά απροσπέλαστοι, ή να παρουσιάζουν πολύ κακή εικόνα διατήρησης[29].

Μέσα από αυτήν την οπτική μπορούμε να ερμηνεύσουμε τη δύναμη που διατηρεί ακόμη και αυτή η αρχαιοδιφική προσέγγιση, ιδιαίτερα στους αρχαιόφιλους και φυσικά στο ευρύτερο κοινό. Σε κάθε περίπτωση, ο θαυμασμός των κλασικών προτύπων από το ευρύτερο κοινό παραμένει ένας ισχυρός παράγοντας προσέλκυσης πλήθους επισκεπτών, με προφανείς οικονομικές απολαβές και επηρεάζει τις πολιτικές αποφάσεις σχετικά με τα αρχαιολογικά έργα. Επηρεάζει, δηλαδή, όχι μόνο την ιεράρχηση των έργων και τις προτεραιότητες στην

[27] Μαλλούχου-Tufano 2004, 19-22 και 47-58.

[28] Μαστραντώνης 2008, 57 και Νάκου 2001, 59-60.

[29] Βλ. Μαστραντώνης 2008, 57, σημ. 109.

κατανομή των χρηματοδοτήσεων, αλλά και την ίδια τη λογική των έργων που υλοποιούνται, καθώς επιβάλλονται μμεγάλα μεγέθη στις εγκαταστάσεις εξυπηρέτησης κοινού ή ευνοούνται μεγάλης κλίμακας αναστηλωτικά προγράμματα, προκειμένου να αποκατασταθούν και να αναδειχθούν στη μεγαλύτερη δυνατή έκταση τα κλασικά μνημεία[30].

Παράλληλα, το ενδιαφέρον από το ευρύ κοινό αυξήθηκε περισσότερο στο δεύτερο μισό του 20ού αιώνα από τις σημαντικές αλλαγές που είχαν πραγματοποιηθεί στον τρόπο ζωής των πολιτών, τόσο στην Ευρώπη όσο και γενικότερα στις ανεπτυγμένες χώρες και οι οποίες είχαν διαμορφώσει μία καινούρια πραγματικότητα. Η αστικοποίηση, η πολεοδόμηση, η ανοικοδόμηση μεγάλων εκτάσεων γης, η περιβαλλοντική υποβάθμιση, η τουριστική ανάπτυξη καθώς και η αυξανόμενη επισκεψιμότητα των μουσείων και των αρχαιολογικών χώρων ήταν τα βασικά χαρακτηριστικά.

Για πρώτη φορά δημιουργήθηκαν και διατηρήθηκαν κοινωνικοπολιτικές συνθήκες, παράλληλα με μία σταθερή βελτίωση του βιοτικού και μορφωτικού επιπέδου. Λειτούργησαν δημοκρατικά πολιτεύματα. Το δικαίωμα της ψήφου έγινε καθολικό και αναγνωρίστηκαν όχι μόνο η ισότητα των δύο φύλων αλλά και τα δικαιώματα των νέων. Η διακίνηση των ιδεών και των πληροφοριών έγινε πιο εύκολη από ποτέ και απέκτησε μία πρωτοφανή ελευθερία και σημασία στην καθημερινή ζωή των πολιτών. Ταυτόχρονα, ο χρόνος εργασίας μειώθηκε, οι συνθήκες εργασίας βελτιώθηκαν, το σαββατοκύριακο τώρα πια ήταν ελεύθερο από κάθε εργασία και ο άνθρωπος απέκτησε πραγματικά ελεύθερο χρόνο. Οι εργαζόμενοι ξεκίνησαν να έχουν τέσσερεις εβδομάδες ελεύθερες ετησίως και δημιουργήθηκαν οι προϋποθέσεις για την ανάπτυξη της οικονομίας του ελεύθερου χρόνου.

Στο παραπάνω πλαίσιο, διαμορφώθηκε ένα κύμα μαζικής προσέγγισης των πολιτών στην πολιτιστική κληρονομιά, το οποίο έθεσε το ζήτημα των αρχαιολογικών χώρων κάτω από μία εντελώς νέα οπτική. Τα μνημεία δεν αποτελούσαν πλέον αποκλειστικά το αντικείμενο μελέτης από ειδικούς ή το αντικείμενο θαυμασμού των διανοούμενων, αλλά άρχισαν να προσελκύουν εκατομμύρια επισκέπτες κάθε χρόνο. Ο σημερινός άνθρωπος μεταφράζει το μνημείο με πολλούς και διαφορετικούς τρόπους. Ένας αρχαιολογικός χώρος έχει τη δυνατότητα με τις συνθήκες που διαμορφώνονται να λειτουργήσει καταλυτικά σε όλους τους τομείς της ζωής (οικονομικά, πολιτικά, κοινωνικά) και να χρησιμοποιηθεί από τον άνθρωπο, ο οποίος το θεωρεί αναπόσπαστο μέρος της ιστορίας και της περιοχής στην οποία ζει και λειτουργεί ως οντότητα.

Χαρακτηριστική είναι η εκρηκτική αύξηση του αριθμού των μουσείων, το 90% του συνολικού αριθμού των οποίων εκτιμάται ότι ιδρύθηκε μετά το 1945 και λειτουργούν σήμερα παγκοσμίως. Παράλληλα με την τάση αύξησης της επισκεψιμότητας των μουσείων, ανάλογες τάσεις διαπιστώνονται για τα μνημεία και τους αρχαιολογικούς χώρους, αν και τα διαθέσιμα στοιχεία δε δομούνται με την ίδια αυστηρότητα που διέπει τις στατιστικές επισκεψιμότητας των μουσείων. Ενδεικτικό του ενδιαφέροντος για τους αρχαιολογικούς χώρους είναι το γεγονός ότι στη Βρετανία το πλήθος των προστατευόμενων θέσεων,

---

[30] Μαστραντώνης 2008, 69.

μνημείων και κτηρίων αυξήθηκε από περίπου 1.000 το 1945, σε 10.000 τη δεκαετία του 1960, για να φθάσει στο 1.000.000 στο τέλος της δεκαετίας του 1990[31].

Στην Ελλάδα οι πολιτικές εξελίξεις μετά τον πόλεμο, όπως συνέβη και σε όλους τους υπόλοιπους τομείς της ζωής, καθυστέρησαν την ωρίμανση των κοινωνικών διαδικασιών κατά μερικές δεκαετίες σε σχέση με την υπόλοιπη Ευρώπη. Ωστόσο, ανάλογα φαινόμενα εμφανίστηκαν και εδώ, και μάλιστα με έντονο τρόπο, μετά την Μεταπολίτευση και κυρίως μετά τη δεκαετία του 1980 και τις παραμονές των Ολυμπιακών Αγώνων το 2004 με τη χρηματοδότηση διάφορων αρχαιολογικών έργων, όπως η ενοποίηση των αρχαιολογικών χώρων στο ιστορικό κέντρο της Αθήνας, και τη δημιουργία σύγχρονων μουσείων, ισάξιων του εξωτερικού[32].

Μέσα σε αυτό το πλαίσιο που περιγράφηκε, δηλαδή της μαζικής προσέγγισης των μνημείων από το ευρύ κοινό, διαμορφώθηκε και διαδόθηκε η έννοια της ανάδειξης των μνημείων. Η απαίτηση για να καταστούν οι αρχαιολογικοί χώροι ανοικτοί, κατέστη επιτακτική. Η τεράστια επισκεψιμότητα των χώρων έδωσε την ώθηση να πραγματοποιηθούν οι κατάλληλες διαμορφώσεις, ώστε οι αρχαιολογικοί χώροι να είναι σε θέση να υποδεχθούν μεγάλο αριθμό επισκεπτών, χωρίς να δημιουργείται κίνδυνος για την προστασία των μνημείων. Χαρακτηριστική είναι η διάδοση των όρων «ανάδειξη» και «ολοκληρωμένης προστασίας», οι οποίοι άρχισαν να αντικαθιστούν άλλους καθιερωμένους όρους στους τίτλους των αρχαιολογικών έργων.

Η έννοια της «ολοκληρωμένης προστασίας» των μνημείων εφαρμόζεται σε όλο και περισσότερα αρχαιολογικά έργα και περιλαμβάνει την τεκμηριωμένη διεπιστημονική έρευνα και μελέτη των μνημείων, την αξιολόγηση τους, τη συστηματική συντήρησή τους, τη διαμόρφωσή τους και τέλος τη συμπλήρωσή τους, ώστε να διασώζεται η μορφή και το νοηματικό και ιστορικό περιεχόμενο της[33].

Ο όρος «ανάδειξη» διαδόθηκε ταχύτατα μαζί με μία τυπολογία έργων, τα οποία ονομάζονται «έργα ανάδειξης»[34]. Η αποκατάσταση της αναγνωσιμότητας των μνημείων, ώστε αυτά να είναι κατανοητά από ένα ευρύ κοινό, το οποίο δεν είναι ειδικό, όπως επίσης και η εξασφάλιση της πρόσβασης στους αρχαιολογικούς χώρους, με τη διαμόρφωση διαδρομών, θέσεων και χώρων στάθμευσης είναι μερικά από τα έργα που πραγματοποιούνται. Επίσης, η κατασκευή διαδρομών μέσα στους αρχαιολογικούς χώρους, η κατασκευή κτηριακών υποδομών για την εξυπηρέτηση και ενημέρωση των επισκεπτών και η κατάλληλη σήμανση των μνημείων και των χώρων με απλά εποπτικά και πληροφορικά μέσα και κείμενα όπως και ο φωτισμός των μνημείων για την καλύτερη και πλήρη διαμόρφωση και ανάδειξη του αρχαιολογικού χώρου κατά τη διάρκεια της νύχτας, με τις νέες συνθήκες που έχουν διαμορφωθεί, έχουν καταστεί αναγκαία. Αναγκαία όχι μόνο για τα μνημειακά σύνολα αλλά για ολόκληρο τον κοινωνικό ιστό, αφού δημιουργείται με αυτόν τον τρόπο η ανάγκη για μία επανατοποθέτηση της διαχείρισης και της εξυγίανσης της πόλης, μέσα στην οποία είναι ενταγμένα και

[31] Μαστραντώνης 2008, 68.

[32] Στο ίδιο, 68.

[33] Λαμπρινουδάκης 2006, 51.

[34] Μαστραντώνης 2008, 69.

τα προϊόντα της πολιτιστικής μας κληρονομιάς.

Όλες οι επεμβάσεις, που αναφέρθηκαν συνοπτικά, στους αρχαιολογικούς χώρους δημιουργούν μία εντελώς καινούρια εικόνα, η οποία μεταμορφώνει τα μνημεία, τα οποία ποτέ ξανά δε θα είναι τα ίδια. Οι επεμβάσεις από τη μία πλευρά, όπως επίσης και οι ανασκαφικές δραστηριότητες, μπορεί να είναι καταστροφικές ενέργειες, από την άλλη πλευρά όμως συντελούν, ώστε να γίνουν τα μνημεία γνωστά. Διαμορφώνεται ένας νέος χώρος, ο οποίος λίγο θυμίζει την αρχική φάση του μνημείου και θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε ότι θυμίζει περισσότερο σκηνή θεάτρου πάνω στην οποία οι πρωταγωνιστές είναι οι διάφοροι επισκέπτες, που κινούνται, λειτουργούν και αισθάνονται. Μετατρέπονται, δηλαδή, σε κοινωνούς μίας ανεπανάληπτης εμπειρίας, αφού δεν αναζητούν απλώς τη γνώση για την ιστορία του μνημείου αλλά την επαφή με ένα χρονικό, σαφώς αλλοιωμένο αλλά κοντά στις δικές τους εμπειρίες, κομμάτι της ιστορίας. Η αναζήτηση πραγματοποιείται μόνο με τη δημιουργία μίας «ιδιαίτερης ατμόσφαιρας–σκηνικού», στην οποία συμβάλλει καταλυτικά, όπως συμβαίνει και στις θεατρικές παραστάσεις, ο φωτισμός που είναι είτε φυσικός, είτε τεχνητός.

Ο αρχαιολογικός χώρος και η θεατρικότητα

Έννοιες του θεάτρου και βασικές αρχές: Το αρχαίο ελληνικό παράδειγμα

Οι αρχαιοελληνικές θεατρικές παραστάσεις δεν αποτελούσαν καθημερινή εμπειρία με απεριόριστες δυνατότητες επανάληψης, αλλά αντιθέτως εντάσσονταν μόνιμα στο πλαίσιο εορταστικών εκδηλώσεων, οι οποίες σε έντονη αντίθεση με ό,τι συμβαίνει σήμερα, είχαν έντονο θρησκευτικό χαρακτήρα. Οι παραστάσεις αποτελούσαν αναπόσπαστο τμήμα των λατρευτικών δρωμένων, που ήταν αφιερωμένα στον θεό Διόνυσο.

Ο Διόνυσος κυρίευε τον συναισθηματικό κόσμο του ανθρώπου με πρωτόγνωρη ορμή. Δημιουργούσε στον θνητό ένα αίσθημα ελευθερίας και υποσχόταν αποδέσμευση από τους καθιερωμένους καταναγκασμούς. Αυτό μας βοηθάει να καταλάβουμε καλύτερα γιατί οι γυναίκες, οι οποίες ζούσαν αποκλεισμένες από την κοινωνική ζωή, ένιωσαν ιδιαίτερη έλξη προς αυτή τη θρησκεία, η οποία αποσπούσε τις γυναίκες από το οικογενειακό περιβάλλον και τις έφερνε κοντά στην άγρια φύση. Σταδιακά ο Διόνυσος ξεπέρασε σε δημοτικότητα τους υπόλοιπους θεούς και για να καταφέρει να ενταχθεί στο επίσημο εορτολόγιο της αρχαίας Αθήνας, η νέα λατρεία έπρεπε πρώτα να αποβάλλει τον άγριο χαρακτήρα που είχε αρχικά και που χαρακτηριζόταν από όργια, βία και μέθη. Όταν συνέβη αυτό, η λατρεία του Διόνυσου άρχισε να εορτάζεται τέσσερεις φορές τον χρόνο. Οι δύο γιορτές, τα κατ' αγρούς Διονύσια και τα Ανθεστήρια δεν συνδέονταν άμεσα με το δράμα, ενώ στα Λήναια και στα εν άστει Διονύσια πραγματοποιούνταν θεατρικοί αγώνες[35].

Με το πέρασμα του χρόνου, τελικά, από θεματική άποψη οι θεατρικοί αγώνες ακολούθησαν διαφορετικό δρόμο από την αρχική λατρεία και έφτασαν στο σημείο να μην έχουν καμία σχέση με τον Διόνυσο, αφού το αγωνιστικό στοιχείο που είχαν οι αγώνες απομάκρυνε τη θρησκευτική διάσταση που είχαν αρχικά. Όταν τους ποιητές τους διαδέχτηκαν οι υποκριτές, οι οποίοι δεν περιορίζονταν

[35] Brockett and Hildy 2003, 20.

στον ρόλο του εκφραστή των ποιητικών προθέσεων, η καλλιτεχνική πλευρά του δράματος κέρδισε αναμφισβήτητα το προβάδισμα. Έτσι κατέληξαν οι Αθηναίοι να αντιλαμβάνονται το θέατρο παράλληλα και ως ψυχαγωγία[36].

Οι θεατρικοί αγώνες ήταν προϊόν του διθυράμβου. Ο διθύραμβος ήταν το κατεξοχήν εορταστικό τραγούδι του Διονύσου, που το έψαλλε και το χόρευε χορός ανδρών ή αγοριών, με τη συνοδεία αυλού. Από μορφική άποψη οι διθύραμβοι θύμιζαν τα χορικά της τραγωδίας , επειδή είχαν στροφική δόμηση. Κατά το τελευταίο τέταρτο του 5ου αιώνα ο διθύραμβος γνώρισε μια ριζική μεταβολή, αφού έγινε ένα είδος συναυλίας και η μουσική κέρδισε το προβάδισμα σε σχέση με το κείμενο. Οι θεατρικοί αγώνες διαρκούσαν τέσσερεις ημέρες και κάθε μέρα περιελάμβανε μία τραγική τετραλογία και μία κωμωδία[37].

Η προετοιμασία για τους δραματικούς αγώνες απαιτούσε διάστημα μεγαλύτερο από έξι μήνες. Από τη στιγμή που οι αρμόδιοι αξιωματούχοι για τη διεξαγωγή των γιορτών αναλάμβαναν τα καθήκοντά τους το καλοκαίρι, από τα πρώτα μελήματά τους ήταν να εκλέξουν τρεις από τους υποψήφιους ποιητές. Τις περισσότερες φορές σημαντικό ρόλο διαδραμάτιζε η προσωπικότητα των ποιητών και η εκτίμηση που είχαν αποκτήσει από παλαιότερες επιτυχίες τους. Ακόμη, εκτός από καλλιτεχνικά και αισθητικά κριτήρια σίγουρα λαμβάνονταν υπόψη και κριτήρια πολιτικού και κοινωνικού χαρακτήρα, αφού η προβολή ενός ποιητή ήταν εξαρτημένη από τις επιδοκιμασίες της πλειοψηφίας και από τις κρατικές αρχές.

Το επόμενο βήμα του άρχοντα ήταν να βρει ιδιώτες που θα αναλάμβαναν τα έξοδα της διδασκαλίας του χορού. Οι ιδιώτες αυτοί ονομάζονταν «χορηγοί» και επειδή η ανάληψη χορηγίας θεωρούνταν εξυπηρέτηση του γενικού συμφέροντος, ήταν υποχρέωση κάθε ελεύθερου πολίτη[38]. Ο χορηγός ήταν υπεύθυνος να εξασφαλίσει τα μέλη του χορού της παράστασης που αναλάμβανε, είχε την υποχρέωση να συντηρεί τόσο τα μέλη του χορού όσο και το χοροδιδάσκαλο και τον αυλητή, ενώ επιβαρυνόταν και με τα έξοδα για τα προσωπεία και τα κοστούμια του χορού[39]. Παρά τις κατά καιρούς δυσκολίες ο θεσμός της χορηγίας λειτούργησε αποτελεσματικά, ενώ ακόμη και μετά την πολιτική εκμηδένιση της Αθήνας με το τέλος του Πελοποννησιακού Πολέμου το ενδιαφέρον για το θέατρο παρέμεινε αμείωτο. Μόλις το 315 ΠΚΕ την χορηγία ανέλαβε το κράτος.

Μετά τη συγκρότηση της θεατρικής ομάδας το επόμενο βήμα ήταν να βρεθεί ο κατάλληλος χώρος για τις δοκιμές. Ο χορηγός ήταν υπεύθυνος επίσης εκτός από τα υπόλοιπα οργανωτικά ζητήματα και για την αναζήτηση ιδιωτικών χώρων, τους οποίους μίσθωνε με δικά του έξοδα και επειδή τον χορό τον συγκροτούσαν ερασιτέχνες πολίτες, οι δοκιμές έπρεπε να αρχίσουν σχετικά νωρίς, ιδιαίτερα όταν έπρεπε να καλύψουν τις τραγωδίες και ένα σατυρικό δράμα[40].

[36] Περισσότερα στοιχεία για τις Διονυσιακές γιορτές αναφέρονται στο Blume 1993, 29-47.

[37] Αυτό κατά κανόνα συνέβαινε κατά τη διάρκεια του Πελ/κου Πολέμου λόγω περικοπών, ενώ κανονικά οι κωμωδίες είχαν δική τους ημέρα διεξαγωγής.

[38] Στα Λήναια ήταν υποχρέωση και των μετοίκων.

[39] Blume 1993, 50.

[40] Blume 1993, 56.

Η εκλογή και ο διορισμός των κριτών, οι οποίοι αποτελούσαν και το τελευταίο στάδιο της διαδικασίας, ήταν σκόπιμα περίπλοκος και γινόταν λίγο πριν τις παραστάσεις, ενώ η εκλογή των ατόμων που θα έκριναν τους διαγωνιζόμενους ήταν θέμα γενικού ενδιαφέροντος , αφού οι Αθηναίοι μετείχαν ενεργά στους δραματικούς αγώνες. Οι κριτές αποφάσιζαν αυθόρμητα και συνεπώς και οι ποιητές γνωρίζοντας τις προτιμήσεις του κοινού προσπαθούσαν να συγκινήσουν κοινό και κριτικούς ενώ ταυτόχρονα εμμέσως εξέφραζαν τη γνώμη τους μέσα από τα έργα τους. Τα ονόματα των κριτών ανακοινώνονταν μετά από κλήρωση μόνο την ημέρα της γιορτής και μπροστά σε όλους τους πολίτες που παρευρίσκονταν στο θέατρο. Οι κριτές, τέλος, που εκλέγονταν, ορκίζονταν δημόσια ότι θα αποφασίσουν κατά συνείδηση και έπειτα καταλάμβαναν την τιμητική τους θέση στο θέατρο και ο θεατρικός αγώνας ξεκινούσε[41].

Το αρχαίο ελληνικό θέατρο, σε γενικές γραμμές, παρουσίαζε τριπλή διαίρεση του χώρου, ενώ παράλληλα χαρακτηριζόταν από οργανική ενότητα, όπως ταιριάζει σε δρώμενα που έχουν τις ρίζες τους στη θρησκεία και στα οποία μετέχουν όλοι οι πολίτες. Ανάμεσα στους συντελεστές της παράστασης και τους θεατές δεν παρεμβαλλόταν αυλαία ή κάποιο χώρισμα στην ορχήστρα και ο χώρος της παράστασης και των θεατών φωτιζόταν από το φυσικό φως του ήλιου, δείγμα αρμονικής σύνθεσης του θεατρικού οικοδομήματος και του φυσικού περιβάλλοντος[42].

Η κυκλική ορχήστρα, η οποία προοριζόταν για το χορό ήταν το αρχαιότερο μέρος του θεάτρου[43], ενώ τα σωζόμενα σημερινά μαρμάρινα εδώλια είναι απόγονοι των αρχικών ξύλινων εδωλίων (*ίκρια*)[44]. Το τελευταίο μέρος του θεάτρου που απέκτησε οριστική μορφή ήταν η σκηνή, η οποία αρχικά ήταν ένα ξύλινο παράπηγμα στην παρυφή της ορχήστρας και χρησιμοποιούνταν σαν αποδυτήριο και αποθήκη θεατρικού υλικού[45]. Στην πορεία το παράπηγμα εξελίχθηκε σε διακοσμημένο διώροφο κτήριο με υπερυψωμένη εξέδρα για την επιφάνεια των θεών, που ήταν εναρμονισμένο με το εορταστικό κλίμα των αγώνων και που στο τέλος διέθετε τρεις πύλες και παράθυρα. Στις δύο πλευρές του κεντρικού τμήματος, υπήρχαν δύο πλατιές πτέρυγες σε μορφή ανοιχτών περίστυλων στοών, οι οποίες προεξείχαν περίπου πέντε μέτρα και τις οποίες μπορούσαν να διασχίσουν τα πρόσωπα που έμπαιναν από τις παρόδους. Σε κάθε εξωτερική πλευρά υπήρχε πιθανώς κλιμακοστάσιο, που οδηγούσε στο επάνω όροφο ή στη στέγη.

Χαρακτηριστικό του ελληνικού θεάτρου ήταν το γεγονός ότι κατασκευαζόταν με τέτοιο τρόπο, ώστε να είναι ενταγμένο στο γύρω τοπίο. Από τις αμφιθεατρικά τοποθετημένες θέσεις του κοίλου του διονυσιακού θεάτρου είχε τη δυνατότητα

---

[41] Blume 1993, 60.

[42] Haddad και Akasheh 2003, 4-5.

[43] Αν αναλογιστούμε πως τα δραματικά είδη προέρχονται από την όρχηση και το τραγούδι του χορού.

[44] Παπαθανασόπουλος 1993, 38, 42. Τα ίκρια στην εξέλιξη του θεατρικού οικοδομήματος αντικαταστάθηκαν με μονιμότερες λίθινες κατασκευές, πιθανώς εξαιτίας κατάρρευσης της ξύλινης κατασκευής κατά την διάρκεια θεατρικής παράστασης

[45] Μπούρας 1999, 327-339.

κάποιος να ατενίσει τον περιβάλλοντα χώρο, αφού το σκηνικό οικοδόμημα δεν εμπόδιζε τη θέα και ο θεατής μπορούσε να αντιληφθεί την ενότητα και τη συνέχεια του θείου και του φυσικού46.
Ακόμη μεγαλύτερη σημασία για τις συνθήκες της παράστασης σε ανοιχτό θέατρο είχαν και οι αλλαγές στο φωτισμό. Η κυριαρχία της σκιάς ή του φωτός στην περιοχή της σκηνής και της ορχήστρας ήταν συνάρτηση διαφόρων παραγόντων, όπως ο προσανατολισμός του θεάτρου και η κλίση της πλαγιάς όπου ήταν χτισμένο. Επίσης, ένας άλλος παράγοντας ήταν η ώρα της ημέρας και η εποχή κατά την οποία παρουσιαζόταν ένα έργο και τέλος το ύψος του σκηνικού οικοδομήματος, γιατί είναι φανερό ότι ένα πολυώροφο σκηνικό έριχνε μεγαλύτερη σκιά από ένα παράπηγμα[47].

Σχετικά με τις οπτικές συνθήκες του θεάτρου γενικά θα πρέπει να παρατηρήσουμε ότι οι διαστάσεις του θεάτρου ήταν τόσο μεγάλες, ώστε η τελευταία απείχε από την πρώτη ογδόντα μέτρα και η πρώτη που ονομαζόταν προεδρία, δώδεκα μέτρα από τους υποκριτές, έτσι ώστε ακόμη και κάποιος που δε θα είχε κανένα πρόβλημα όρασης, θα ήταν δύσκολο να διακρίνει αρκετές λεπτομέρειες. Φαίνεται έτσι ότι οι περισσότεροι ελεύθεροι πολίτες και οι μέτοικοι έδειχναν ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τους δραματικούς αγώνες. Ακόμη πιο σπουδαίο είναι ότι δικαίωμα είχαν να παρακολουθήσουν τις παραστάσεις όλοι οι άντρες και οι γυναίκες, όπως επίσης και οι δούλοι, αν συνοδεύονταν από τους κυρίους τους. Τέλος, ένα στοιχείο που δικαιολογεί το μέγεθος του ελληνικού θεάτρου είναι ότι το επισκέπτονταν για να απολαύσουν τις θεατρικές παραστάσεις και πολυάριθμες αντιπροσωπείες από άλλες πόλεις, και έτσι με τους Αθηναίους πρέπει να συνυπολογιστούν και οι ξένοι[48].

Το κράτος, εξαιτίας των παραπάνω, ένιωθε μία φυσική υποχρέωση να προσφέρει χώρο σε όλους τους ενδιαφερόμενους, έστω και αν μία μερίδα θεατών δεν ήταν σε θέση να έχει μία πλήρη εικόνα και οι οπτικές δυνατότητες ήταν περιορισμένες. Επειδή, λοιπόν, οι παραστάσεις ήταν μοναδικές, ποσοτικά και ποιοτικά, για την εποχή και μη επαναλαμβανόμενες, χιλιάδες άνθρωποι από όλο τον τότε γνωστό κόσμο μέσα σε λίγες μέρες επισκέπτονταν τα ελληνικά θέατρα. Ένα ακόμη σημαντικό στοιχείο του ελληνικού θεάτρου ήταν η πολύ καλή ακουστική. Προσπαθώντας να το εξηγήσει κάποιος, διαπιστώνει τον συνδυασμό διάφορων παραγόντων, οι οποίοι αλληλοσυμπληρώνονται με τον καλύτερο δυνατό τρόπο. Ο κυριότερος λόγος θα πρέπει να αναζητηθεί στον άψογο αρχιτεκτονικό σχεδιασμό[49].

Εξίσου σημαντικό στοιχείο ήταν και η σκηνογραφία. Σχεδόν τα δύο τρίτα των τραγωδιών εκτυλίσσονταν μπροστά από ένα ανάκτορο ή ναό, ενώ άλλες διαδραματίζονταν σε κάποιο στρατόπεδο ή σε κάποιο ερημικό τόπο, ως φόντο όμως υπήρχε πάντοτε μια απλή ξύλινη κατασκευή, το σκηνικό οικοδόμημα και σίγουρα δεν μπορούμε να υποθέσουμε σχετικές πιστές αναπαραστάσεις σε

[46] Haddad and Akasheh 2003, 9.

[47] Blume 1993, 78.

[48] Blume 1993, 78.

[49] Περισσότερα στοιχεία για την ακουστική των αρχαίων ελληνικών θεάτρων στο Μπούρας 1999 , 327-329 και Blume1993, 77-78.

ζωγραφικούς πίνακες, όπως συμβαίνει σήμερα, αλλά πιθανότατα ζωγραφισμένους πίνακες του σκηνικού οικοδομήματος (*καταβλήματα*)[50].

Η χρήση μηχανημάτων, επίσης, ανήκει στα αξιοσημείωτα του ελληνικού θεάτρου, αφού έδινε μεγάλη αξία στη χρήση εξελιγμένων μηχανικών βοηθητικών μέσων. Η κυλιόμενη εξέδρα και ο ανυψωτικός μηχανισμός τα οποία αποσκοπούσαν στην απρόσκοπτη εξέλιξη της δραματικής πλοκής, είναι χαρακτηριστικά παραδείγματα και σίγουρα δε θα έπρεπε να παραλείψουμε και το βωμό που ήταν τοποθετημένος κοντά στη σκηνή και βοηθούσε στην πλοκή του έργου[51].

Το σημαντικότερο στοιχείο του αρχαίου θεάτρου ήταν βέβαια εκτός από τους υποκριτές[52], οι οποίοι φορούσαν προσωπεία και ειδικά κοστούμια, το ίδιο το κοινό. Ήταν κόσμος ο οποίος ήταν πρόθυμος και ικανός να κινητοποιήσει τη φαντασία του. Αυτό γινόταν επιτακτική ανάγκη, όταν υπήρχαν νυχτερινές σκηνές, τις οποίες το αρχαίο κοινό παρακολουθούσε κάτω από τον ηλιόλουστο ελληνικό ουρανό ή όταν το έργο αναφερόταν σε φανταστικούς χώρους χωρίς να υπάρχει η ανάλογη σκηνική υποδομή. Τέλος, σίγουρα υπήρχαν και ενσωματωμένες σκηνικές οδηγίες στο κείμενο καθώς και οι καθιερωμένες δραματικές συμβάσεις, οι οποίες διευκόλυναν στην κατανόηση του έργου[53].

Η κοινωνιολογία και τα σημεία του θεάτρου

Με το πέρασμα του χρόνου, αν και τα βασικά χαρακτηριστικά του θεάτρου παρέμειναν ίδια, όπως συνέβη και στις υπόλοιπες τέχνες και εκφάνσεις της ζωής, τα δεδομένα είτε άλλαξαν, είτε εξελίχθηκαν. Η κοινωνιολογία, η επικοινωνιολογία, όπως επίσης η γλωσσολογία και η σημειωτική επέτρεψαν και στη θεατρική τέχνη νέες προσεγγίσεις, οι οποίες οδήγησαν στην αποσύνδεση του θεάτρου από το συμβατικό σχήμα συγγραφέας - κείμενο – σκηνοθέτης – ηθοποιός - θεατής, και στον ορισμό του ως μίας άλλης διάστασης της ανθρώπινης συμπεριφοράς και επικοινωνίας. Στο κέντρο των νέων αναζητήσεων δεν τοποθετείται πια το «θέατρο», αλλά το «θεατρικό στοιχείο», το οποίο εντοπίζεται στην κοινωνική ζωή. Με άλλα λόγια «ηθοποιός» είναι πλέον ο οποιοσδήποτε απλός άνθρωπος, ο οποίος έχει ένα «ρόλο» (συμπεριφορά) μπροστά σε ένα «θεατή» (συνομιλητή) και η κοινωνία που την αποτελούν αυτοί οι «ηθοποιοί» και οι «θεατές» ονομάζεται θέατρο της κοινωνίας[54]. Η συνειδητοποίηση αυτή σε συνδυασμό με την καθιερωμένη πια παρομοίωση του κόσμου με θέατρο[55], οδήγησε και στη διαμόρφωση ειδικού κλάδου, της θεατροκοινωνιολογίας που αναλύει κοινωνικούς μηχανισμούς με θεατρική ορολογία.

[50] Πορτελάνος 1999, 10· Μπολέτης και Πιτένης 1999, 22· Μπολέτης 2009, 29· Robertson 1943, 168.

[51] Οι συγκεκριμένοι βωμοί σύμφωνα με τον Blume δε θα έπρεπε να συνδέονται με τον βωμό που χρησιμοποιείτο ως θυσιαστήριο και ήταν τοποθετημένος μπροστά στον ναό του θεού Διόνυσου.

[52] Blume 1993, 94-126.

[53] Blume 1993, 81-82.

[54] Πούχνερ 1985, 14.

[55] Περισσότερα στοιχεία για την μετατροπή του κόσμου σε θέατρο στο Egginton 2003.

Από τα παραπάνω συμπεραίνεται πως το θέατρο, όπως και οι άλλες τέχνες, καταλήγει να είναι ένα ιδιάζον πολιτισμικό σύστημα και ένας εσωτερικός κώδικας που εξαρτάται συνήθως από το γενικό εξωτερικό κώδικα. Δεν ανήκει, δηλαδή, σε εκείνα τα πολιτισμικά συστήματα, τα οποία έχουν άμεση χρηστική λειτουργικότητα, όπως είναι η ενδυμασία και ο οικιακός εξοπλισμός, αλλά αντιθέτως, επειδή τα σημεία του χρησιμοποιούνται με αισθητικό τρόπο, αποκτά άλλες λειτουργικότητες. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα το θέατρο να έχει έναν πυρήνα που αποτελείται από τον ηθοποιό και τον θεατή, ο οποίος είναι απόλυτα απαραίτητος παράγοντας της θεατρικής παράστασης, και κάθε παράσταση να αποτελεί ένα δημόσιο κοινωνικό γεγονός[56].

Ο ελάχιστος ορισμός του θεάτρου είναι ότι ο Α (actor-ηθοποιός) ενσαρκώνει το ρόλο Χ, ενώ ο S (spectator-θεατής) τον παρακολουθεί. Για αυτό το σκοπό ο Α παίρνει μία ορισμένη εξωτερική μορφή, συμπεριφέρεται με ορισμένο τρόπο (υποκριτική) και κινείται σε έναν ορισμένο χώρο (σκηνή). Αυτό γίνεται και στην καθημερινή ζωή, με τη διαφορά ότι στο θέατρο οι πράξεις αυτές δεν έχουν χρηστική λειτουργικότητα, αλλά απευθύνονται στο θεατή. Έτσι, ο θεατρικός κώδικας παράγει νοήματα που σημαίνουν άλλα νοήματα διαφόρων πολιτισμικών συστημάτων, και το θέατρο ως κατάσταση είναι η μίμηση μίας πραγματικής κατάστασης. Δηλαδή η στενή σχέση του θεάτρου με το σύνολο του πολιτισμού που το περιβάλλει, συγκεκριμενοποιείται στη θεατρική παράσταση ως αυτοπαρουσίαση του πολιτισμού και ως μέσο αυτογνωσίας. Το θέατρο, λοιπόν, χρησιμοποιεί, μαζί με τα δικά του στοιχεία, όπως είναι τα προσωπεία και οι κόθορνοι, έτοιμα σημεία του πολιτισμού και αναδημιουργεί έτσι ένα μέρος του όλου πολιτισμικού συστήματος επί σκηνής. «Ο κόσμος είναι θέατρο»[57].

Τα σημεία, η γλώσσα του θεάτρου, όπως αναφέρθηκε, είναι σημεία ορισμένων πολιτισμικών συστημάτων. Επομένως, η σημειωτική του θεάτρου πρέπει να αναφέρεται και τελικά να βασίζεται σε διαφορετικής προέλευσης σημεία πολιτισμικών συστημάτων.

Ξεκινώντας από τον ελάχιστο ορισμό του θεάτρου, ότι ο Α ενσαρκώνει ένα ρόλο Χ μπροστά στον S, φτάνουμε σε όλα τα θεατρικά σημεία: ο Α εμφανίζεται σε ορισμένη μορφή (μασκάρεμα, κόμμωση, ενδυμασία), συμπεριφέρεται με ορισμένο τρόπο (μιμικά στοιχεία, σημεία χειρονομιών, προσεγγιστικά στοιχεία) και σε ορισμένο χώρο (διαμόρφωση του χώρου, σκηνικό, σκηνικά αντικείμενα, φωτισμός)[58]. Στο συγκεκριμένο κεφάλαιο θα αναφερθούμε στα σημεία του χώρου, όπως ονομάζονται γενικά, τα οποία είναι ο σκηνικός χώρος, το σκηνικό, τα σκηνικά αντικείμενα και ο φωτισμός.

Μέσα στον χώρο διαδραματίζεται η θεατρική επικοινωνία, το γεγονός δηλαδή, ότι ο Α παριστάνει τον ρόλο Χ μπροστά στο θεατή S. Αυτός ο χώρος μπορεί να έχει ειδικά διαμορφωθεί για αυτόν τον σκοπό , να είναι δηλαδή ένα θεατρικό κτήριο ή να είναι ένας άλλος χώρος με άλλη πρακτική λειτουργικότητα, που εξυπηρετεί προσωρινά τον συγκεκριμένο σκοπό. Μέσα στον ειδικό αυτό χώρο

[56] Πούχνερ 1985, 24.

[57] Σημαντικά στοιχεία για την κοινωνιολογία του θεάτρου στο Σένετ 1999 και για το μετασχηματισμό της πόλης στο Καλογερόπουλος 2010.

[58] Πούχνερ 1985, 31-33 και πιο αναλυτικά 33-50.

υπάρχει συχνά μια ζώνη η οποία προβλέπεται για τον ηθοποιό, και μία ζώνη για το θεατή. Αυτοί οι δύο χώροι, η θέση τους και η συσχέτισή τους, αλλάζουν από εποχή σε εποχή.

Ο χώρος εκλαμβάνεται ως δυνητικό πεδίο του ανθρώπου και των πράξεών του. Η διαμόρφωση του χώρου και των αντικειμένων μέσα σε αυτόν αντικατοπτρίζει συχνά και ορισμένες ιδέες ή κοινωνικά δεδομένα, όπως η πολεοδομία αντανακλά την κοινωνική ιδεολογία των κατοίκων της πόλης ή αυτών που την διοικούν. Άρα, η διαμόρφωση του θεάτρου καθρεφτίζει συνήθως την κοινωνική λειτουργικότητα του θεάτρου στη συγκεκριμένη κοινωνία: θρησκευτική, πολιτική, μορφωτική, ψυχαγωγική[59]. Σήμερα οι θεατρικές παραστάσεις παρατηρούμε ότι αρχίζουν να εγκαταλείπουν τα μόνιμα κτήρια και διαδραματίζονται σε δρόμους, πλατείες, υπόγειες διαβάσεις, εργοστάσια και αρχαιολογικούς χώρους, σε τόπους δηλαδή καθημερινής συναναστροφής.

Η διαμόρφωση του χώρου των θεατών σε σχέση με τη σκηνή, εκφράζει επίσης την κοινωνική λειτουργικότητα του κάθε τύπου θεάτρου[60]. Το θέατρο του 20ού αιώνα πραγματοποιεί μία έξοδο από τα κτήρια και προσπαθεί να ενεργοποιήσει το θεατή, να τον απομακρύνει από την απομόνωση και να καταφέρει να ξεφύγει από το ρόλο του παθητικού δέκτη. Άρα, η διαμόρφωση του θεατρικού χώρου και ειδικά η σχέση του χώρου των θεατών με τη σκηνή αποτελεί σημείο για την κοινωνική λειτουργικότητα του θεάτρου σε μία εποχή γενικά και ειδικά για τις ιδέες και τις αξίες που πρεσβεύονται στο συγκεκριμένο θέατρο. Η διαμόρφωση του θεατρικού χώρου συσχετίζεται άμεσα με τα κοινωνικά συμφραζόμενα[61].

Ένα άλλο σημείο του θεάτρου είναι ο σκηνικός χώρος και ονομάζεται ο τόπος στον οποίο ο Α παριστάνει το Χ. Η διαμόρφωση του σκηνικού χώρου προδιαγράφει ενδεικτικά τον τύπο κινήσεων που μπορεί να πραγματοποιήσει ο ηθοποιός μέσα σε αυτόν. Το τρισδιάστατο σώμα του ηθοποιού απαιτεί πάντα το σκηνικό χώρο, έτσι που αυτός δεν μπορεί να αφαιρεθεί από τον θεατρικό κώδικα[62].

Ακόμη, το σκηνικό καθορίζει συνήθως τη σημασία και την ιδιότητα του σκηνικού χώρου. Βασίζεται σχεδόν πάντα σε ορισμένες σκηνογραφικές συμβατικότητες, αφού είναι αδύνατο, ακόμα και στο νατουραλιστικό θέατρο, να αναπαραγάγει στη σκηνή το πραγματικό περιβάλλον, για το οποίο αποτελεί οπτική ένδειξη. Τα οπτικά σημεία της σκηνογραφίας μπορούν να δώσουν πληροφορίες για την ίδια την υπόθεση ή και να επηρεάσουν την υποκριτική, ενώ παράλληλα να επιβάλουν μία συγκεκριμένη ατμόσφαιρα, κάποιες συμβολικές σημασίες ή να

[59] Για παράδειγμα το κυκλικό σχήμα του αρχαίου ελληνικού θεάτρου, όπως αναφέραμε είχε άμεση σχέση με την θρησκευτική ιδεολογία και τις δημοκρατικές αντιλήψεις που αντιπροσώπευε, ενώ το ίδιο το θέατρο ήταν μέσο προβολής στους επισκέπτες της Αθήνας.

[60] Το αρχαίο θέατρο συμβολίζει την ενότητα της πόλης. Στην Αναγέννηση ο διαχωρισμός με ράμπα της σκηνής από τους θεατές, δηλώνει ότι ο ρόλος του ηθοποιού και του δέκτη δεν αντιστρέφονται, όπως στο Μεσαίωνα. Διαφορετικές αντιλήψεις παρατηρούνται επίσης και στο Μπαρόκ και στο θέατρο της ψευδαίσθησης του 19ου αιώνα κτλ.

[61] Πούχνερ 1985, 54.

[62] Πούχνερ 1985, 54-55.

υλοποιήσουν ορισμένες κοσμοθεωρίες.

Σημαντικά στοιχεία στη θεατρική πράξη είναι και τα σκηνικά αντικείμενα που χειρίζεται ο ηθοποιός επί σκηνής. Το ίδιο και μερικά μέρη της ενδυμασίας του ή τμήματα της σκηνογραφίας μπορούν να αποκτήσουν τη λειτουργικότητα αυτή. Το σκηνικό αντικείμενο σημαίνει το πραγματικό, ανεξάρτητα από το βαθμό γνησιότητας, και συσχετίζεται με τις δραστηριότητες του σκηνικού ρόλου ή και με το χαρακτήρα του. Μερικές φορές αποτελεί και ένδειξη για ορισμένες δράσεις και καταστάσεις. Γενικά, σκηνικά αντικείμενα χρησιμοποιούνται σχεδόν σε όλους τους θεατρικούς κώδικες, αν και με διαφορετική λειτουργικότητα[63].

Οι λειτουργικότητες του φωτισμού στην ιστορία του ευρωπαϊκού θεάτρου φτάνουν από την ένδειξη φυσικών καταστροφών και από τις αποθεώσεις του Μπαρόκ και τη δημιουργία ατμόσφαιρας στο Ρομαντισμό, ως την ένδειξη του απλού φωτός στο ρεαλιστικό και νατουραλιστικό θέατρο. Βέβαια, κυρίαρχο σημείο γίνεται ο φωτισμός στον 20ό αιώνα ύστερα από την ανακάλυψη του ηλεκτρικού φωτός και χρησιμοποιείται είτε ως βασικό σημείο του θεάτρου, είτε ως απλό μέσο για να φωτίσει τη θεατρική σκηνή[64].

Πιθανοί παραλληλισμοί του αρχαιολογικού χώρου με τον θεατρικό χώρο

Όπως ήδη αναφέραμε, ένα από τα κύρια χαρακτηριστικά του αρχαίου θεάτρου ήταν ο θεσμός της χορηγίας και σταδιακά υπεύθυνος για τη διεξαγωγή των θεατρικών παραστάσεων κατέληξε να είναι εξολοκλήρου το κράτος. Το κράτος όχι μόνο είχε αλλά και ένιωθε την υποχρέωση να προσφέρει χώρο σε όλους τους ενδιαφερόμενους, οι οποίοι είχαν την ανάγκη να παρακολουθήσουν τους θεατρικούς αγώνες. Κάτι αντίστοιχο συμβαίνει και σήμερα με τους αρχαιολογικούς χώρους. Με την αλλαγή των κοινωνικοπολιτικών συνθηκών και της ζωής οι κρατικοί μηχανισμοί παγκοσμίως προσπαθούν να τονίσουν τα πολιτισμικά αγαθά, που χαρακτηρίζουν την κάθε χώρα και τα χρησιμοποιούν ως μέσο προβολής. Αυτό έχει ως κύριο αποτέλεσμα να προβαίνουν και στη χρηματοδότηση αρχαιολογικών έργων. Τα διάφορα κράτη κατανοώντας τη σπουδαιότητα των αρχαιολογικών χώρων, γνωρίζοντας ότι οι αρχαιολογικοί χώροι είναι παγκόσμιο κτήμα, το οποίο μπορεί να τους αποφέρει και οικονομικά κέρδη, και λαμβάνοντας υπόψη την ανάγκη του σύγχρονου ανθρώπου να ανακαλύψει το παρελθόν του και την ιστορία του, προχωρούν τελικά στην προστασία, τη διαμόρφωση και την ανάδειξη αρχαιολογικών χώρων.

Οι θεατρικές παραστάσεις, επίσης, ήταν μοναδικά και μη επαναλαμβανόμενα γεγονότα με διεθνή απήχηση, αφού τις παρακολουθούσαν χιλιάδες άνθρωποι

[63] Τα αντικείμενα έχουν διαφορετική σημασία στο θέατρο του Μπαρόκ, στον Ρομαντισμό μετατρέπονται σε «μοιραία αντικείμενα», ενώ στο ρεαλιστικό θέατρο συνδέονται περισσότερο με αυτούς που τα χρησιμοποιούν κ. α. Τέλος, πρόσθετες σημασίες στο σκηνικό χώρο μπορεί να προσδώσει και ο φωτισμός. Το φυσικό ή το τεχνητό φώς αναδεικνύει το σκηνικό χώρο. Αυτή είναι η πρακτική σημασία του στο θέατρο. Διακριτικές ιδιότητες που έχει το φως είναι η ένταση, το χρώμα, η διάχυση και η κίνηση. Στη σκηνή μπορεί να σημαίνει το φως του ήλιου, του φεγγαριού, του κεριού κτλ. Με τη ραγδαία τεχνική εξέλιξη του φωτισμού, κυρίως στον 21ο αιώνα, μπορεί να συνδηλώσει πολλές άλλες σημασίες, άλλων σημειωτικών συστημάτων επί σκηνής, χωρίς να λειτουργεί ως αυτοτελές σημείο.

[64] Πούχνερ 1985, 56-57.

μέσα σε διάστημα λίγων ημερών. Θεωρητικά κάτι αντίστοιχο μπορεί να μη συμβαίνει σήμερα, αφού οι συνθήκες έχουν διαφοροποιηθεί. Ο κόσμος τον αιώνα που διανύουμε έχει διευρύνει τα σύνορά του, οι αποστάσεις έχουν αλλάξει και τα βασικά χαρακτηριστικά της κοινωνίας είναι η τάση παγκοσμιοποίησης και η άμεση ενημέρωση από το διαδίκτυο.

Ο σημερινός άνθρωπος έχει την ανάγκη και την περιέργεια να γνωρίσει νέα μέρη, τα οποία έχει μάθει από διάφορα μέσα ενημέρωσης, και να βιώσει νέες εμπειρίες. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα να προσπαθεί να επισκεφτεί όσα περισσότερα μέρη μπορεί και να συμμετάσχει σε δρώμενα άλλων περιοχών, έστω και για μία μοναδική φορά. Συνεπώς, με την αύξηση του τουρισμού, οι αρχαιολογικοί χώροι και τα μνημεία μετατρέπονται σε μοναδικά γεγονότα που ο απλός άνθρωπος θέλει να ζήσει, ενώ ταυτόχρονα σε παγκόσμιο επίπεδο παρατηρείται καθημερινά η ολοένα αύξηση της επισκεψιμότητας των αρχαιολογικών χώρων.

Ένα άλλο κοινό χαρακτηριστικό μεταξύ του θεάτρου και των αρχαιολογικών χώρων είναι ο άψογος αρχιτεκτονικός σχεδιασμός και η χρήση εξελιγμένων βοηθητικών μέσων. Όπως στα θέατρα χρειάζεται μία ολοκληρωμένη μελέτη και σύγχρονες κατασκευές για τη δημιουργία τους, οι οποίες συντελούν στην καλύτερη διεξαγωγή των θεατρικών παραστάσεων και ο θεατής τελικά μένει ικανοποιημένος από το αποτέλεσμα, κάτι αντίστοιχο συμβαίνει και με τους αρχαιολογικούς χώρους. Για τη δημιουργία ενός σύγχρονού αρχαιολογικού χώρου αναγκαία είναι η συμβολή διαφόρων επιστημόνων για τις απαραίτητες μελέτες, οι οποίες χρειάζεται να γίνουν για την ανάδειξη των χώρων, και εξελιγμένα τεχνικά μέσα, ώστε να πραγματοποιηθούν οι αναγκαίες εργασίες, όπως η αναστήλωση των διαφόρων μελών των αρχιτεκτονημάτων. Επίσης, εξελιγμένα τεχνολογικά μέσα είναι αναγκαίο να υπάρχουν και στον ήδη αναδεικνυόμενο χώρο, όπως οπτικοακουστικό υλικό για την καλύτερη ενημέρωση και εξυπηρέτηση των επισκεπτών.

Τα αρχαία ελληνικά θέατρα είχαν το βασικό χαρακτηριστικό ότι ήταν ενταγμένα στο φυσικό περιβάλλοντα χώρο και ο χώρος της παράστασης και των θεατών φωτιζόταν εξίσου από το λαμπρό φως της ημέρας, ενώ δεν παρεμβαλλόταν κάποιο χώρισμα στην ορχήστρα μεταξύ των συντελεστών της παράστασης και των θεατών. Σήμερα, επίσης, παρατηρείται το φαινόμενο πολλές παραστάσεις να γίνονται σε ανοικτούς υπαίθριους χώρους και αρκετά θεατρικά δρώμενα να πραγματοποιούνται στους δρόμους των πόλεων κάτω από το φυσικό φως του ήλιου. Ο θεατής έχει τη δυνατότητα σε αρκετές περιπτώσεις όχι απλώς να συμμετέχει, αποδοκιμάζοντας για παράδειγμα μία παράσταση, αλλά ακόμη και να συμβάλλει στην πλοκή του έργου, στο οποίο είναι θεατής. Αντίστοιχα κάτι ανάλογο παρατηρούμε και στους αρχαιολογικούς χώρους. Συνήθως τα μνημεία είναι ανοικτά για να τα επισκεφτεί κάποιος κατά τη διάρκεια της ημέρας που το φυσικό φως έχει τη δύναμη να τα φωτίσει. Ακόμη, οι αρχαιολογικοί χώροι αρκετά συχνά είναι ενταγμένοι στο φυσικό περιβάλλον και με τους διεθνείς χάρτες προστασίας και ανάδειξης όλα τα αρχαιολογικά έργα που πραγματοποιούνται πρέπει να είναι διακριτικά, να είναι ενταγμένα στον περιβάλλοντα χώρο και να μην αποσπούν την προσοχή του επισκέπτη από τον αρχαιολογικό χώρο. Τέλος, οι αρχαιολογικοί χώροι, τις περισσότερες φορές δεν

έχουν διαχωριστικά ή διάφορα εμπόδια, με αποτέλεσμα ο επισκέπτης να έχει τη δυνατότητα να προσεγγίσει περισσότερο όποιο σημείο του κινεί το ενδιαφέρον, να μπορεί να παρατηρήσει καλύτερα και από κοντά τα μνημεία και αρκετά συχνά να του δίνεται η ευκαιρία, αν το επιτρέπουν οι συνθήκες, να έρθει σε άμεση επαφή ακόμη και με τα ίδια τα μνημεία. Με λίγα λόγια, ο αρχαιολογικός χώρος παρέχει τη δυνατότητα στον επισκέπτη να γίνει ένα με τον χώρο.

Τέλος, όλα τα θεατρικά έργα εκτυλίσσονται μπροστά από ένα σκηνικό, φυσικό ή τεχνητό. Στο αρχαίο θέατρο τα έργα εκτυλίσσονταν μπροστά από ένα ανάκτορο ή ένα ναό, ενώ σήμερα χρησιμοποιούνται και φυσικοί χώροι, ώστε να είναι τα έργα ακόμη πιο ρεαλιστικά. Επίσης, στο αρχαίο θέατρο το σκηνικό ήταν αφαιρετικό και αντίστοιχες προσπάθειες γίνονται και από το σύγχρονο θέατρο. Ο θεατής έτσι πρέπει να ενεργοποιήσει τη φαντασία του για να καταλάβει το μέρος στο οποίο διαδραματίζεται το έργο που παρακολουθεί. Αυτό τού προσέφερε και τού προσφέρει και σήμερα, την δυνατότητα να ξεφύγει από την πραγματικότητα, ενώ ταυτόχρονα του δημιουργεί ένα αίσθημα ελευθερίας. Άρα, το θέατρο έχει την δύναμη να κυριεύσει τον συναισθηματικό κόσμο όλων εκείνων που συμμετέχουν, ο καθένας με το δικό του τρόπο, στις θεατρικές παραστάσεις. Αντίστοιχα στους αρχαιολογικούς χώρους δεν επιτρέπεται η πλήρης αποκατάσταση των μνημείων, ώστε να έχουν ξανά την αρχική τους μορφή. Οι εργασίες που πραγματοποιούνται στο πλαίσιο της συντήρησης, προστασίας και αποκατάστασης είναι μόνο οι αναγκαίες. ώστε να δηλώνεται απλώς ο χώρος. Συνέπεια του παραπάνω είναι, λοιπόν, ο επισκέπτης να πρέπει και σε αυτήν την περίπτωση να ενεργοποιήσει τη φαντασία του, ώστε να μπορέσει να δώσει μία πλήρη μορφή του αρχαιολογικού χώρου. Αυτό θα τον βοηθήσει να μεταφερθεί πίσω στο χρόνο, να αποδράσει από την καθημερινότητα, να εξάγει τα δικά του συμπεράσματα για την εποχή και συνειδητά πια να γίνει μέρος της ιστορίας.

Η μετατροπή του αρχαιολογικού χώρου σε θεατρικό χώρο. Πιθανά κοινά σημεία της γλώσσας του αρχαιολογικού έργου με τη γλώσσα του θεάτρου

Ένας αρχαιολογικός χώρος με τη διαμόρφωσή του γίνεται εύκολα προσβάσιμος από όλους και ενώ όλοι τον επισκέπτονται για να μάθουν την ιστορία του μνημείου, αναζητούν ταυτόχρονα την επαφή τους με την ιστορία όχι μόνο μέσω των γνώσεων, τις οποίες θα λάβουν και που κάθε αρχαιολογικός χώρος οφείλει να παρέχει με διάφορα έντυπα, αλλά και μέσω της «ιδιαίτερης ατμόσφαιρας» που δημιουργεί αυτός ο χώρος. Άρα, η διαμόρφωση του αρχαιολογικού χώρου αποτελεί δυνατό και μοναδικό πολιτιστικό σύμβολο, το οποίο είναι απαραίτητο να σχεδιάζεται με τέτοιο τρόπο, ώστε να διατηρείται η αυθεντική ατμόσφαιρα που έχει και να βιώνει ο επισκέπτης μία μοναδική εμπειρία.

Όταν αναφερόμαστε στον όρο «μοναδική εμπειρία» εννοούμε πως ο θεατής επιθυμεί να νιώσει το μυστήριο που προκαλεί ένας ιστορικός χώρος, τον οποίο αντιλαμβάνεται ως ένα ταξίδι στο χρόνο. Άλλωστε, η φαντασία είναι πιο ρομαντική και έχει παρατηρηθεί πως οι περισσότεροι επισκέπτες δε δείχνουν ιδιαίτερη προθυμία να λάβουν πληροφοριακό υλικό που αφορά την ιστορία του

μνημείου[65].

Επίσης, πολύ συχνά ο θεατής αδυνατεί να νιώσει αυτή την ιδιαίτερη και αυθεντική ατμόσφαιρα του αρχαιολογικού χώρου, καθώς δεν είναι σπάνιο αρκετά μνημεία να περιβάλλονται είτε από σύγχρονες μεγαλουπόλεις, είτε η πρόσβαση σε αυτά να συνιστά την εμπειρία εξαιρετικά δυσάρεστη. Ακόμη και ο μεγάλος αριθμός των επισκεπτών μπορεί να θεωρηθεί εμπόδιο στο να νιώσει ο θεατής αυτό το μυστήριο του μνημείου που αναζητά[66]. Με άλλα λόγια, η αντιπαράθεση μεταξύ παρελθόντος και μέλλοντος μέσα στην πόλη είναι ένα δυνατό φαινόμενο που δυσχεραίνει την προσέγγιση των μνημείων[67].

Στο πλαίσιο της αναγκαιότητας και υπό το πρίσμα της σύγχρονης ιδεολογίας τη λύση έρχεται να προσφέρει η ανάπτυξη της διαχείρισης των αρχαιολογικών χώρων. Η ανάδειξη ενός αρχαιολογικού χώρου έχει τη δυνατότητα να μετατρέψει τα αρχαιολογικά ευρήματα σε μνημεία. Έχει τη δυνατότητα να μετατρέψει τα απλά θραύσματα σε αντικείμενα διανοητικής και αισθητικής απόλαυσης. Έχει τη δυνατότητα να κάνει τα μνημεία μέσα σε ένα αρχαιολογικό χώρο να νοηματοδοτήσουν τα υλικά κατάλοιπα του παρελθόντος. Με αυτήν την έννοια η ανάδειξη και η διαχείριση ενός αρχαιολογικού χώρου δομείται ως γλώσσα[68]. Μία γλώσσα που όπως και η θεατρική παράγει νοήματα και παρουσιάζει στοιχεία διαφόρων πολιτισμών, ενώ ταυτόχρονα αναδημιουργεί ένα μέρος του πολιτισμικού συστήματος.

Η ανθρώπινη γλώσσα, όπως και η θεατρική, χρησιμοποιεί ήχους ως μέσο επικοινωνίας. Η ανάδειξη, λοιπόν, χρησιμοποιεί τα δικά της ιδιαίτερα στοιχεία, τα δικά της ιδιαίτερα χαρακτηριστικά μέσα επικοινωνίας. Το λεξιλόγιο της ανάδειξης των αρχαιολογικών χώρων αποτελείται από τα υλικά μέσα που είναι τα μονοπάτια για την πρόσβαση στα μνημεία, οι αναστηλωτικές επεμβάσεις, οι συμπληρώσεις με νέο υλικό, οι συντηρήσεις, οι σημάνσεις, η αποκατάσταση της αναγνωσιμότητας με σεβασμό στην αυθεντικότητα των μνημείων και οτιδήποτε άλλο μπορεί να πραγματοποιηθεί σε έναν αρχαιολογικό χώρο[69].

Άρα, η γλώσσα του αρχαιολογικού έργου στηρίζεται σε συγκεκριμένες αρχές, με αποτέλεσμα να έχει οριοθετημένο πλαίσιο και σαφώς φαίνεται να έχει στοιχεία που θυμίζουν την θεατρική γλώσσα. Η «τεχνοκρατική» προσέγγιση του αρχαιολογικού έργου, η οποία εξαντλείται στην εκτέλεση εργασιών για την εξυπηρέτηση του κοινού, όσο και η «αισθητική» αποκατάσταση ή οποιαδήποτε άλλη προσέγγιση φαίνεται τελικά, να μας επιτραπεί να ισχυριστούμε, πως δημιουργεί την αίσθηση της μετατροπής του αρχαιολογικού χώρου σε θεατρική σκηνή. Για αυτόν τον λόγο θα αντιπαραβάλλουμε τη γλώσσα του αρχαιολογικού έργου με τη γλώσσα της θεατρικής τέχνης.

Όπως αναφέρθηκε προηγούμενα, ο θεατρικός χώρος έχει διαμορφωθεί με τέτοιο τρόπο, ώστε τελικά να εκλαμβάνεται ως δυνητικό ανθρώπινο περιβάλλον και

[65] *Visitors Management*, 195.

[66] Στο ίδιο, 195.

[67] Για την συνύπαρξη των αρχαιοτήτων και της σύγχρονης πόλης βλ. Λάββας 2010, 220-225.

[68] Μαστραντώνης 2008, 73.

[69] Μαστραντώνης 2008, 73.

δυνητικό πεδίο των ανθρώπινων πράξεων, αφού δημιουργείται για να εξυπηρετήσει ένα σκοπό. Με την διαμόρφωση των αρχαιολογικών χώρων συμβαίνει κάτι αντίστοιχο, αφού δημιουργούνται όλες οι προϋποθέσεις, ώστε να είναι ο χώρος κατάλληλος για να τον επισκεφτούν διάφορες ομάδες ανθρώπων (μαθητές, πολιτιστικοί σύλλογοι, οικογένειες, εκπαιδευτικοί, μελετητές και τουρίστες), οι οποίες έχουν τη δυνατότητα να τον χρησιμοποιήσουν για οποιοδήποτε σκοπό.

Ο χώρος στο θέατρο επίσης αντικαθρεφτίζει ιδέες και κοινωνικά δεδομένα. Κατά την επιλογή και τη διαμόρφωση ενός αρχαιολογικού χώρου σαφώς και συμβαίνει να επικρατεί μία παρόμοια κατάσταση. Η διαμόρφωση και τα έργα συντήρησης και ανάδειξης, για παράδειγμα του Παρθενώνα, δηλώνουν την πολιτική και κοινωνική κατάσταση του ελληνικού κράτους, της ιδεολογίας και των νοημάτων που θέλει να εκφράσει στα υπόλοιπα κράτη. Η θέση ότι η δημοκρατία ξεκίνησε από την Αθήνα είναι μία σταθερή ιδέα που θέλει το ελληνικό κράτος να συντηρεί. Επίσης, σημαντική είναι και η επιλογή των χώρων που τελικά διαμορφώνονται, αφού θεωρείται ότι κάποιοι χώροι είναι αναγκαίο να γίνουν προσβάσιμοι περισσότερο από κάποιους άλλους και αυτή η επιλογή στηρίζεται σε οικονομικά, πολιτικά, κοινωνικά και σαφώς ιδεολογικά κριτήρια.

Η διαμόρφωση του θεατρικού χώρου και ειδικά η σχέση του χώρου με το θεατή, αποτελεί σημείο για την κοινωνική λειτουργικότητα του θεάτρου. Αντίστοιχα όσον αφορά τον αρχαιολογικό χώρο, όπως επισημάνθηκε, η διαμόρφωσή του σε προσβάσιμη περιοχή ικανοποιεί μία γενικότερη κοινωνική απαίτηση και ενισχύει ταυτόχρονα την κοινωνική του αξία.

Η αποκατάσταση ορισμένων μελών των αρχιτεκτονημάτων, αφού με τις διεθνείς συμβάσεις απαγορεύεται η ριζική αποκατάστασή τους, αναπαραγάγει στον αρχαιολογικό χώρο μία οπτική ένδειξη και όχι μία πραγματικότητα μίας περασμένης εποχής[70]. Δημιουργείται ένας συμβολικός χαρακτήρας, μία διαφορετική ατμόσφαιρα και υλοποιείται μία ορισμένη κοσμοθεωρία. Αν δε συνέβαινε αυτό, τότε δε θα ταυτιζόταν με τη σκηνογραφία. Αντίθετα, όπως και στο θέατρο, παρατηρούμε πως, όταν διαμορφώνεται ένας αρχαιολογικός χώρος, δίνει πληροφορίες για την εποχή και επηρεάζει με συγκεκριμένο τρόπο τον επισκέπτη. Ως μάρτυρας μίας συγκεκριμένης εικόνας ο επισκέπτης προσλαμβάνει μόνο τα ιστορικά στοιχεία που του δίνει ο χώρος και εξάγει συμπεράσματα ανάλογα με τα ερεθίσματα που έχει δεχθεί.

Ακόμη, η τοποθέτηση πινακίδων ενημέρωσης, η δημιουργία χώρων συγκέντρωσης και διαμορφωμένων ειδικών διαδρομών για τους επισκέπτες, η κατασκευή εκδοτηρίων και μουσειακών χώρων, όπως επίσης και η τοποθέτηση διάφορων κατασκευών είναι πραγματικά σύγχρονα στοιχεία που πρέπει να διαθέτει ένας σύγχρονος προσβάσιμος αρχαιολογικός χώρος. Αντίστοιχα φαίνεται να λειτουργούν τα σκηνικά αντικείμενα , τα οποία σημαίνουν το πραγματικό, ανεξάρτητα από το βαθμό γνησιότητας και σχετίζονται, όπως και στα πρόσθετα στοιχεία που έχει ένας αρχαιολογικός χώρος, με τη χρήση και το

[70] Στο Χάρτη της Βενετίας αναφέρεται ότι; *«οι προσθήκες δεν μπορούν να γίνουν ανεκτές παρά μόνο αν σέβονται όλα τα ενδιαφέροντα μέρη του κτηρίου, το παραδοσιακό του πλαίσιο, την ισορροπία της συνθέσεως του και τις σχέσεις του με τον περιβάλλοντα χώρο»*

χαρακτήρα του σκηνικού.

Τέλος, σημαντικός στην θεατρική γλώσσα είναι ο φωτισμός και αντίστοιχα και στους αρχαιολογικούς χώρους. Όταν τα μνημεία φωτίζονται κατά τη διάρκεια της νύχτας, όπως και τα σκηνογραφικά στοιχεία , αποκτούν νέα σημασία και διάσταση σε ένα ευρύτερο σκηνικό, που είναι το σκηνικό της πόλης, όταν η επίσκεψή μας σε αυτά δεν είναι σκόπιμη ή δεν είναι εφικτή.

Ο φωτισμός και η «θεατρικότητα» των αρχαιολογικών χώρων

Ο φυσικός και τεχνητός φωτισμός και ο σχεδιασμός του. (Βασικές έννοιες)

Το φυσικό φως υπήρξε μία από τις σημαντικότερες παραμέτρους του σχεδιασμού και της κατασκευής των κτηρίων στην ιστορία της αρχιτεκτονικής. Για αρκετούς αιώνες όλα τα κτήρια σχεδιάζονταν και κατασκευάζονταν κάτω από τη μία και μοναδική φωτεινή πηγή, η οποία ήταν ο ήλιος. Ο ήλιος εξαιτίας των καιρικών συνθηκών είχε διαρκώς ένα μεταβαλλόμενο χαρακτήρα με κύριο αποτέλεσμα να μην καθίσταται προβλέψιμος, με αποτέλεσμα να καθιστά τον αρχιτεκτονικό σχεδιασμό ένα δύσκολο εγχείρημα.

Ο σχεδιασμός του φωτισμού υπήρξε συνειδητή πράξη από την αρχή της ιστορίας του ανθρώπου. Σε όλη τη διάρκεια της αρχιτεκτονικής ιστορίας ο φωτισμός χρησιμοποιήθηκε με πάρα πολλούς τρόπους, ώστε να αναδείξει τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά των κτισμάτων, να δημιουργήσει καλύτερες συνθήκες διαβίωσης, να πετύχει μυστήριο και να εντείνει τη θρησκευτικότητα, να ορίσει το χώρο και φυσικά να υποβάλει την κατάλληλη ατμόσφαιρα.

Παρατηρούμε ότι η κατασκευή των αρχιτεκτονημάτων στην αρχαιότητα πραγματοποιείτο με κύριο γνώμονα τον ήλιο. Διαπιστώνεται, δηλαδή, ότι στις επιλογές των μεγεθών, των σχημάτων, των υλικών και των χρωμάτων, πολύ σημαντικό ρόλο διαδραμάτιζε το φυσικό φως και ο ήλιος. Το φως δεν ερχόταν να συμπληρώσει και να εφαρμοστεί στο ήδη δομημένο περιβάλλον, αλλά η δόμηση, σχεδόν τις περισσότερες φορές, αναπτυσσόταν με παράμετρο το φυσικό φως[71]. Αυτό άλλωστε μπορούμε να το συμπεράνουμε, αν αναλογιστούμε ότι οι αρχαίοι πληθυσμοί και οι πρώτες αστικοποιημένες περιοχές τοποθετούνται σε σημεία που οι καιρικές συνθήκες ήταν ικανοποιητικές, το φως της ημέρας ήταν άπλετο και συντελούσε στη θέρμανσή του[72].

Ο φωτισμός των κτηρίων αντίστοιχα καθορίζεται από το κλίμα, από το μέγεθος των ανοιγμάτων και τη χωροθέτηση των καθημερινών δραστηριοτήτων μέσα στο κτήριο[73]. Τα ανοίγματα ακόμη και σήμερα έχουν εξέχουσα θέση στη δομή ενός κτηρίου. Σε σημαντικό βαθμό η αρχιτεκτονική του παρελθόντος τείνει να επιτρέπει την είσοδο του φυσικού φωτισμού στα κτήρια, μόνο εκεί που είναι επιθυμητό. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα τις έντονες διαφοροποιήσεις της στάθμης

[71] Κοντορήγας 2006, 4.

[72] Οι πρώτες οργανωμένες αστικοποιημένες περιοχές στην Ελλάδα κατά την εποχή του Χαλκού παρατηρούνται στα νησιά του Αιγαίου, δηλαδή σε περιοχές με άπλετο ηλιόφως σε όλες τις εποχές του χρόνου.

[73] Όλα τα ανάκτορα και το ελληνικό μέγαρο κατά την προϊστορική εποχή διέθεταν χώρους που συντελούσε στην διάχυση του φωτός μέσα στις οικίες. Βλ. την περιγραφή της διάταξης των χώρων στο Μπούρας 1999, 111-126.

του φωτισμού μέσα στο κτήριο, ακόμη και μέσα στον ίδιο χώρο. Συνήθως η παρουσία ανοιγμάτων και των αντίστοιχων φωτεινών περιοχών επεσήμαινε τη σπουδαιότητα ή την ιερότητα κάποιου χώρου[74].

Μέχρι τη Βιομηχανική Επανάσταση ο φωτισμός ήταν φυσικός και συμπληρωματικά υπήρχαν τα κεριά και τα λυχνάρια, ενώ παράλληλα οι αρχιτέκτονες ήταν υποχρεωμένοι μέχρι τότε να σχεδιάζουν τα διάφορα κτήρια έχοντας υπόψη τις κλιματικές συνθήκες της περιοχής. Η Βιομηχανική Επανάσταση μαζί με τις υπόλοιπες αλλαγές ανέτρεψε τελείως και τα δεδομένα στον τομέα του φωτισμού. Μία από τις καινοτομίες της συγκεκριμένης περιόδου ήταν η εφεύρεση της λάμπας αερίου και στη συνέχεια του ηλεκτρικού λαμπτήρα πυρακτώσεως από τον T. Edison το 1879, τα οποία ελαχιστοποίησαν την εξάρτηση από το φυσικό φως[75].

Το τεχνητό φως σε αντίθεση με το φυσικό είναι απόλυτα ελεγχόμενο ως προς τη διάρκεια, αλλά και ως προς την ποσότητα. Θεωρητικά οι δυνατότητές του είναι άπειρες, καθώς επίσης και η ικανότητα των αρχιτεκτόνων να δημιουργήσουν μεγάλα αρχιτεκτονικά επιτεύγματα γίνεται απεριόριστη.

Οι σημερινές περιβαλλοντολογικές συνθήκες καθιστούν επιτακτική την ανάγκη για εξοικονόμηση της ενέργειας, για προστασία του περιβάλλοντος, για εξασφάλιση υγιεινού εσωκλίματος, για αύξηση της παραγωγικότητας, επιβάλλοντας έτσι τη χρήση του φυσικού φωτισμού στα κτήρια[76]. Η αρχιτεκτονική των τελευταίων δεκαετιών παγκοσμίως χαρακτηρίζεται από μεγάλα έργα, στα οποία η ένταξη του φυσικού φωτισμού αποτελεί κυρίαρχη παράμετρο, ενώ η εφαρμογή νέων τεχνικών επιτρέπει την αποτελεσματική χρήση και τον έλεγχο του φυσικού φωτισμού με εξαιρετικά αισθητικά και λειτουργικά αποτελέσματα.

Η αυξανόμενη αναγνώριση της σημασίας του έργου των μελετητών φωτισμού, οι οποίοι με την εμπειρία και τη γνώση τους αναβάθμισαν τον εσωτερικό και εξωτερικό χώρο, οι ραγδαίες εξελίξεις στην τεχνολογία του αρχιτεκτονικού φωτισμού σε συνδυασμό με τις εξελίξεις στην τεχνολογία των ηλεκτρονικών συστημάτων, η σημασία των μαζικών μέσων ενημέρωσης και ψυχαγωγίας στη διαμόρφωση του σύγχρονου τρόπου ζωής στις μεγαλουπόλεις και στη διαμόρφωση των νέων αισθητικών τάσεων, οδήγησαν στην αναβάθμιση της ποιότητας ζωής και της αισθητικής του ευρύτερου αστικού περιβάλλοντος, στην ενίσχυση του αισθήματος ασφάλειας και στην ανάδειξη μνημείων και κτηρίων.

Ο φωτισμός γενικά, φυσικός ή τεχνητός, αποδεικνύεται ότι έχει την δύναμη να δημιουργήσει ένα δυναμικό πολύχρωμο και ζωντανό αστικό τοπίο, το οποίο θα ανταποκρίνεται αποτελεσματικά στις νέες αισθητικές, κοινωνικές και λειτουργικές ανάγκες των ανθρώπων. Η μελέτη και ο σχεδιασμός του φωτισμού

[74] Κοντορήγας 2006, 5. Αναφέρει ως παραδείγματα την θέση των αγαλμάτων μέσα στους αρχαίους ναούς και την θέση της Αγ. Τράπεζας στους χριστιανικούς ναούς

[75] Περισσότερα στοιχεία για το ηλεκτρικό ρεύμα και τις επιπτώσεις του στις σύγχρονες κοινωνίες βλ. Degani *et al* 2013. 193-201.

[76] Το φυσικό φως έχει τη δυνατότητα να προσκρούει πάνω στις διάφορες επιφάνειες ενός κτηρίου και με αυτόν τον τρόπο η χρήση της ενέργειας για τεχνητό φως μειώνεται. Επομένως, χρειάζεται έξυπνη χρήση του φυσικού φωτός στην αρχιτεκτονική.

σε εσωτερικούς (κέντρα σίτισης και ψυχαγωγίας, κατοικίες, εκθεσιακοί χώροι) και εξωτερικούς χώρους (πλατείες, σιντριβάνια, υπαίθριοι αστικοί χώροι, πάρκα, κήποι, ιστορικά κτήρια και αρχαιολογικοί χώροι) αποδεικνύεται δύσκολο εγχείρημα.

Πρωταρχικός στόχος κάθε μελέτης φωτισμού και του σχεδιασμού των συστημάτων που την υποστηρίζουν, είναι η πλήρης ικανοποίηση τόσο των γενικών όσο και των ειδικών αναγκών σε φωτισμό, με την ταυτόχρονη ελαχιστοποίηση της ενέργειας που καταναλώνεται. Ο σχεδιασμός του φωτισμού είναι κάτι περισσότερο από την απλή επιλογή των φωτιστικών και βασικός στόχος είναι η σύνθεση της φωτεινότητας και του χρώματος στο συνολικό οπτικό πεδίο του παρατηρητή.

Η ποιότητα ενός σχεδιασμού φωτισμού καθορίζεται από πολλές μεταβλητές και αξιολογείται ως προς την εκπλήρωση πολλαπλών στόχων. Ο κατάλληλα σχεδιασμένος φωτισμός εκτός από τις λειτουργικές και διακοσμητικές δυνατότητες που έχει, θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως επιτυχημένος και κατάλληλος, αν λειτουργήσει αρμονικά και αναδείξει τα ιδιαίτερα στοιχεία του χώρου. Επίσης, είναι σημαντικό να προσθέσει χρώμα, ταυτότητα και χαρακτήρα και να προσφέρει ευελιξία και εναλλαγές ατμόσφαιρας. Ακόμη, να αξιοποιήσει τις νέες τεχνολογίες και φυσικά να καταφέρει να δημιουργήσει την κατάλληλη ατμόσφαιρα ανάλογα με το χώρο και τον τύπο των δραστηριοτήτων, οι οποίες λαμβάνουν χώρα σε αυτόν[77].

Αντίθετα, ο πρόχειρος σχεδιασμένος φωτισμός είναι ομοιόμορφος και στατικός, σπαταλά ενέργεια, προκαλεί φωτορύπανση και αλλοιώνει με λανθασμένο τρόπο την αισθητική της αρχιτεκτονικής κληρονομιάς και των ιστορικών μνημείων. Φυσικά πρέπει να τονιστεί ότι, όπως και στις άλλες τέχνες, αν είμαστε σε θέση να ονομάσουμε την ενασχόληση του φωτισμού τέχνη, τότε η κριτική για σωστό ή πρόχειρο σχεδιασμένο φωτισμό δεν έχει φτάσει ακόμη στο στάδιο της αντικειμενικότητας.

Τα τελευταία χρόνια μία νέα ειδικότητα, αυτή του μελετητή αρχιτεκτονικού φωτισμού, έχει εμφανιστεί και συμβάλλει στη μελέτη και στην κατασκευή διάφορων έργων. Ο μελετητής φωτισμού επιστρατεύει τις γνώσεις και τη φαντασία του, ώστε να καταφέρει να φωτίσει σωστά ένα χώρο και γι' αυτό είναι αναγκαίο να παρευρίσκεται στη δημιουργία ενός κατασκευαστικού έργου εξ αρχής. Κύριο μέλημά του είναι η αρμονική ενσωμάτωση του φωτισμού στην αρχιτεκτονική του έργου, η ανάδειξη του ιδιαίτερου χαρακτήρα του χώρου και η δημιουργία της κατάλληλης ατμόσφαιρας για τους χρήστες του χώρου με κύριο στόχο τη μέγιστη ικανοποίηση όλων των πιθανών αναγκών, που υπάρχει πιθανότητα να έχουν.

Ο φωτισμός των μνημείων και των αρχαιολογικών χώρων

Το θέμα του φωτισμού των μνημείων και των ανοικτών αρχαιολογικών χώρων μπορεί να θεωρηθεί ακόμη πιο δύσκολο, γιατί κατά κύριο λόγο αναφέρεται σε αισθητικά ζητήματα. Έτσι, ο κλάδος του φωτισμού, ο οποίος ασχολείται με τα μνημεία, αποκτά συνεχώς μεγαλύτερη σημασία και τείνει να γίνει αυτοδύναμος

[77] Κοντορήγας 2006, 16-17.

από την εποχή που αυξήθηκαν τα αρχαιολογικά έργα και η ανάδειξή τους. Ο φωτισμός των μνημείων χωρίζεται σε τρείς κατηγορίες: α) τον εσωτερικό, β) της πρόσοψης και γ) του ευρύτερου περιβάλλοντος[78].

Όπως αναφέραμε στο προηγούμενο κεφάλαιο, τα αρχιτεκτονήματα σχεδιάζονταν με τέτοιο τρόπο, ώστε να προβλέπουν ακριβώς τα σημεία και τους χώρους που θα είχαν φως. Συνεπώς, απαραίτητο σε μία μελέτη φωτισμού είναι να σεβαστεί αύτη την επιθυμία που είχαν κάποτε για το μνημείο οι σχεδιαστές του και να δημιουργήσει συνθήκες που, κατά το δυνατό, δε θα αλλοιώνουν τον αρχικό σχεδιασμό. Επίσης, επιβάλλεται να ληφθεί μέριμνα, ώστε τα φωτιστικά σώματα που θα χρησιμοποιηθούν να βοηθούν στην καλύτερη θέαση του μνημείου από τον επισκέπτη, ο οποίος παρατηρείται ότι αρκετές φορές εξαιτίας του αρκετού φωτός, δεν είναι σε θέση να διακρίνει το εσωτερικό του μνημείου[79]. Σημαντικό εξίσου είναι τα διάφορα φωτιστικά σώματα να είναι τοποθετημένα, όπως και ολόκληρος ο εξοπλισμός, σε σημεία που να μην είναι αντιληπτά, όσο είναι δυνατό, από τους επισκέπτες, ώστε να μην αποσπάται η προσοχή τους, όπως επίσης να είναι τοποθετημένα σε σημεία που θα αποτρέπουν ανεπιθύμητες χημικές δράσεις, οι οποίες θα προσβάλλουν τα χρώματα των έργων τέχνης και θα προκαλέσουν τοπική υπερθέρμανση, με αποτέλεσμα να υπάρξουν ανεπιθύμητες ενέργειες στο μνημείο.

Κύριος στόχος κάθε φωτισμού εξωτερικών αρχαιολογικών χώρων είναι η ανάδειξη του συνόλου και η βελτίωση της εμφάνισης, όπως επίσης η δημιουργία ενός περιβάλλοντος που θα προσφέρει στους χρήστες του χώρου ευκαιρίες για μία ευχάριστη παραμονή και άριστη ορατότητα, ενώ θα εξασφαλίζεται ο εύκολος προσανατολισμός στον αρχαιολογικό χώρο.

Στον εξωτερικό φωτισμό πρέπει να λαμβάνεται υπόψη ότι τα αποτελέσματα που θα έχει μία μελέτη φωτισμού είναι αναγκαίο να είναι διαφορετικά από τα αποτελέσματα που έχει η χρήση του φυσικού φωτός. Δηλαδή κατά τη διάρκεια της ημέρας ένα κτήριο και κατά συνέπεια και ένας αρχαιολογικός χώρος φωτίζονται και προβάλλονται από το φυσικό φως και αναδεικνύονται με την εναλλαγή του φωτός και της σκιάς. Αυτό δεν είναι επιθυμητό σε μία μελέτη φωτισμού. Ο νυχτερινός φωτισμός βασίζεται σε μεγάλο βαθμό στην επιλογή συγκεκριμένων στοιχείων, των οποίων επιζητείται η ανάδειξη. Η επιλογή των στοιχείων που θα φωτιστούν είναι εξίσου σημαντική, όχι μόνο επειδή για τη δημιουργία οπτικού ενδιαφέροντος χρειάζονται το φως, η σκιά και οι ενδιάμεσοι τόνοι, αλλά επειδή χρειάζονται και οι κατάλληλες κατευθύνσεις από τους αρχαιολόγους και τους αρχιτέκτονες[80].

Ένα πρώτο στοιχείο για τον φωτισμό ενός χώρου είναι τα σημεία θέασης. Η επιθεώρηση του χώρου κατά τη διάρκεια της ημέρας θα επιτρέψει τον προσδιορισμό των κύριων σημείων της θέασης που συνήθως είναι τα σημεία που κάνουν το χώρο πιο ελκυστικό. Ένας επιτυχημένος σχεδιασμός φωτισμού, βέβαια, θα ήταν απαραίτητο να δίνει την ίδια βαρύτητα σε κάθε σημείο θέασης του χώρου και αυτό γιατί ο επισκέπτης του χώρου σπανίως είναι στατικός και τις

[78] Μπούρας 1982, 126.
[79] Μπούρας 1982, 126.
[80] Κοντορήγας 2006, 93.

περισσότερες φορές κινείται μέσα στον αρχαιολογικό χώρο ελεύθερα.

Από τη στιγμή που έχουν επιλεγεί τα σημεία θέασης, το επόμενο βήμα είναι η επιλογή της θέσης των φωτιστικών μέσων, που και σε αυτήν την περίπτωση πρέπει να βοηθάει, ώστε να μη γίνεται αντιληπτή από τον επισκέπτη. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα το σχήμα, το χρώμα και οι φυσικές διαστάσεις των φωτιστικών μέσων να συμφωνούν με την αρχιτεκτονική του χώρου και να μην αλλοιώνουν την ημερήσια εικόνα του μνημείου. Η μέγιστη ενσωμάτωση του εξοπλισμού στον χώρο αποτελεί βασικό στόχο, αφού το ζητούμενο μίας μελέτης φωτισμού για την ανάδειξη είναι να φαίνονται τα αποτελέσματα του φωτισμού και όχι οι φωτεινές πηγές.

Τέλος, σημαντική αξία έχει η σχέση του αρχαιολογικού χώρου με τον περιβάλλοντα χώρο και τον φωτισμό του. Όταν ο περιβάλλοντας χώρος είναι σκοτεινός, τότε η ποσότητα φωτός του μνημείου δεν είναι αναγκαίο να είναι μεγάλη[81] για την ανάδειξή του και τη γενικότερη ανάδειξη του περιβάλλοντος χώρου.

Η συμβολή του φωτισμού στη «θεατρικότητα» των αρχαιολογικών χώρων

Η πόλη τη νύχτα με τον φωτισμό, ενώ δεν είναι κάτι διαφορετικό, σχηματίζει μία άλλη εικόνα, αναπτύσσει άλλου είδους σχέσεις και έχει τα δικά της κοινωνικά δρώμενα, ενώ ταυτόχρονα ο χρόνος έχει άλλη διάρκεια. Αποκτά με άλλα λόγια μία νέα μορφή, έναν νέο και διαφορετικό ρόλο από αυτόν που έχει την ημέρα.

Ο τεχνητός αστικός φωτισμός από τη μεριά του συνεισφέρει ενεργά στη «μεταμόρφωση» της πόλης τη νύχτα. Ο φωτισμός έχει πολλαπλές δυνατότητες, αφού αναδεικνύει την αρχιτεκτονική επιλεγμένων κτηρίων ή και περιοχών ολόκληρων. Ενισχύει το αίσθημα της ασφάλειας των κατοίκων, συντελεί ώστε να δοθεί ένα διαφορετικό χρώμα, μία νέα ταυτότητα και ένας καινούριος χαρακτήρας σε ένα κτήριο, μία περιοχή ή σε μία ολόκληρη πόλη. Επίσης, ο φωτισμός, όπως αναφέραμε, μειώνει ή προσπαθεί να μειώσει τις παραβατικές τάσεις και συντελεί στον προσανατολισμό των επισκεπτών και των κατοίκων μίας περιοχής. Τέλος, δίνει ζωντάνια σε μονότονες και υποβαθμισμένες πόλεις, ενώ αποδεικνύεται ότι συνεισφέρει στην υγεία, στην παραγωγικότητα και στην οικονομία, αφού μόνο έτσι μία περιοχή γίνεται τη νύχτα επισκέψιμη[82].

Κατά τη διάρκεια της νύχτας, λοιπόν, ο επισκέπτης, ο οποίος έχει την ανάγκη, για οποιοδήποτε λόγο, να πραγματοποιήσει έναν περίπατο, συναντάει μέσα στην πόλη και αρχαιολογικούς χώρους, οι οποίοι είναι φωτισμένοι. Σε αυτήν την περίπτωση το ζητούμενο του επισκέπτη δεν είναι η γνώση της ιστορίας αλλά η απλή νυχτερινή ξενάγηση. Ο φωτισμός των μνημείων, ο οποίος συνήθως είναι διαφορετικός από τον υπόλοιπο φωτισμό του αστικού σκηνικού, όπως στο θέατρο δηλώνει τον τόπο της δράσης και δημιουργεί μία ατμόσφαιρα και σε αυτήν την περίπτωση προκαλεί κατά τη διάρκεια του νυχτερινού περιπάτου ένα έντονο ενδιαφέρον, το οποίο εντείνεται περισσότερο από τη δύναμη που ασκούν

[81] Σημαντικός βέβαια είναι και ο χώρος που καταλαμβάνει η αρχαιολογική θέση.

[82] Κοντορήγας 2006, 92.

τα ίδια τα μνημεία[83].

Όπως αναφέραμε, διακριτικές ιδιότητες του φωτός είναι η ένταση, το χρώμα, η διάχυση και η κίνηση. Στη σκηνή μπορεί να σημαίνει πολλά και να δηλώνει σημασίες που δεν υπάρχουν αντικαθιστώντας ακόμη και τα ίδια τα σκηνικά. Κάτι αντίστοιχο συμβαίνει και με το φωτισμό στα μνημεία. Ο φωτισμός, επειδή επικεντρώνεται σε συγκεκριμένα σημεία, έχει ως αποτέλεσμα να δημιουργεί μία σαφή εικόνα και να αντικαθιστά τη μορφή που έχει ο αρχαιολογικός χώρος την ημέρα.

Στη θεατρική τέχνη, επίσης, ο φωτισμός μπορεί να προσδώσει πρόσθετες σημασίες και η πρακτική του σημασία είναι να αναδείξει το χώρο[84]. Παρατηρούμε ότι το τεχνητό φως κατά τη διάρκεια της νύχτας σε έναν αρχαιολογικό χώρο βοηθάει σημαντικά όχι μόνο στον προσδιορισμό της ταυτότητας του χώρου αλλά έχει και την υποχρέωση να του χαρίσει στοιχεία τα οποία δεν είναι ευδιάκριτα την ημέρα. Ο φωτισμός των μνημείων καθορίζει τη σημασία του χώρου τη νύχτα, αφού τονίζει συγκεκριμένα αρχιτεκτονικά μέλη και συγκεκριμένα μέρη μέσα στο χώρο. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα ο επισκέπτης να αντιλαμβάνεται πράγματα που δε θα αντιλαμβανόταν κάτω από άλλες συνθήκες.

Αποδεικνύεται, έτσι, ότι ο ρόλος του φωτισμού είναι εκτός από μέρος της σημειωτικής του αρχαιολογικού έργου, αφού βοηθάει στην ανάδειξή του, και παράγοντας για τη διέγερση της φαντασίας των επισκεπτών[85]. Οι οποίοι στην πραγματικότητα, αφού καλύψουν την πρωταρχική τους τυχόν ανάγκη για γνώση, έχουν την επιθυμία να σταθούν κοντά στο χώρο και να συνδέσουν τη δική τους «ιστορία» με εκείνη που διαδραματίστηκε αιώνες πριν, χωρίς να είναι σε θέση, τις περισσότερες φορές, να τη γνωρίζουν.

Επίσης, στην εμπειρία που αποκτά κάποιος με την επίσκεψη του σε έναν αρχαιολογικό χώρο, σχεδόν πάντα, σημαντικό ρόλο διαδραματίζουν και οι καιρικές συνθήκες, οι οποίες είναι εξίσου σημαντικές με το φωτισμό. Ο καιρός, ακόμη περισσότερο τη νύχτα, σε συνδυασμό με το φωτισμό έχουν τη δύναμη να δημιουργήσουν διαφορετικά συναισθήματα και να συμβάλουν σημαντικά σε αυτήν την εναλλαγή των διαθέσεών που καθιστούν την επίσκεψη συμμετοχή σε μία θεατρική παράσταση. Κατά συνέπεια, ο αρχαιολογικός χώρος μετατρέπεται σε σκηνικό που τελικά δημιουργεί όχι η αρχαιολογική γλώσσα αλλά η ατομική μας – προσωπική μας φαντασία. Αναμειγνύονται προσωπικά μας βιώματα με τα τεχνητά στοιχεία ενός αρχαιολογικού χώρου, ενώ το μνημείο, με τη σειρά του, αποσυνδέεται από τη γνώση των εκάστοτε ιστορικών συνθηκών που το δημιούργησαν, και ο φωτισμός μετατρέπεται σε «θεατρικό σκηνικό» του

[83] Πρέπει σε αυτό το σημείο να τονιστεί πως ο φωτισμός των αρχαιολογικών χώρων, αποτελεί μέρος ενός ευρύτερου φωτισμού (του φωτισμού του αστικού χώρου) και αναδεικνύει σημεία τα οποία ένας κάτοικος διασχίζει συχνά και αρκετές φορές τυχαία.

[84] Τα μοντέρνα σκηνικά δημιουργούνται από φως, χρώματα και σχήματα και αντικαθιστούν τα παλαιότερα ρεαλιστικά σκηνικά.

[85] Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι η ελεύθερη είσοδος στους αρχαιολογικούς χώρους τις ημέρες που έχει πανσέληνο κατά τους θερινούς μήνες. Με αυτό το παράδειγμα υποδεικνύεται η επιρροή που ασκείται στους επισκέπτες από τα φωτισμένα μνημεία, έστω και με το φυσικό φως που εκπέμπει το φεγγάρι.

προσωπικού μας παρόντος και της προσωπικής μας ιστορίας.

Συμπεράσματα

Το ζητούμενο της συγκεκριμένης μελέτης ήταν αρχικά να ορίσει τις έννοιες του αρχαιολογικού χώρου και του θεάτρου, να αναλύσει τους τρόπους επικοινωνίας που χρησιμοποιούνται, να επιχειρήσει συσχετισμούς και αν μπορέσει να ταυτίσει αυτές τις έννοιες, δίνοντας βάση σε ένα πολύ βασικό κοινό χαρακτηριστικό τον φωτισμό τους.

Ο αρχαιολογικός χώρος μέσα στους αιώνες κατάφερε να εξελιχθεί και να αποκτήσει σύγχρονα νοήματα, να αντεπεξέλθει στις απαιτήσεις που έχουν δημιουργηθεί για γνώση του παρελθόντος. Η ανάδειξη και η διαχείριση των μνημείων βοήθησε οι αρχαιολογικοί χώροι να γίνουν προσιτοί σε όλους, πιο ευχάριστοι και να είναι πιο εύκολο να μελετηθούν. Η μετατροπή των αρχαίων μνημείων σε ελεύθερα προσβάσιμους χώρους είχε ως αποτέλεσμα την επαφή του επισκέπτη με την ιστορία του και κατ' επέκταση την ευκαιρία να ξεφύγει από τη σκληρή πραγματικότητα και να μεταφερθεί σε έναν άλλο κόσμο με τη φαντασία του. Αυτό συμβαίνει, επειδή οι αρχαιολογικοί χώροι δεν είναι σήμερα ένας αφιλόξενος χώρος, αλλά αντίθετα όλα τα έργα που πραγματοποιούνται μέσα σε αυτόν γίνονται με κύριο γνώμονα τον άνθρωπο και τις ανάγκες του.

Μέσα στο πλαίσιο αυτών των έργων προβλέπεται και ο φωτισμός των μνημείων που διαμορφώνει στον αρχαιολογικό χώρο μία εικόνα που ποτέ άλλοτε δε θα είχαμε φανταστεί. Μία εικόνα που προσλαμβάνεται διαφορετικά από τον κάθε επισκέπτη ανάλογα με τις προσλαμβάνουσες, τις εμπειρίες και τα ερεθίσματά του. Συνεπώς, ο φωτισμένος αρχαιολογικός χώρος μέσα στην πόλη παίρνει τη μορφή που του δίνει ο κάθε επισκέπτης και έτσι ο χώρος μεταμορφώνεται σε ένα ενιαίο έργο τέχνης που μεταφράζεται ανάλογα με το θεατή που έχει μπροστά του.

Ο θεατής, όμως, στον αρχαιολογικό χώρο έχει το δικαίωμα όχι απλώς να τον παρατηρήσει αλλά και να τον περιηγηθεί. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα να αισθανθεί το χώρο, να κινηθεί μέσα σε αυτόν, να του δημιουργηθούν απορίες, να εκφράσει ενστάσεις, να θυμώσει, να απορήσει και ενδεχομένως να καθαρθεί. Έτσι, ο αρχαιολογικός χώρος μετατρέπεται μέσα στη συνείδηση μας ως μία θεατρική σκηνή έτοιμη να μας δεχτεί και να μας αφήσει να διαδραματίσουμε και εμείς έναν ρόλο μέσα στο θεατρικό έργο που ονομάζεται ιστορικό παρελθόν. Ένα παρελθόν που κάτω από άλλες συνθήκες θα μας ήταν εντελώς άγνωστο.

Δημιουργείται, λοιπόν, μία κατάσταση πολυεπίπεδη. Το πρώτο επίπεδο είναι η πόλη τη νύχτα που έχει ένα δικό της διαμορφωμένο σκηνικό και είναι διαφορετικό από το σκηνικό της ημέρας. Εν συνεχεία, στο δεύτερο επίπεδο βρίσκεται ο άνθρωπος που εξαιτίας της νύχτας έχει αποκτήσει έναν νέο ρόλο και που σε αυτό συντελεί και ο νυχτερινός φωτισμός. Τέλος, υπάρχει ένα τρίτο επίπεδο στο οποίο τοποθετείται ο αρχαιολογικός χώρος, ο οποίος με τις σύγχρονες διαμορφώσεις λαμβάνει μία νέα μορφή και δημιουργεί την εντύπωση στον επισκέπτη του, ότι βρίσκεται μέσα σε μία θεατρική σκηνή.

Βιβλιογραφία

Brockett, O.G., and F.J. Hildy 2003. *History of the Theatre*, Boston: Allyn and Bacon.

Degani, M., Garwood, A., Love, T., Rupp, S., Winther, T. 2013. Electrification and Transformation, in *Cultures of Energy*, edited by Strauss, S., Rupp, S., Love, T.F. (193-201), Walnut Creek: Left Coast Press, Inc.

Haddad N. και Akasheh T., "Assessment of the Relations between Ancient Theatres, Landscape and Society" Second International Conference on Science & Technology in Archaeology & Conservation, 7-12 December 2003, Jordan, actas, Fundación El Legado Andalusì, pp. 243-256.

Καλογερόπουλος Κ. 2010. *Πόλις – Θέατρο*, Πανεπιστημιακές σημειώσεις μαθήματος εαρινού εξαμήνου, Δ.Π.Μ.Σ. Διαχείριση Μνημείων.

Κοντορήγας, Θ.Α. 2006. *Φωτισμός και Αρχιτεκτονική*, Αθήνα: Τεχνικό περιοδικό κτήριο Α' Αθήνα.

Λάββας, Γ.Π. 2010. *Ζητήματα Πολιτιστικής Διαχείρισης* Αθήνα: Μέλισσα.

Λαμπρινουδάκης, Β. 2006. Προσπάθεια προσέγγισης της έννοιας της Ολοκληρωμένης προστασίας των μνημείων στο *Αξιοποίηση και Ανάδειξη της πολιτιστικής κληρονομιάς Σεμινάριο στο πλαίσιο της Ελληνικής προεδρίας της Ευρωπαϊκής Ένωσης υπό την αιγίδα του Υπουργείου Πολιτισμού, Αθήνα – Δελφοί 17 – 19 Μαρτίου 2003*, Αθήνα: Εκδόσεις Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων.

Μαλλούχου-Tufano, Φ. *Προστασία και Διαχείριση Μνημείων – Ιστορικές και Θεωρητικές Προσεγγίσεις από την Αρχαιότητα ως τις μέρες μας*, Αθήνα: Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών.

Μαστραντώνης Π.Α. 2008. *Διαχείριση Αρχαιολογικών Έργων, θεωρητικό πλαίσιο και ανάπτυξη εξειδικευμένων εργαλείων*, Αθήνα: Ινστιτούτο του Βιβλίου–Α. Καρδαμίτσας.

Μπολέτης, Κ., Πιτένης, Μ. 1999. "Όψις και Σκεύη: Σκηνικά, Μηχανισμοί και Κοστούμια στο Αρχαίο Θέατρο". Εφημ. Η ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ, *Επτά Ημέρες*, 25 Ιουλίου, 22-25.

Μπολέτης, Κ. 2009. "Εισαγωγή στον Αρχαίο Θεατρικό Χώρο: Εξέλιξη, Χαρακτήρας, Εξάπλωση". Στο *Διάζωμα: Κίνηση Πολιτών για την Ανάδειξη των Αρχαίων Θεάτρων*, επιμ. Χ.Γ. Λάζος, 27-35. Αθήνα: Διάζωμα.

Μπούρας, Χ. 1982. Σημειώσεις του Μαθήματος Αποκαταστάσεις των Μνημείων Ι (κεφάλαιο Ι έως Χ), Αθήνα.

Μπούρας, Χ. Θ. 1999. Μαθήματα της Ιστορίας της Αρχιτεκτονικής, τόμ. Α', Αθήνα: Συμμετρία.

Νάκου, Ε., *Μουσεία: Εμείς, τα Πράγματα και ο Πολιτισμός από τη σκοπιά της Θεωρίας του Υλικού Πολιτισμού, της Μουσειολογίας και της Μουσειοπαιδαγωγικής*, Αθήνα: Νήσος,

Πορτελάνος, Α. 1999. "Δημιουργία μίας Αθάνατης Μορφής: Η Αρχιτεκτονική του Αρχαίου Ελληνικού Θεάτρου". Εφημ. Η ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ, *Επτά Ημέρες*, 25 Ιουλίου, 7-10.

Πούχνερ, Β. *Σημειολογία του Θεάτρου*, Αθήνα: Εκδόσεις Παϊρίδη.

Ραμού Χαψιάδη, Α. 1982. *Από τη Φυλετική Κοινωνία στην Πολιτική. Πολιτειακή Εξέλιξη της Αθήνας* (Πανεπιστημιακές Παραδόσεις), Αθήνα: Ινστιτούτο του Βιβλίου – Α. Καρδαμίτσα.

Robertson, D.S. 1943. *Greek and Roman Architecture*. 2η έκδ. Cambridge: Cambridge University Press

Σένετ, Ρ. 1999. *Η τυραννία της οικειότητας: Ο δημόσιος και ο ιδιωτικός χώρος στο Δυτικό Πολιτισμό,* Αθήνα: Εκδόσεις Νεφέλη,

Φυρνώ-Τζόρνταν, Ρ. 1981. *Ιστορία της Αρχιτεκτονικής*, Αθήνα: Υποδομή.

Η σχέση των φαινομένων σχολικής βίας και εκφοβισμού με την εθνοπολιτισμική ετερότητα

Λέξεις κλειδιά: *Σχολική βία, σχολικός εκφοβισμός, εθνοπολιτισμική ετερότητα.*

Θεοδώρα Γκολομάζου, ΜΔ Επιστήμες της Αγωγής, Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο:

Abstract

School violence and bullying are human behaviors that occur in the school environment and are often - though not necessarily - associated with issues of ethno-cultural diversity. Ethno-culturally diverse students are sometimes blamed for incidents of violence, a phenomenon that is observed both in the media and in everyday life. The scientific research on the subject presents on the one hand the picture of the systematic victimization of students with ethno-cultural peculiarities; on the other hand it investigates the hypothesis that the ethno-cultural peculiarity of otherness does not substantially affect the occurrence of school violence. While acknowledging the fact that ethno-culturally particular students are involved in violent confrontations, he rather attributes it to the intense living conditions of immigrant families.

Περίληψη

Η σχολική βία και εκφοβισμός είναι ανθρώπινες συμπεριφορές που εκδηλώνονται στο σχολικό περιβάλλον και συνδέονται συχνά -αν και όχι απαραίτητα- με ζητήματα εθνοπολιτισμικής ετερότητας. Ενίοτε για τα περιστατικά βίας ενοχοποιούνται οι εθνοπολιτισμικά διαφορετικοί μαθητές, φαινόμενο που παρατηρείται τόσο στα ΜΜΕ όσο και στην καθημερινότητα. Η επιστημονική έρευνα επί του θέματος παρουσιάζει αφενός την εικόνα της συστηματικής θυματοποίησης μαθητών με εθνοπολιτισμικές ιδιαιτερότητες, αφετέρου διερευνά την υπόθεση ότι η εθνοπολιτισμική ιδιαιτερότητα ετερότητα δεν επηρεάζει ουσιαστικά την εμφάνιση της σχολικής βίας. Αποδέχεται μεν το γεγονός ότι οι εθνοπολιτισμικά ιδιαίτεροι μαθητές εμπλέκονται σε βίαιες αντιπαραθέσεις, αλλά το αποδίδει μάλλον στις εντασιογόνες συνθήκες διαβίωσης των οικογενειών των μεταναστών.

Λέξεις Κλειδιά: *Σχολική βία, σχολικός εκφοβισμός, εθνοπολιτισμική ετερότητα.*

Εισαγωγή

Στο παρόν δοκίμιο, αξιοποιώντας τη σχετική βιβλιογραφία, διερευνάται ο ρόλος των ενδεχόμενων θεσμικών διακρίσεων σε περιστατικά βίας και σχολικού εκφοβισμού. Αναλύοντας τις έννοιες της σχολικής βίας και του σχολικού εκφοβισμού, τεκμηριώνεται βιβλιογραφικά η σχέση τους με την έννοια της εθνοπολιτισμικής ετερότητας, εφόσον αυτή υφίσταται. Εντέλει, προτείνεται η λήψη συγκεκριμένων εκπαιδευτικών μέτρων, τόσο σε επίπεδο πρόληψης όσο και αντιμετώπισης ανάλογων φαινομένων.

Σχολική βία και εκφοβισμός

Αν και δεν φαίνεται να υφίσταται καθολικός ορισμός, ωστόσο, συμφωνείται ευρέως ότι ο εκφοβισμός είναι μια υποκατηγορία επιθετικής συμπεριφοράς που χαρακτηρίζεται από ορισμένα ελάχιστα κριτήρια, όπως είναι η εχθρική πρόθεση για σκοπούμενη βλάβη, η πραγματική ή φαινομενική ανισορροπία της δύναμης μεταξύ του θύτη και του θύματος, και η επανάληψη σε μια χρονική περίοδο. Αυτά τα βασικά κριτήρια συμπληρώνονται με δύο επιπλέον, όπως είναι η απελπισία του θύματος και τα επακόλουθα ψυχολογικά κοινωνικά ή σωματικά τραύματα και η πρόκληση, καθώς ο εκφοβισμός συνδέεται συχνά με τα οφέλη της επιθετικής, προκλητικής συμπεριφοράς (Goldsmid & Howie, σσ. 210–225). Ορισμένα από αυτά τα χαρακτηριστικά, όπως η ανισορροπία της δύναμης έχουν αμφισβητηθεί, καθώς τόσο οι θύτες όσο και τα θύματα αναφέρουν συχνά ότι οι συγκρούσεις συμβαίνουν μεταξύ ισοδυνάμων. Παρόλα αυτά, παραμένουν ευρέως καθιερωμένα στην επιστημονική βιβλιογραφία (Burger et al 2015, σσ. 191–202). Οι υποκείμενες αιτίες της σχολικής βίας και του εκφοβισμού περιλαμβάνουν το φύλο και τα κοινωνικά πρότυπα όπως και ευρύτερους δομικούς και διαρθρωτικούς κοινωνικούς παράγοντες (UNESCO, 2017, σσ. 17, 29 και 31).

Ο εκφοβισμός συνδέεται συνήθως με ανισορροπία δύναμης μεταξύ του θύτη-εκφοβιστή και του θύματος-εκφοβιζόμενου (Meyer, 2016, σ. 356). Ο θύτης υπερισχύει του θύματος εξαιτίας παραγόντων όπως το μέγεθος, το φύλο ή η ηλικία (Sylvester, 2011, σσ. 42-45) και διακρίνεται σε άμεσο και έμμεσο. Ο άμεσος εκφοβισμός είναι σχετικά ανοικτή επίθεση στο θύμα φυσικά ή λεκτικά (Hirsch et al, 2012, σσ. 15-16). Ο έμμεσος εκφοβισμός γίνεται συνήθως με μη λεκτική επικοινωνία, αποκλεισμό από τις διαπροσωπικές και φιλικές σχέσεις, συκοφαντία, απώλεια της αυτοεκτίμησης και της αυτοπεποίθησης και αποδυνάμωση της κοινωνικής εικόνας, με φυσικό ή ηλεκτρονικό τρόπο (Κουρκούτας & Κοκκιάδη, 2015, σ. 60).

Όσον αφορά στο φύλο, τα αγόρια τείνουν να εκφοβίζουν τους άρρενες συμμαθητές τους με βάση τη σωματική τους αδυναμία, την ασθενή ιδιοσυγκρασία τους, ακόμη και τις ενδυματολογικές τους προτιμήσεις. Ο εκφοβισμός μεταξύ των κοριτσιών, από την άλλη, φαίνεται να προκύπτει από παράγοντες όπως η εμφάνιση, το συναίσθημα, η παχυσαρκία και το ακαδημαϊκό καθεστώς (Beaty & Alexeyev, 2008, σσ. 1–11). Και τα δύο φύλα τείνουν να στοχεύουν άτομα με προβλήματα ομιλίας κάποιου είδους. Οι εκφοβιστές, ανεξαρτήτως φύλου, φαίνεται πως προέρχονται συχνά από οικογένειες που χρησιμοποιούν φυσικές μορφές πειθαρχίας (Nelson & Lambert, 2001, σσ. 83–106).

Εθνοπολιτισμική ετερότητα και η σχέση της με τη σχολική βία

Ως εθνοπολιτισμική ετερότητα ή ταυτότητα, ανάλογα με την οπτική γωνία που εξετάζεται το θέμα, εννοείται εκείνο το τμήμα της ανθρώπινης ταυτότητας που συντίθεται από συγχρονικά και διαχρονικά στοιχεία σχετικά με ήθη και έθιμα, θεσμούς και παραδόσεις, με τη γλώσσα και τον πολιτισμό (Δαμανάκης, 2007, σ. 122). Η εθνοπολιτισμική ταυτότητα είναι τμήμα μιας ευρύτερης πολιτισμικής ταυτότητας, η οποία διαμορφώνεται βιωματικά μέσα από την αλληλεπίδρασή του ατόμου με το άμεσο κοινωνικό, οικονομικό και πολιτισμικό του περιβάλλον

και γεννά πολιτισμικές ιδιαιτερότητες. Προκειμένου να αντιμετωπίσουν τις νέες συνθήκες διαβίωσης σε μια χώρα υποδοχής οι εθνοπολιτισμικά διαφορετικοί άνθρωποι νοηματοδοτούν εκ νέου τα πολιτισμικά τους σύμβολα, ώστε να είναι λειτουργικά στις νέες συνθήκες διαβίωσής τους (Οικονομίδης & Κοντογιάννη, 2011, σσ. 105-124).

Η έρευνα υποδεικνύει σε αρκετές περιπτώσεις ότι οι μαθητές στους οποίους ασκείται εκφοβισμός και ανήκουν σε κάποια μειονοτική εθνοπολιτισμική ομάδα, παρουσιάζουν αυξημένο στρες, καθώς δεν είναι εύκολο να αναγνωριστούν στο σχολικό πλαίσιο εύκολα οι πολιτισμικές τους ιδιαιτερότητες. Αν στο παραπάνω προστεθεί και το γεγονός των κοινωνικών ανισοτήτων που αντιμετωπίζουν οι εθνοπολιτισμικά διαφορετικοί μαθητές, αυτό έχει άμεση επίδραση στις επιδόσεις τους στα μαθήματα, σε σχέση με τους συμμαθητές τους τής πλειοψηφικής ομάδας (Aguado, Ballesteros, & Malik, 2003, σσ. 50-63). Θα πρέπει να σημειώσουμε εδώ ότι στη σχέση της εθνοπολιτισμικής ετερότητας με τη σχολική βία και τον εκφοβισμό συναρτάται και η ιδέα του ρατσισμού στην περίπτωση που το θύμα είναι μαθητής με διαφορετικό εθνοπολιτισμικό υπόβαθρο (Μανιάτης, 2009, σ. 125).

Άλλες έρευνες που διεξάγονται τόσο στην Ελλάδα όσο και ευρύτερα στην Ευρώπη, παρουσιάζουν εν γένει αντιφατικά συμπεράσματα. Υφίσταται, για παράδειγμα, η άποψη ότι η εκδήλωση του φαινομένου του σχολικού εκφοβισμού διαφοροποιείται ανάλογα με την εθνοπολιτισμική ετερότητα, κάτι που δεν συνάγεται σε διαφορετικές έρευνες επί του θέματος, τουλάχιστον σε σχέση με τους θύτες (Ψάλτη & Κωνσταντίνου, 2007, σσ. 329-345). Επίσης, δεν υποδεικνύεται κάποια σχέση της κοινωνικής θέσης των παιδιών με τα φαινόμενα εκφοβισμού (Βλάχου, 2011, 171). Σε άλλη μελέτη αναφέρεται ότι το φαινόμενο της πολυπολιτισμικότητας σε ένα ενιαίο κοινωνικό πλαίσιο οδηγεί τους μαθητές σε συγκρούσεις (Μανιάτης, 2010, σσ. 125).

Η υπόθεση της σύγκρουσης σε ενιαίο κοινωνικό πλαίσιο οδηγεί στην αντίληψη ότι οι διαφορετικές εθνοπολιτισμικές ομάδες διεκδικούν ενεργητικά την αναγνώρισή τους όσο και την παρουσία τους στον δημόσιο χώρο του σχολείου. Η εθνοπολιτισμική ετερότητα, συνεπώς, σε τέτοιες περιπτώσεις ενεργητικής διεκδίκησης είναι δυνατόν να προκαλεί αρνητικές αντιδράσεις. Ο διαφορετικός, ο «άλλος», είναι δυνατόν να προκαλέσει φόβο και συναισθήματα απόρριψης, προσδίδοντας εντονότερο χαρακτήρα στο στοιχείο του εκφοβισμού. Σημαντικό στοιχείο είναι ότι ο εκφοβισμός εξαιτίας της εθνοπολιτισμικής ετερότητας δε σχετίζεται μόνο με την προσωπικότητα του ατόμου, αλλά εκφράζει και τη συλλογικότητα, την ομάδα στην οποία ανήκει. Το ίδιο φαίνεται να υποστηρίζουν και άλλες έρευνες, σύμφωνα με τις οποίες, οι εθνοπολιτισμικά διαφορετικοί μαθητές εκδηλώνουν βίαιη συμπεριφορά στο σχολείο, καθώς γίνονται αποδέκτες ρατσιστικών επιθέσεων και προσβολών (Νικολάου, 2013, σ. 4)

Είναι οι κοινωνίες έτοιμες σε διαφορετικά επίπεδα λειτουργίας τους για να αντιμετωπίσουν τη σχολική βία και τον εκφοβισμό, όταν συνδέεται με ζητήματα εθνοπολιτισμικής ετερότητας; Το περιστατικό της δολοφονίας ενός μαθητή στο Μάντσεστερ, το 1986, βάσει του οποίου αναπτύχθηκε και το παρόν θέμα, όπως και οι αντιδράσεις των ΜΜΕ, υποδεικνύουν ότι η κοινωνία, η Αγγλική εν προκειμένω, δεν ήταν κατάλληλα προετοιμασμένη σε όλα τα επίπεδα για την

εφαρμογή μιας αντιρατσιστικής πολιτικής, την οποία στο συγκεκριμένο παράδειγμα επέβαλε εκ των άνω, χωρίς να έχει εξασφαλίσει ένα πλαίσιο συναίνεσης σε επίπεδο μαθητών, γονέων και εκπαιδευτικών (Χρηστίδου-Λιοναράκη, 2001, σσ. 185-186). Από το 1986 έως σήμερα παρά την εξέλιξη της εκπαιδευτικής θεωρίας τα περιστατικά δολοφονίας μαθητών ή άλλες περιπτώσεις άσκησης βίας και εκφοβισμού στο σχολικό περιβάλλον δεν σταμάτησαν και τούτο πρακτικά σημαίνει ότι αναζητούνται τρόποι μετουσίωσης της σύγκρουσης σε συναίνεση.

Συμπεράσματα – Προτάσεις

Η εφαρμογή της αντιρατσιστικής πολιτικής είναι προϊόν απόφασης της εκπαιδευτικής πολιτικής. Η συναίνεση, ωστόσο, ως μέσο πρόληψης της σχολικής βίας θα μπορούσε να είναι -και σε πολλές περιπτώσεις είναι- αποτέλεσμα ενδοσχολικής δράσης με τη συμμετοχή όλων των σχολικών ή ευρύτερα εκπαιδευτικών φορέων. Η εφαρμογή ενός αντιρατσιστικού εκπαιδευτικού μοντέλου από πάνω προς τα κάτω έρχεται συχνά σε σύγκρουση με στερεότυπες κοινωνικές αντιλήψεις για την ετερότητα, που εκφράζονται συνειδητά ή ασυνείδητα από τους μαθητές, τους γονείς και τους εκπαιδευτικούς. Έχει σημασία, λοιπόν, πριν από οποιαδήποτε τυπική εφαρμογή της εκπαιδευτικής πολιτικής, η διαμόρφωση της πραγματικής εικόνας σε ένα δεδομένο σχολικό περιβάλλον, κάτι που επιτυγχάνεται κυρίως με τη συνεργασία των σχολικών φορέων και τη διαπραγμάτευση μεταξύ σχετιζόμενων ομάδων για την επίτευξη ενός ελάχιστου επιπέδου συνεννόησης και συλλειτουργίας προς την κατεύθυνση της κατανόησης και της αποδοχής του άλλου.

Συνεπώς, η σχολική διαμεσολάβηση προς την κατεύθυνση διαμόρφωσης της συναίνεσης θα μπορούσε να λειτουργήσει ως εναλλακτική μέθοδος για την αντιμετώπιση της σχολικής βίας και του σχολικού εκφοβισμού, συνδεόμενου ή μη με την εθνοπολιτισμική ετερότητα, σε σύγκριση με τις παραδοσιακές μορφές πειθαρχίας που χρησιμοποιούνται για την αντιμετώπιση του φαινομένου. Η σχολική διαμεσολάβηση λειτουργεί στο πλαίσιο της αποκαταστατικής δικαιοσύνης με στόχο την αποκατάσταση των σχέσεων όσων εμπλέκονται σε περιστατικά σχολικής βίας και εκφοβισμού στο σχολείο (Αρτινοπούλου, 2010, σ. 57)

Βιβλιογραφία

Aguado, T., Ballesteros, B., Malik, B., (2003), Cultural Diversity and School Equity. A Model to Evaluate and Develop Educational Practices in Multicultural Education Contexts. *Equity & Excellence in Education*, 36(1), σσ. 50-63.

Αρτινοπούλου, Β., (2010), *Η σχολική διαμεσολάβηση. Εκπαιδεύοντας τους μαθητές στη διαχείριση της βίας και του εκφοβισμού*, Αθήνα: Νομική Βιβλιοθήκη.

Βλάχου, Μ., (2011), *Σχολικός Εκφοβισμός / Θυματοποίηση σε Παιδιά Προσχολικής Ηλικίας: Ενδοπροσωπικοί και Περιβαλλοντικοί Παράγοντες*, (Διδακτορική Διατριβή), Βόλος: Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας.

Burger, C., Strohmeier, D., Spröber, N., Bauman, Sh., Rigby, K., (2015), How teachers respond to school bullying: An examination of self-reported intervention strategy

use, moderator effects, and concurrent use of multiple strategies, *Teaching and Teacher Education*, 51, σσ. 191-202.

Δαμανάκης, Μ., (2007), *Ταυτότητες και Εκπαίδευση στη Διασπορά*, Αθήνα: Gutenberg.

Goldsmid, S., Howie, P., (2014), Bullying by definition: An examination of definitional components of bullying, *Emotional and Behavioral Difficulties*, 19(2), σσ. 210-225.

Hirsch, L., Lowen, C., Santorelli, D., (2012), *Bully: An action plan for teachers and parents to combat the bullying crisis*, New York: Weinstein Books.

Μανιάτης, Π., (2010). Σχολική βία και ετερότητα στην Ελλάδα. Η αναγκαιότητα της διαπολιτισμικής εκπαίδευσης, *Μέντορας*, 12, 118-138.

Meyer, D., (2016), The Gentle Neoliberalism of Modern Anti-bullying Texts: Surveillance, Intervention, and Bystanders in Contemporary Bullying Discourse, *Sexuality Research & Social Policy*, 13(4) σσ. 356-370.

Nelson, E. D., Lambert, R. D., (2001), Sticks, Stones and Semantics: The Ivory Tower Bully's Vocabulary of Motives, *Qualitative Sociology*, 24(1), σσ. 83-106.

Νικολάου, Γ., (2013), Σχολικός εκφοβισμός και εθνοπολιτισμική ετερότητα, στο Κουρκούτας, Η., Θάνος, Θ. (επιμ.) *Σχολική Βία και Παραβατικότητα: Ψυχολογικές, Κοινωνιολογικές, Παιδαγωγικές Διαστάσεις – Ενταξιακές Προσεγγίσεις και παρεμβάσεις*, Αθήνα: Τόπος

Χρηστίδου-Λιοναράκη, Σ., (2001), Σχολείο Ανοικτό στην Κοινότητα, στο Ανδρούσου κ.ά. *Εκπαίδευση: Πολιτισμικές Διαφορές και Κοινωνικές Ανισότητες*, τόμ. Β', Πάτρα: ΕΑΠ, σσ. 165-204.

Ψάλτη, Α., Κωνσταντίνου, Κ., (2007), Το φαινόμενο του εκφοβισμού στα σχολεία της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης: Η επίδραση φύλου και εθνοπολιτισμικής προέλευσης, *Ψυχολογία*, 14(4), σσ. 329-345.

Διαδίκτυο

Beaty, L.A., Alexeyev, E.B., (2008), The problem of school bullies: What the research tells us, *Adolescence*. 43(169), σσ. 1–11, διαθέσιμο στο http://njbullying.org/documents/beaty-adolesc-research3-08.pdf, ανάκτηση 19/04/2018.

Κουρκούτας, Η., Κοκκιάδη, Μ., (2015), Από τη σχολική βία και τον ενδοσχολικό εκφοβισμό στο «ενταξιακό σχολείο». *Επιστημονική Επετηρίδα Παιδαγωγικού Τμήματος Νηπιαγωγών Πανεπιστημίου Ιωαννίνων*, 8, σσ. 56-89, διαθέσιμο στο https://ejournals.epublishing.ekt.gr/index.php/jret/article/view/9095, ανάκτηση 20/04/2018.

Οικονομίδης, Β., Κοντογιάννη, Δ., (2011), Υποβοηθώντας τη μετάβαση από την οικογένεια στο νηπιαγωγείο: Η διαχείριση της εθνοπολιτισμικής ετερότητας μέσα στην τάξη, *Επιστήμες Αγωγής*, Θ.Τ. 2011, σσ. 105-124, διαθέσιμο στο http://www.edc.uoc.gr/~vasoikon/docs/31.Υποβοηθώντας%20τη%20μετάβαση%20από%20την%20οικογένεια%20στο%20νηπιαγωγείο.%20Η%20διαχείριση%20της%20εθνοπολιτισμικής%20ετερότητας%20μέσα%20στην%20τάξη.pdf, ανάκτηση 11/04/2018.

Sylvester, R., (2011), Teacher as Bully: Knowingly or Unintentionally Harming Students, *Morality in Education*, 77(2) σσ. 42-45, διαθέσιμο στο http://www.deltakappagamma.org/NH/dkgbulletinwinter2011.PDF#page=42, ανάκτηση 19/04/2018.

UNESCO, (2017), *School Violence and Bullying: Global Status Report. Paris*: UNESCO, διαθέσιμο στο http://unesdoc.unesco.org/images/0024/002469/246970e.pdf, ανάκτηση 20/04/2018.

Η ελληνική οικονομία μετά την Επανάσταση

Λέξεις-κλειδιά: *Αγροτική παραγωγή, Αστικός χώρος, Ατμοπλοΐα, Βιομηχανικές πόλεις, Βιοτεχνία, Εθνικές γαίες, Εθνική Τράπεζα, Ελληνική βιομηχανία, Ελληνική οικονομία, Ελληνικό εμπόριο, Έργα υποδομής, Θεσσαλικό ζήτημα, Ιστιοφόρος ναυτιλία, Προστάτιδες δυνάμεις, Πτώχευση, Σταφιδική κρίση*

Abstract

The Greek Revolution radically overthrew the existing Ottoman dominion from 1453 to 1821, with the immediate result of the creation of the new state, independent of the Ottoman Empire, with a homogeneous population, where the Greeks could exercise power and promote their interests. In this paper we will try to analyze the economic factors and how they contributed in the formation of the newly created Greek state, which was economically weak in relation to the northern regions and the eastern shores of the Aegean, but was open to trade. In the first period, given the replacement of the Ottoman rule, we will research the attitude that Foreign Powers maintained regarding the new kingdom of Otto. Also the development of opportunities offered to Greece by the global system and its inability to take advantage of them in time. Then we will examine the steps taken by the Greek state, from 1833 to 1870, in the various sectors of the economy and the infrastructure. During the second period, which lasts from 1870 to 1909, we will highlight the changes that are taking place in the economy and their impact on the social and political life of the country. It is the time when Greece begins to form their own capitalist system, the state is modernized and the borders are growing. After many political and economic adventures, the recovery of the economy is felt in the last years of the 19th century.

Η Ελληνική Επανάσταση ανέτρεψε ριζικά την υπάρχουσα από το 1453 ως το 1821 οθωμανική εξουσία, με άμεσο αποτέλεσμα τη δημιουργία ενός νέου ανεξάρτητου με ομοιογενή πληθυσμό, όπου οι Έλληνες μπορούσαν να ασκήσουν εξουσία και να προάγουν τα συμφέροντά τους. Στο παρόν θα επιχειρήσουμε να αναλύσουμε τους οικονομικούς παράγοντες και πώς αυτοί λειτούργησαν στη διαμόρφωση του νεότευκτου ελληνικού κράτους, το οποίο ήταν οικονομικά καθυστερημένο σε σχέση με τις βόρειες περιοχές και τις ανατολικές ακτές του Αιγαίου, αλλά ήταν ανοικτό στις εμπορικές ανταλλαγές.

Στην πρώτη περίοδο, με δεδομένη την αντικατάσταση της Οθωμανικής κηδεμονίας από τις Προστάτιδες Δυνάμεις, θα δούμε τη στάση που τήρησαν αυτές απέναντι στο νέο φτωχό βασίλειο του Όθωνα. Επίσης τις ευκαιρίες ανάπτυξης που πρόσφερε στην Ελλάδα το παγκόσμιο σύστημα και την αδυναμία της να τις εκμεταλλευτεί εγκαίρως. Στη συνέχεια θα εξετάσουμε τα δειλά βήματα που κάνει το ελληνικό κράτος, από το 1833 ως το 1870, στους διάφορους τομείς της οικονομίας και τις υποδομές που δημιουργεί. Στη δεύτερη περίοδο, η οποία διαρκεί από το 1870 έως το 1909, θα επισημάνουμε τις αλλαγές που σημειώνονται στην οικονομία και τις επιπτώσεις τους στην κοινωνική και πολιτική ζωή της χώρας. Είναι η εποχή που η Ελλάδα αρχίζει να διαμορφώνει το

δικό της καπιταλιστικό σύστημα, το κράτος εκσυγχρονίζεται και τα σύνορα μεγαλώνουν Μετά από πολλές πολιτικές και οικονομικές περιπέτειες, η ανόρθωση της οικονομίας γίνεται αισθητή τα τελευταία χρόνια του 19ου αι.

Οι Μεγάλες Δυνάμεις και το νέο Ελληνικό κράτος

Η σημασία του ελληνικού χώρου αναβαθμίστηκε εξαιτίας του ανταγωνισμού Βρετανίας, Γαλλίας και Ρωσίας για τη διαδοχή της Οθωμανικής αυτοκρατορίας. Στο πλαίσιο αυτού του ανταγωνισμού εγγράφηκε και η στάση τους απέναντι στην Ελληνική επανάσταση[1].

Στη δεκαετία του 1830 η προοπτική να διαδεχτεί η Ελλάδα την Οθωμανική αυτοκρατορία, ήταν αποδεκτή και εφικτή από τις Δυνάμεις[2]. Εθνολογικά και γεωπολιτικά επιχειρήματα θα μπορούσαν να νομιμοποιήσουν σε πολλές περιοχές της αυτοκρατορίας μια ελληνική διαδοχή της οθωμανικής εξουσίας. Το ελληνικό στοιχείο που είχε απομείνει στην αυτοκρατορία είχε εθνική συνείδηση, πληθυσμιακό βάρος και τεράστια οικονομική ισχύ. Το 1830 οι Δυνάμεις είχαν περίπου ισοδύναμη επιρροή στην ελληνική πολιτική ζωή, επομένως όλες προσδοκούσαν οφέλη από μια ισχυρή Ελλάδα και όλες διεκδικούσαν «αποκλειστική επιρροή» πάνω στις ελληνικές κυβερνήσεις. Η εικοσαετής διάρκεια ανταγωνισμού των Δυνάμεων, συμπίπτει με τη βαθμιαία εξασθένιση της ευνοϊκής για την Ελλάδα γεωπολιτικής συγκυρίας[3]. Η κατ' αρχήν συμφωνία κατέληξε σε διαμάχη που δυσχέραινε τόσο την εξωτερική πολιτική της χώρας όσο και την οικονομική της ανάπτυξη. Γιατί οι Δυνάμεις, εκτός από τις πολιτικές τους παρεμβάσεις, χρησιμοποιούσαν και τον εκβιασμό των δανείων. Έτσι η Ελλάδα αποκλείστηκε από τα δυτικά χρηματιστήρια ως το 1878 και δεν μπόρεσε να δημιουργήσει εγκαίρως την οικονομική υποδομή που θα της έδινε τη δυνατότητα να παίξει το ρόλο της μικρής ακμαίας δύναμης[4]. Το 1840 ακολούθησε η βρετανική στροφή προς μια πολιτική ευνοϊκή για την Οθωμανική αυτοκρατορία, ενώ στα μέσα του 19ου αι. ο αναπτυσσόμενος σλαβικός εθνικισμός άρχισε να αμφισβητεί τις ελληνικές βλέψεις, αλλά και να προσφέρει εναλλακτικές λύσεις στις Δυνάμεις. Την ίδια εποχή φάνηκαν και οι δυνατότητες μιας σημαντικής μεταβολής και στην ίδια την Τουρκία, ενός εκσυγχρονισμού που θα ανέκοπτε την παρακμή και θα αναβίωνε ένα κράτος που θα μπορούσε να ελέγχει τα Στενά, προοπτική που θα μείωνε τη στρατηγική σημασία του ελληνικού κράτους[5].

Η εξάρτηση της Ελλάδας από τις τρεις Προστάτιδες δυνάμεις, λειτουργούσε άλλοτε υπέρ της και άλλοτε εναντίον της, χωρίς να έχει άμεσα οικονομικά αίτια αλλά σαφείς οικονομικές επιπτώσεις[6].

[1] Μαρκέτος 1999, 173.

[2] Δερτιλής 1984, 14.

[3] Δερτιλής 1984, 15.

[4] Δερτιλής 1984, 16.

[5] Δερτιλής 1984, 17.

[6] Μαρκέτος 1999, 173.

Η Ελλάδα στο παγκόσμιο σύστημα

Η ανεξάρτητη Ελλάδα διέθετε πολλά ευνοϊκά στοιχεία που θα μπορούσε να τα αξιοποιήσει και να τα συντονίσει με την εξέλιξη της παγκόσμιας οικονομίας. Από την άποψη των υλικών πόρων διέθετε εύκρατο κλίμα, γόνιμα εδάφη και ορυκτό πλούτο, ενώ σε σχέση με το κοινωνικό κεφάλαιο διέθετε σχετικά υγιή πληθυσμό με ναυτική παράδοση και επιχειρηματική πείρα που γνώριζε να καλλιεργεί το αμπέλι και την ελιά. Τέλος θα μπορούσε να επωφεληθεί από το τεράστιο κεφάλαιο των ομογενών και να εκμεταλλευτεί μια απέραντη οικονομική ενδοχώρα, την Οθωμανική Αυτοκρατορία. Δυστυχώς όμως οι ρυθμοί του ελληνικού εκσυγχρονισμού ήταν βραδείς, ώστε εξουδετέρωσαν όλες τις δυνατότητες να συμβαδίσει η Ελλάδα με την εξέλιξη του παγκοσμίου καπιταλιστικού συστήματος[7]. Και όσο προχωράει ο 19ος αι. και η βιομηχανική επανάσταση ολοκληρώνει τη δεύτερη φάση της, οι ελληνικές δυνατότητες έχουν πλέον εξανεμιστεί[8]. Κάτω από τις διεθνείς συνθήκες ανταγωνισμού που διαμορφώνονται, οι επί μέρους τομείς παραγωγής δεν μπορούν πλέον ούτε να αξιοποιήσουν όσες αναπτυξιακές δυνατότητες διαθέτουν, ούτε να αποκτήσουν νέες. Η αναπτυξιακή αδυναμία διακρίνεται καθαρά σε όλους τους παραγωγικούς κλάδους ακόμα και στην ασύμμετρη ανάπτυξη της ναυτιλίας σε σύγκριση με άλλους τομείς[9].

Όμως η καθυστέρηση δε σήμαινε και στασιμότητα. Μεταξύ του 1830 και 1910, η ελληνική οικονομία ανασυγκροτείται από τις καταστροφές της Επανάστασης και παρουσιάζει ένα έντονο οικονομικό και κοινωνικό μετασχηματισμό με παρουσία καπιταλιστικών στοιχείων. Η παραγωγή πολλαπλασιάζεται, το εμπόριο επεκτείνεται, τα εμπορικά και χρηματιστικά δίκτυα απλώνονται, οι πόλεις μεγαλώνουν, ο δημόσιος τομέας γιγαντώνεται, οι βιοτεχνίες πληθαίνουν και δημιουργούνται οι πρώτες πραγματικές βιομηχανίες. Όμως, η νέα ελληνική οικονομία δεν είναι ένας βιομηχανικός καπιταλισμός με διεθνείς ανταγωνιστικές δυνατότητες και αυτό δυσχέραινε τον τρόπο ενσωμάτωσης της χώρας στο παγκόσμιο οικονομικό σύστημα[10]. Για να μετασχηματιστεί η οικονομία σε ένα βιομηχανικό καπιταλιστικό σύστημα, χρειάζεται να υπάρχει εργασιακό δυναμικό και σωρευμένο κεφάλαιο. Στην Ελλάδα του 19ου αι. οι παράγοντες αυτοί δεν συντρέχουν. Οι εργάτες μετανάστευαν στο εξωτερικό και το κεφάλαιο δεν επενδυόταν στην οικονομική υποδομή και τη μεταποίηση[11].

Περίοδος 1830-1870: Η δημιουργία της εθνικής οικονομίας

Το τμήμα των Βαλκανίων που αποτέλεσε το νέο Ελληνικό κράτος αποτελούσε τυπική εκδοχή μεσογειακής οικονομίας. Τοπικές ανοικτές οικονομίες, κοινωνίες κινητικές, με τις ιδιαίτερες πτυχές, ιδίως σε θεσμικό και πολιτισμικό επίπεδο, που είχε διαμορφώσει η μακραίωνη Οθωμανική Αυτοκρατορία. Ένα

[7] Δερτιλής 1984, 24.
[8] Δερτιλής 1984, 27.
[9] Δερτιλής 1984, 28.
[10] Δερτιλής 1984, 39.
[11] Δερτιλής 1984, 40.

χαρακτηριστικό των εδαφών που περιήλθαν στο νεοελληνικό κράτος ήταν ότι δεν περιλάμβαναν κανένα από τα αστικά κέντρα της ανατολικής Μεσογείου[12]. Το Ναύπλιο, η Αθήνα, η Πάτρα αλλά και νέες πόλεις, όπως η Ερμούπολη και ο Πειραιάς θα επωμιστούν το βάρος της αναδιοργάνωσης τη οικονομίας και των κοινωνικών μετασχηματισμών. Στην οικονομία του Ελληνικού Βασιλείου κυριαρχεί ο αγροτικός χώρος, με πρωταγωνιστή την κορινθιακή σταφίδα. Το εμπόριο εξακολουθούσε να είναι ο προνομιακός χώρος δράσης των Ελλήνων επιχειρηματιών. Η χρηματοδότηση της αγροτικής παραγωγής μέσω δανεισμού και η ναυτιλία απασχολούσαν τα εγχώρια κεφάλαια, ενώ τα κεφάλαια της Διασποράς περιορίζονταν στον ευεργετισμό. Ο ρόλος του κράτους στην οικονομία αυτή ήταν σημαντικός μέσω του φορολογικού μηχανισμού και των κρατικών δαπανών[13]. Μια δαπανηρή εξωτερική αλυτρωτική πολιτική, ο αποκλεισμός από τον εξωτερικό δανεισμό λόγω αδυναμίας αποπληρωμής των δανείων της Επανάστασης, η καθυστέρηση στην είσπραξη φόρων, κατέστησαν το ελληνικό κράτος εξαρτημένο από τον εξωτερικό δανεισμό και φειδωλό στη χρηματοδότηση των απαραιτήτων δημοσίων έργων. Ωστόσο, το κράτος αυτό τοποθετήθηκε με αποφασιστικότητα στην τροχιά του εκσυγχρονισμού της ελληνικής οικονομίας και κοινωνίας, στη στήριξη της βιομηχανίας και τη δημιουργία νέων πόλεων[14].

Η αγροτική παραγωγή και η Εθνική Τράπεζα

Ο πληθυσμός που περιέλαβε η νεοσύστατη ελληνική επικράτεια ήταν γύρω στις 750.000.Το σύνολο του αγροτικού πληθυσμού ξεπερνούσε τα 2/3 του πληθυσμού της επικράτειας και διατηρούσε τις θεμελιώδεις κοινωνικές δομές που είχε πριν την Επανάσταση[15].

Η ελληνική οικονομία βασιζόταν κυρίως στην αγροτική παραγωγή, που αποτελούσε το βασικό συντελεστή του εθνικού εισοδήματος και οι καλλιεργήσιμες εκτάσεις έφταναν το 46% του εδάφους. Το δεύτερο σημαντικό γνώρισμα της αγροτικής οικονομίας ήταν το μεγάλο ποσοστό της κρατικής ιδιοκτησίας[16]. Το ελληνικό κράτος εθνικοποίησε τις οθωμανικές γαίες αλλά, αφού διέθεσε ένα πολύ περιορισμένο μέρος τους σε πρώην αγωνιστές, διατήρησε σχεδόν το σύνολο στη δική του ιδιοκτησία. Άφησε όμως την *de facto* χρήση και την ελευθερία μεταβίβασης μεταξύ ιδιωτών, των εθνικοποιημένων γαιών στους αγροτικούς πληθυσμούς, επιβάλλοντας ως ανταπόδοση έναν επιπρόσθετο φόρο επί της παραγωγής. Εθνική γη λοιπόν για όλους, έναντι ιδιαίτερων φόρων· λύση που δημιουργούσε ένα καθεστώς μικρής οικογενειακής ιδιοκτησίας[17], (κατά μέσο όρο 30 στρ.)[18].

---

[12] Αγριαντώνη 2003, 61.
[13] Αγριαντώνη 2003, 62.
[14] Αγριαντώνη 2003, 63.
[15] Πιζάνιας 2003, 85.
[16] Δημητρακόπουλος 1977, 194.
[17] Πιζάνιας 2003, 87.
[18] Πιζάνιας 2003, 91.

Η γεωργία είχε υποστεί σημαντικές καταστροφές κατά τη διάρκεια του Αγώνα και της εμφύλιας διαμάχης[19]. Το τέλος της Επανάστασης βρήκε τον αγροτικό πληθυσμό σε κατάσταση παραγωγικής ένδειας. Το κεφάλαιο που είχε υποστεί τις σημαντικότερες καταστροφές ήταν το ζωικό. Η κτηνοτροφία όμως γρήγορα αποκαταστάθηκε και συνέβαλε στην παραγωγή του εθνικού πλούτου σχεδόν ισάξια με τις εμπορευματικές καλλιέργειες[20]. Με την αποκατάσταση της ειρήνης οι αγρότες μπόρεσαν να αφιερωθούν πλέον στην καλλιέργεια της γης[21]. Τα γεωργικά προϊόντα παράγονταν σε σημαντικές ποσότητες ώστε να καλύπτουν τις εσωτερικές καταναλωτικές ανάγκες και να εξάγονται τα πλεονάσματά τους στο εξωτερικό· η αυτοκατανάλωση καθόριζε το βαθμό εμπορευματοποίησης της αγροτικής παραγωγής[22].

Στη γεωργία όπως και στην κτηνοτροφία παρατηρούμε μια εντυπωσιακή ποσοτική ανάπτυξη. Η παραγωγή ιδίως των δημητριακών διπλασιάστηκε και έφτασε το 1860 να καλύπτει το 80% των καλλιεργούμενων εδαφών. Αλλά η συμμετοχή τους στη συνολική αξία της αγροτικής παραγωγής περιοριζόταν στο 39%[23]. Το πρόβλημα οφειλόταν κυρίως στις πρωτόγονες μεθόδους σιτο-καλλιέργειας. Στις περισσότερες περιοχές της χώρας το ησιόδειο άροτρο ήταν το μόνο που χρησιμοποιείτο, ακόμα και στον προχωρημένο 19ο αι. Οι συνθήκες αυτές οδηγούσαν τους ακτήμονες, ακόμα και τους μικροϊδιοκτήτες σε μια μόνιμη απειλή σιτοδείας ή και λιμού, και τους εξωθούσαν στην αποδημία[24]. Η πιο σημαντική αναδιάρθρωση αφορούσε στην ανάπτυξη εμπορευματικών καλλιεργειών. Τα αμπέλια, η σταφίδα, το λάδι, ο καπνός, τα σύκα, το βαμβάκι κ.ά. το 1860 κάλυπταν το 20% των καλλιεργούμενων εδαφών. Με εξαίρεση τη σταφίδα και τα ξερά σύκα που παράγονταν αποκλειστικά για να πουληθούν στις αγορές, οι καλλιεργητές πωλούσαν μόνο τα πλεονάσματα των προϊόντων, αφού είχαν αφαιρέσει τις ποσότητες που προορίζονταν για αυτοκατανάλωση[25].

Οι αγρότες καλλιεργούσαν τη γη με πρωτόγονες τεχνικές και υποτυπώδη εξοπλισμό. Μετά την αφαίρεση των σπόρων και του προϊόντος που χρειαζόταν για τη συντήρηση των καλλιεργητών, τους απόμενε ελάχιστο πλεόνασμα για να βελτιώσουν τις συνθήκες παραγωγής.[26] Το χρήμα για τον αγροτικό πληθυσμό ήταν σπάνιο αγαθό. Παρά τις νέες συνθήκες που δημιουργήθηκαν με την ίδρυση του Ελληνικού κράτους και παρά την αύξηση της αγροτικής παραγωγής, οι αγροτικές οικογένειες αναπαρήγαν τις παλιές σχέσεις δανεισμού με ιδιώτες, συνήθως εμπόρους[27], οι οποίοι ασκούσαν το αποδοτικό επάγγελμα του τοκογλύφου αποσπώντας από τους γεωργούς επιτόκιο που κυμαινόταν συνήθως μεταξύ 15%και 45%.[28]Το Ελληνικό κράτος που δεν αγνοούσε τα δίκτυα του

[19] Πετρόπουλος και Κουμαριανού 1977, 97.
[20] Πιζάνιας 2003, 93.
[21] Πετρόπουλος και Κουμαριανού 1977, 97.
[22] Πιζάνιας 2003, 90.
[23] Πιζάνιας 2003, 89.
[24] Δερτιλής 1984, 47.
[25] Πιζάνιας 2003, 89.
[26] Μαρκέτος 1999, 182.
[27] Πιζάνιας 2003, 95.
[28] Μαρκέτος 1999, 179.

δανεισμού και τις επιπτώσεις τους στην παραγωγή και στο εμπόριο, προχώρησε στη δημιουργία μίας ελληνικής τράπεζας.

Η Εθνική Τράπεζα ιδρύθηκε το 1841. Ρητός στόχος της ήταν η διοχέτευση στην αγορά χαμηλότοκων δανείων για το εμπόριο και την αγροτική παραγωγή. Για τούτο η Τράπεζα πριμοδοτήθηκε με το προνόμιο έκδοσης τραπεζογραμματίων[29]. Τα χαμηλότοκα δάνεια δεν τα καρπώθηκαν οι μικροκαλλιεργητές, αλλά οι μικρέμποροι κατόρθωσαν να βρουν χαμηλότοκα δάνεια με ετήσιο επιτόκιο 8-10%. Τέλος, η Εθνική Τράπεζα άρχισε να δανείζει και το ίδιο το κράτος, και να επεκτείνει τις δραστηριότητές της εκτός από την Αθήνα, στα εμπορικά κέντρα της χώρας, δηλαδή την Πάτρα και την Ερμούπολη. Για να εδραιωθεί εκεί χρειάστηκε να παλέψει με τους τοπικούς εμπορικούς και πολιτικούς παράγοντες. Στο τέλος αναγκάστηκε να συμβιβαστεί με τους τοκογλύφους[30]. Οι έμποροι και οι χρηματιστές παρέχοντας στη Τράπεζα τις απαιτούμενες εγγυήσεις, δανείζονταν τραπεζικά κεφάλαια, τα ξαναδάνειζαν στους αγρότες και καρπώνονταν τη διαφορά μεταξύ του τραπεζικού επιτοκίου και της τοκογλυφίας. Η πολιτική αυτή επέτρεψε στους τοκογλύφους να διατηρήσουν τον έλεγχο της αγοράς, χρησιμοποιώντας τραπεζικά κεφάλαια και ο αρχικός σκοπός της Τράπεζας να χρηματοδοτήσει την παραγωγή και να σπάσει το δανειστικό μονοπώλιο των τοκογλύφων, εγκαταλείφθηκε[31].

Η εξέλιξη της βιοτεχνίας και οι νέες βιομηχανικές πόλεις

Η Ελλάδα των συνόρων της Λαμίας διατήρησε το πλέγμα των βιοτεχνικών δραστηριοτήτων των προεπαναστατικών χρόνων. Στο πλέγμα αυτό περιλαμβάνονταν οι οικιακές βιοτεχνίες, οι πλανόδιοι τεχνίτες και οι βιοτεχνίες-εργαστήρια της πόλης[32]. Οι παραγωγικοί κλάδοι που αναπτύχθηκαν στις αρχές του 19ου αι. είναι η υφαντουργία, η μεταξουργία, η βυρσοδεψία, η ναυπηγική[33].Στα μέσα του 19ου αι. διαφορετικοί μηχανισμοί συγκλίνουν στην αποδιάρθρωση των παραδοσιακών παραγωγικών συστημάτων και στον κόσμο της μεταποίησης, με έμφαση στον τομέα της μεταξουργίας. Η ζήτηση του μεταξιού αυξήθηκε στις αρχές του 19ου αι., χάρη στην ανάπτυξη της μεταξοϋφαντικής στην Ευρώπη και ιδίως στη γαλλική Λυών. Τα δύο πρώτα μηχανικά μεταξουργία ιδρύθηκαν στη Σπάρτη και τη Μεσσήνη στο τέλος της δεκαετίας του 1830[34]. Η σημαντικότερη όμως επένδυση έγινε στην Αθήνα το 1850, όταν μια αγγλική εταιρεία ίδρυσε στην περιοχή του σημερινού Μεταξουργείου, ένα μεγάλο εργοστάσιο αναπήνισης του μεταξιού με μηχανήματα που μετέφερε από τη Λυών[35].

Το οθωνικό καθεστώς διαμόρφωσε την πολιτική του για τα οικονομικά πράγματα του νεοσύστατου κράτους σε μια εποχή ραγδαίων αλλαγών στον

[29] Πιζάνιας 2003, 97.
[30] Μαρκέτος 1999, 179.
[31] Δερτιλής 1984, 85.
[32] Αγριαντώνη 2003, 63.
[33] Αγριαντώνη 2003, 64.
[34] Αγριαντώνη 2003, 65.
[35] Αγριαντώνη 2003, 66.

διεθνή ορίζοντα. Στο κλίμα αυτό εντάσσονται οι ατελέσφορες απόπειρες εφαρμογής του θεσμού του προστατευμένου «βασιλικού εργοστασίου» για την ανάπτυξη της βιομηχανίας[36]. Από τα μέσα του 1840 αρχίζει να εδραιώνεται η πεποίθηση ότι η βιομηχανία δεν μπορούσε να «ευδοκιμήσει» στην Ελλάδα[37]. Η πραγματική αρχή της ελληνικής βιομηχανίας τοποθετείται μετά τη λήξη του Κριμαϊκού πολέμου (1854/6) και η εμφάνισή της γενικά συνδέθηκε με τις συνθήκες της οικονομικής κρίσης και ειδικότερα με τη χρόνια κρίση της σταφίδας. Κάθε φορά που παρουσιαζόταν απούλητο πλεόνασμα σταφίδας, ακολουθούσε η δημιουργία οινοποιείων .Η πρώτη μεγάλη οινοποιητική βιομηχανία, ιδρύθηκε το 1850, στην Πάτρα[38].

Οι νέες πόλεις της Ελλάδας, πόλεις-λιμάνια, σε επαφή με τον διεθνή περίγυρο έμελλε να παίξουν τον πιο σπουδαίο ρόλο στις αλλαγές του 19ου αι.[39][39] Η Ερμούπολη, στη Σύρο, αναδείχτηκε το σημαντικότερο αστικό-εμπορικό κέντρο της Ελλάδας στο πρώτο μισό του 19ου αι. Εκεί αναπτύχθηκε ένα πλήθος από βιοτεχνίες χάρη στο εργατικό δυναμικό και τις τεχνικές δεξιότητες που διέθετε ο κόσμος των προσφύγων[40], που εξυπηρετούσαν την πόλη, την ναυτιλία, τα διερχόμενα πλοία και εκμεταλλεύονταν τις ευκαιρίες που πρόσφερε ο διεθνής χαρακτήρας του λιμανιού. Σιδηρουργεία και χυτήρια, χαλκουργεία, σχοινοποιεία, χρωματοποιεία δούλευαν για το ναυπηγείο της Ερμούπολης, όπου φημισμένοι καραβομαραγκοί έχτισαν εκατοντάδες ιστιοφόρα. Η σημαντικότερη κίνηση στον χώρο αυτό, τον εξαρτημένο από την ναυτιλία, σηματοδοτεί ήδη μια αλλαγή εποχής: το 1861 ιδρύθηκε το πρώτο ατμοκίνητο μηχανουργείο-ναυπηγοεπισκευαστικός σταθμός (στο Νεώριο) της Εταιρείας της Ελληνικής Ατμοπλοΐας. Παράλληλα η βυρσοδεψία, με δέκα ατμοκίνητα εργοστάσια στην Ερμούπολη, εξελίσσεται στον δεύτερο μετά την μεταξουργία βιομηχανικό κλάδο της Ελλάδας, με εξαγωγικό προσανατολισμό[41].

Το λιμάνι του Πειραιά δέχτηκε οργανωμένο εποικισμό από Χιώτες στη δεκαετία του 1830 και εξελίσσεται στο πρώτο λιμάνι εισαγωγής σιτηρών. Έτσι στη δεκαετία του 1860 εμφανίζεται εδώ δυναμικά η αλευροβιομηχανία και ταυτόχρονα ένα άλλο στρατηγικής σημασίας αγαθό, το βαμβάκι. Ο αμερικανικός εμφύλιος (1861-1865) πυροδότησε τις τιμές του βαμβακιού και προκάλεσε επέκταση της καλλιέργειας του στην περιοχή της Λιβαδειάς όπου ιδρύθηκαν τα πρώτα υδροκίνητα εκκοκκιστήρια και νηματουργεία. Η εξαγωγή του βαμβακιού από τον Πειραιά έδωσε ώθηση για την ίδρυση εκκοκκιστηρίων και νηματουργείων στην πόλη(1868). Στο μεταξύ είχε ιδρυθεί το πρώτο μηχανικό μηχανουργείο από τον Γεώργιο Βασιλειάδη. Ο Πειραιάς βρισκόταν στο κατώφλι της βιομηχανικής εποχής. Καίριες δράσεις αποτελούν και οι πρώτες

[36] Αγριαντώνη 2003, 67.

[37] Αγριαντώνη 2003, 68.

[38] Τσουκαλάς 1977, 80.

[39] Τσουκαλάς 1977, 83.

[40] Η Σύρος χάρη στους καθολικούς κατοίκους της δεν έπαθε τις καταστροφές των άλλων νησιών στη διάρκεια του Αγώνα. Πολλοί πρόσφυγες από τη Χίο και τα Ψαρά πρόσφεραν την πλούσια ναυτιλιακή πείρα τους στο νησί. Βλ. Πετρόπουλος και Κουμαριανού 1977, 95.

[41] Αγριαντώνη 2003, 69.

μεταλλευτικές επιχειρήσεις, που εγκαταστάθηκαν τη δεκαετία του 1860 στη Μήλο (θειωρυχεία) και στο Λαύριο (μεταλλεία μολύβδου)[42].

Η ιστιοφόρος ναυτιλία

Η ναυτιλία υπήρξε ο κύριος μοχλός ανάπτυξης του νεοσύστατου ελληνικού κράτους, το οποίο αναδείχτηκε στο κέντρο των θαλασσίων επιχειρησιακών δραστηριοτήτων όλων των Ελλήνων της Ανατολικής Μεσογείου[43]. Προς αυτή την κατεύθυνση το οθωνικό καθεστώς δημιούργησε την υλικοτεχνική και θεσμική υποδομή πάνω στην οποία στηρίχτηκε ο ελληνόκτητος στόλος. Η ελληνική επικράτεια χωρίστηκε σε ναυτικές περιοχές, δημιουργήθηκαν λιμεναρχεία, κατασκευάστηκαν και επισκευάστηκαν λιμάνια και δημιουργήθηκε φαρικό σύστημα στο Αιγαίο και το Ιόνιο[44]. Η άνθιση της ναυτιλίας στη Μεσόγειο στηρίχτηκε στα μεγάλα ιστιοφόρα και στο εμπόριο των μεγάλων αποστάσεων, με προορισμούς που ξεπερνούσαν τα στενά όρια της Ανατολικής Μεσογείου, με προϊόντα που προέρχονταν από τη Μαύρη θάλασσα και την Αλεξάνδρεια[45]. Η ανάπτυξη της ελληνικής ναυτιλίας δεν θα είχε αγγίξει τα μεγέθη στα οποία έφτασε αν δεν υπήρχαν οι εμπορικές παροικίες και δεν είχε εξελιχθεί η νεοελληνική Διασπορά στη διάρκεια του 19ου αι. Οι νέοι πλοιοκτήτες ήταν ή ντόπιοι έμποροι ή μετανάστες από την Ελλάδα αλλά και Έλληνες της Τουρκίας, που τους ενθάρρυναν οι απόπειρες εκσυγχρονισμού της Αυτοκρατορίας, μετά το Τανζιμάτ του 1839[46]. Στον ναυτιλιακό χάρτη του Ιονίου και του Αιγαίου, οι ναυτότοποι[47] του Ιονίου και του Κορινθιακού συνιστούν την πιο σημαντική ναυτική περιοχή των Ελλήνων, στις δύο πρώτες δεκαετίες της ζωής του Ελληνικού Κράτους. Εδώ το Γαλαξίδι αποτέλεσε το μεγαλύτερο ναυτικό κέντρο εξυπηρετώντας συγχρόνως το ποντοπόρο εμπόριο αλλά και το εμπόριο με τη δυτική ενδοχώρα. Ας μην ξεχνάμε ότι τα Ιόνια νησιά, όπου η ναυτιλία δεν σταμάτησε ποτέ να ακμάζει, δεν ανήκαν στην ελληνική επικράτεια, μέχρι το 1864[48]. Από τους ναυτοτόπους του Αιγαίου, η Σύρος ήταν το Κυκλαδονήσι που γνώρισε μια άνευ προηγουμένου ναυτιλιακή και εμπορική ανάπτυξη μετά τη δημιουργία του ελληνικού κράτους[49].

Ο εμπορικός όμως στόλος που ξαναχτίστηκε μετά την Επανάσταση ακολούθησε την ίδια παραδοσιακή μορφή τόσο οργανωτικά, όσο και τεχνολογικά. Στο πεδίο της οργάνωσης και της οικονομικής συγκρότησης, ο μικροκαπιταλισμός ήταν ο κανόνας ενώ στο πεδίο της τεχνολογίας, ο κανόνας ήταν η εμμονή απαρχαιωμένων στοιχείων, όπως η μικρή χωρητικότητα, η χαμηλή ποιότητα υλικών και φυσικά η συνεχής κυριαρχία του ιστίου[50]. Έτσι στη

[42] Αγριαντώνη 2003, 70.

[43] Χαρλαύτη 2003, 105.

[44] Χαρλαύτη 2003, 106.

[45] Χαρλαύτη 2003, 107.

[46] Δερτιλής 1984, 32.

[47] Ναυτότοπος: τόπος που ανέπτυξε ιδιαίτερη παράδοση στη ναυτιλία. Βλ. Χαρλαύτη 2003, 110.

[48] Χαρλαύτη 2003, 111.

[49] Χαρλαύτη 2003, 112.

[50] Δερτιλής 1984, 32.

δεκαετία του 1860, ο ελληνικός στόλος δεν περιελάμβανε ατμόπλοια, ώστε να μπορεί να είναι ανταγωνιστικός σε θάλασσες που διασχίζονταν από δυτικές ατμοπλοΐες[51].

Το ελληνικό εμπόριο

Ένα από τα εντυπωσιακότερα χαρακτηριστικά της οικονομίας του υπό κατασκευή Ελληνικού κράτους ήταν η τεράστια ανάπτυξη του εμπορίου, το οποίο αναπτύχθηκε με γοργότερο ρυθμό από τον αντίστοιχο των δυτικοευρωπαϊκών χωρών[52]. Η εύρυθμη λειτουργία του εμπορίου εξαρτιόταν σε μεγάλο βαθμό από τη φορολογία, το ταχυδρομείο, το τηλεγραφικό δίκτυο, την εμπορική νομοθεσία και την υλικοτεχνική υποδομή. Νέες ρυθμίσεις προωθούσαν την εύρυθμη λειτουργία των Εμποροδικείων, ενώ παράλληλα οργανώθηκαν τα Εμπορικά Επιμελητήρια (1836). Μετά το 1835, το κράτος άρχισε να συνάπτει εμπορικές συνθήκες με άλλα κράτη. Η επιβολή του νόμου του εμπορίου συναντούσε εσωτερικές αντιστάσεις καθώς η ληστεία, η πειρατεία, το λαθρεμπόριο εξακολουθούσαν να ταλανίζουν την καθημερινή ζωή. Στην Ελλάδα δεν υπήρχαν απαγορευτικοί όροι ούτε ιδιαίτερα υψηλοί δασμοί στη διακίνηση των εισαγομένων ή εξαγομένων προϊόντων[53]. Χαρακτηριστικό παράδειγμα του θεσμικού πλαισίου του εμπορίου είναι τα *διαπύλια τέλη* που θεσπίστηκαν το 1847. Η προώθηση των προϊόντων στο εσωτερικό της χώρας γινόταν με τις εσωτερικές εμποροπανηγύρεις ή ζωοπανηγύρεις. Το 1862 λειτουργούσαν 22 πανηγύρια στην Πελοπόννησο και στη Στερεά, ενώ την επομένη δεκαετία είχαν διπλασιαστεί[54].

Στη διάρκεια του 19ου αι. η Βρετανία ήταν η κύρια εμπορική δύναμη στην Ευρώπη με δεύτερη τη Γαλλία, όσον αφορά το μέγεθος των συνολικών εξαγωγών. Η Ελλάδα με μια αναιμική ποικιλία αγροτικών προϊόντων, με εξαίρεση τη σταφίδα, δεν παρουσίασε πλεονασματικό ισοζύγιο σε ολόκληρο τον 19ο αι.[55] Τα προϊόντα που εξάγονταν ήταν αποκλειστικά σχεδόν αγροτικά και η σταφίδα αποτελούσε το σπουδαιότερο είδος ανάμεσα στις εξαγωγές, ενώ το σιτάρι το κυριότερο εισαγωγικό είδος[56].

Κατά την περίοδο 1851-1864 οι εξαγωγές παρουσίασαν εντυπωσιακή αύξηση με ρυθμούς που προσέγγιζαν το 10% ετησίως. Πρώτη εισαγωγική χώρα για την Ελλάδα ήταν η Αγγλία από όπου εισάγονταν υφάσματα, νήματα και ακατέργαστα δέρματα. Ακολουθούσαν η Αυστρία (ξυλεία, σχοινιά, σίδηρος), η Γαλλία (ζάχαρη, υφάσματα, καφές), η Τουρκία (δημητριακά, ζώα, ξυλεία) και άλλες χώρες. Αλλά και στις εξαγωγές την πρώτη θέση κατείχε η Αγγλία με κύριο προϊόν, την κορινθιακή σταφίδα. Δεύτερο εξαγωγικό προϊόν ήταν τα κουκούλια στη Γαλλία, και από το 1858 σημαντική θέση στο εξαγωγικό εμπόριο

[51] Δερτιλής 1984, 33.

[52] Μαρκέτος 1999, 178.

[53] Χατζηιωάννου 2003, 77.

[54] Χατζηιωάννου 2003, 78. Είδος δημοτικού φόρου ,στον οποίον υποβάλλονταν τα εισερχόμενα προς κατανάλωση σε μια πόλη εμπορεύματα, εγχώρια ή εισαγόμενα.

[55] Χατζηιωάννου 2003, 76.

[56] Πετρόπουλος και Κουμαριανού 1977, 97.

κατέχει ο οίνος, ο παρασκευαζόμενος από την Αθηναϊκή Οινοποιία. Σημαντικά εξαγώγιμα προϊόντα ήταν το λάδι και τα σύκα με αγορές τη Ρωσία, την Αυστρία και την Τουρκία[57].

Η γενική ανάπτυξη του εμπορίου κατά την οθωνική περίοδο έχει αποδοθεί στην κινητοποίηση των κεφαλαίων της Διασποράς. Η οργάνωση του χρηματο-πιστωτικού τομέα, οι Συριανές και Πατρινές Ασφαλιστικές Εταιρείες, η αγορά αστικών ιδιοκτησιών και αγροκτημάτων αλλά και η ίδρυση της Εθνικής Τράπεζας αποτελούσαν πόλο έλξης των κεφαλαιούχων. Ομοίως η εμπορική ανάπτυξη συνέβαλε και στην πληθυσμιακή συγκέντρωση από την εσωτερική μετανάστευση στα αναπτυσσόμενα αστικά κέντρα[58].

Έργα υποδομής

Με δεδομένη την ανυπαρξία υποδομής μετά την Τουρκοκρατία και τις καταστροφές του απελευθερωτικού αγώνα, το πρόβλημα που επωμίστηκαν ο Καποδίστριας και ο Όθωνας, ήταν τεράστιο. Ο Κυβερνήτης δεν πρόλαβε να ολοκληρώσει το έργο του και μετά τις τρεις δεκαετίες της βασιλείας του Όθωνα, η βελτίωση της οικονομικής υποδομής ήταν περιορισμένη[59]. Η μόνη θετική προσπάθεια προς αυτήν την κατεύθυνση ήταν το 1859 η τηλεγραφική σύνδεση της Αθήνας με τις πρωτεύουσες των νομών[60] και το δίκτυο φωταερίου για τον φωτισμό της Αθήνας, με το κεντρικό εργοστάσιο στη συμβολή της Ιεράς οδού και της οδού Πειραιώς, το 1862[61]. Στα 29 χρόνια της πρώτης Δυναστείας κατασκευάστηκαν 400 χλμ. οδικού δικτύου που συμπληρώθηκαν με άλλα 205 χλμ., ως το 1872[62]. Στο τέλος της περιόδου ο Πειραιάς είχε συνδεθεί με την Αθήνα με την πρώτη σιδηροδρομική γραμμή της χώρας, η οποία κατασκευάστηκε το 1862-1869[63]. Η ανεπάρκεια επενδύσεων σε δημόσια έργα στερούσε την ελληνική οικονομία υποδομής, πάνω στην οποία θα μπορούσαν να χτιστούν μελλοντικές επενδύσεις[64].

Συμπεράσματα

Παρακολουθήσαμε την οικονομική ιστορία του νεοσύστατου Ελληνικού κράτους και πως αυτή διαγράφηκε στα σαράντα πρώτα χρόνια της ζωής του. Μετά την Επανάσταση οι Έλληνες προσπάθησαν να οικοδομήσουν το μέλλον τους με βάση τα επιτεύγματα του Αγώνα, ενώ ταυτόχρονα αγωνίζονταν να ξεπεράσουν τις δυσκολίες που είχαν επισωρευτεί. Αμέσως μετά την απελευθέρωση η οθωμανική κηδεμονία αντικαταστάθηκε από το ευρωπαϊκό σύστημα που έγινε τώρα το κέντρο γύρω από το οποίο έπρεπε να περιστρέφονται όλες οι ελληνικές υποθέσεις. Τα δάνεια που χρειαζόταν το νεοσύστατο κράτος για να ξεπεράσει

[57] Δημητρακόπουλος 1977, 181.
[58] Χατζηιωάννου 2003, 81.
[59] Δερτιλής 1984, 89.
[60] Μαρκέτος 1999, 181.
[61] Αγριαντώνη 2003, 71.
[62] Δερτιλής 1984, 90.
[63] Αγριαντώνη 2003, 70.
[64] Δερτιλής 1984, 91.

την οικονομική του καχεξία, έπρεπε να έχουν τις εγγυήσεις τους. Η δημιουργία εθνικής οικονομίας αποτέλεσε σταθερή επιδίωξη όλων των κοινωνικών ομάδων. Το κράτος διαδραμάτισε ουσιαστικό ρόλο σε αυτή τη διαδικασία, με την πολιτική του στο διοικητικό και δημοσιονομικό τομέα, με τη δημιουργία μίας υποτυπώδους υλικοτεχνικής υποδομής αλλά και με επιτυχημένες εμπορικές συμφωνίες με Ευρωπαϊκές χώρες. Έτσι κατάφερε να επιτύχει την οικονομική ανάπτυξη που ενώ προχωρούσε με αργούς ρυθμούς έγινε αισθητή μετά το 1860. Συστατικά στοιχεία αυτής της ανάπτυξης ήταν η δημιουργία του εμπορικού στόλου, η αύξηση των εμπορικών συναλλαγών και η αύξηση της αγροτικής παραγωγής. Η οικονομική άνοδος της Ελλάδας, όσο μέτρια κι αν ήταν συγκρινόμενη με την ανάπτυξη των Δυτικών χωρών, σημείωσε ωστόσο πραγματική πρόοδο και προετοίμασε την είσοδο της ελληνικής οικονομίας στην καπιταλιστική της μορφή.

Περίοδος 1870-1909

Η περίοδος 1870-1909 είναι η εποχή κρίσιμων αλλαγών για την ελληνική κοινωνία και οικονομία. Είναι η εποχή της καπιταλιστικής οικονομίας στην Ελλάδα με βασικά γνωρίσματα την εκβιομηχάνιση, την αστικοποίηση, τις νέου τύπου κοινωνικές διαφοροποιήσεις. Με τη ραγδαία ανάπτυξη του εξωτερικού εμπορίου η ελληνική οικονομία ευαίσθητη στις διεθνείς διακυμάνσεις, παρακολουθούσε το διεθνή ανοδικό οικονομικό κύκλο των μέσων του 19ου αι., ο οποίος διαγράφηκε με δύο κυματισμούς της διεθνούς οικονομίας׃ τη Μεγάλη Ύφεση του λήγοντος 19ου αιώνα και την belle époque, του αρχόμενου 20ού αιώνα[65]. Οι εξελίξεις της ελληνικής οικονομίας διαγράφουν δύο ευδιάκριτους κύκλους οι οποίοι συμβαδίζουν με τους κυματισμούς της διεθνούς οικονομίας. Ο πρώτος κύκλος καλύπτει την περίοδο 1875-1898 εγκαινιάζεται με την εμπορική κρίση, απόηχο της διεθνούς ύφεσης, εξελίσσεται με τη διακοπή των ανταλλαγών στην ανατολική Μεσόγειο, λόγω του Ρωσοτουρκικού πολέμου (1876-1878), η επακόλουθη ύφεση διακόπτεται τα έτη 1880-1882 και η περίοδος των ανωμαλιών ολοκληρώνεται με την πτώχευση του 1893 και την κατάρρευση του σταφιδεμπορίου, ενώ οι απόηχοι της ύφεσης φτάνουν ως τον πόλεμο του 1879. Στην περίοδο αυτή δεσπόζει η φυσιογνωμία του Χαρίλαου Τρικούπη. Ο δεύτερος κύκλος, που χαρακτηρίζεται η <i>belle époque</i> του ελληνικού κράτους, εγκαινιάζεται με την τακτοποίηση της δημοσιονομικής εκκρεμότητας, με την εγκατάσταση Διεθνούς Οικονομικής Επιτροπής, ενώ η ανάκαμψη γίνεται αισθητή σε όλους τους τομείς στα τελευταία χρόνια του 19ου αι. Την πρώτη δεκαετία του 20ου αι. καταγράφονται κάποιες οικονομικές διαταραχές και ο κύκλος κλείνει με μια εκτεταμένη κοινωνικοπολιτική αναταραχή, το κίνημα στο Γουδί, το 1909[66].

Η συγκρότηση του ελληνικού καπιταλισμού – βιομηχανία

[65] Αγριαντώνη 2003β, 55.

[66] Αγριαντώνη 2003β, 57.

Το πρώτο κύμα εκβιομηχάνισης εμφανίζεται στις αρχές της δεκαετίας του 1870 και αφορά στην παραγωγή τροφίμων, βαμβακερών νημάτων και υφασμάτων[67]. Η εγχώρια βιομηχανία παρουσιάζει πολύ βραδεία πρόοδο και ένας από τους κυριότερους λόγους ήταν η έλλειψη δασμολογικής προστασίας που θα επέτρεπε στις νεαρές ελληνικές βιομηχανίες να αντιμετωπίσουν τον ανταγωνισμό των ξένων προϊόντων. Μόλις το 1871 νομοθετήθηκαν ορισμένες προστατευτικές διατάξεις για την υποστήριξη των κλάδων της ατμοκίνητης βιομηχανίας. Γύρω στο 1875 στην Ελλάδα λειτουργούσαν 95 ατμοκίνητα εργοστάσια[68] και τρία χρόνια αργότερα, ο αριθμός των ατμοκίνητων βιομηχανικών μονάδων αυξήθηκε σε 108[69].

Οι ρυθμοί ανάπτυξης της βιομηχανίας γύρω στο 1880 δεν ήταν υψηλοί και δεν παρατηρείται ουσιαστική συγκέντρωση κεφαλαίων στην βιομηχανία[70]. Η καθυστέρηση της βιομηχανίας ήταν αλληλένδετη με την συγκέντρωση σε παραγωγικούς τομείς που δεν άφηναν μεγάλα περιθώρια κέρδους[71] και η έλλειψη κρατικών κινήτρων έστρεφε το περιορισμένο επενδυτικό κεφάλαιο σε πιο αποδοτικούς τομείς[72]. Αξιοποιήθηκαν κυρίως εγχώρια κεφάλαια[73]. Το παροικιακό κεφάλαιο δεν εμφανίζεται στις εκκολαπτόμενες βιομηχανικές επιχειρήσεις κατά το τελευταίο τρίτο του 19ου αι. και δεν λειτούργησε ως άξονας ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων, αλλά προσανατολίστηκε σε αντιπαραγωγικές δραστηριότητες. Έτσι αποστέρησε την ελληνική βιομηχανία από την πρώτη της αντικειμενική δυνατότητα να οδηγήσει την οικονομία της χώρας σε κάποια «απογείωση»[74].

Οι μεταπτώσεις της βιομηχανικής πορείας κατά τα έτη 1883-1893, προσδιορίστηκαν από τη διεθνή κρίση αλλά και από ειδικότερους παράγοντες που ανάσχεσαν την επέκταση της βιομηχανίας. Η κρίση όμως ξεπεράστηκε με την προστασία της εγχώριας αγοράς. Η βιομηχανική μετατροπή είχε κάνει σημαντικά βήματα[75].Η ανάλογη αύξηση της βιομηχανίας δυναμώνει την εργατική τάξη και οι πρώτες της εκδηλώσεις κάνουν την εμφάνιση της στην ελληνική κοινωνία. Οι γνώσεις μας για τη συγκρότηση των στρωμάτων που συνόδευαν την εκβιομηχάνιση είναι ελάχιστες. Έτσι, ως πρώτη στην ελληνική ιστορία απεργία, έχει καταγραφεί η απεργία των εργατών του ναυπηγείου και των βυρσοδεψών της Ερμούπολης, στα 1879[76].

Στο τέλος του 19ου αι. με την εξυγίανση του νομισματικού συστήματος και την υποτίμηση της δραχμής, ήρθε η ανάκαμψη της βιομηχανίας[77]. Η ανάπτυξη της εγχώριας παραγωγικής βάσης διαμόρφωσε νέα οικονομικά κέντρα .Η Αθήνα, ο

[67] Μαρκέτος 1999, 185.
[68] Κωφός 1977, 311.
[69] Κωφός 1977, 312.
[70] Τσουκαλάς 1977, 55.
[71] Μαρκέτος 1999, 185.
[72] Κωφός 1977, 311.
[73] Μαρκέτος 1999, 185.
[74] Βεργόπουλος 1977, 56.
[75] Βεργόπουλος 1977, 81.
[76] Αγριαντώνη 2003β, 62.
[77] Μαρκέτος 1999, 185.

Πειραιάς, η περιοχή της Βοιωτίας, είναι οι καινούριοι οικονομικοί άξονες με εμφανή πληθυσμιακή αύξηση[78]. Οι σύγχρονες βιομηχανίες της εποχής χαρακτηρίζονται από μονάδες μεγάλου μεγέθους και έντασης κεφαλαίου. Τα ορυχεία, οι σιδηρόδρομοι και τα ατμόπλοια εξυπηρετούνταν από τα μηχανουργεία του Πειραιά, της Σύρου και του Βόλου. Εμφανίστηκαν εργοστάσια ηλεκτρισμού, τσιμεντοβιομηχανίες και εργοστάσιο λιπασμάτων. Η πραγματική όμως άνθιση της Ελληνικής βιομηχανίας δημιουργήθηκε μετά τον Α' Παγκόσμιο πόλεμο[79].

Η άνοδος του αστικού χώρου

Παρά τη δημογραφική αιμορραγία που προκάλεσε η υπερπόντια μετανάστευση, στο τέλος του 19ου αι., ο αστικός πληθυσμός αυξήθηκε σημαντικά. Το 1907, περίπου ένας στους τέσσερις κατοίκους της χώρας ζούσε σε πόλη άνω των 5.000 κατοίκων[80]. Τα αστικά κέντρα από τη μια διατηρούσαν τους παραδοσιακούς οικονομικούς και κοινωνικούς τους ρόλους ως εμπορικά και διοικητικά κέντρα, αλλά και περιστασιακά λειτουργούσαν και ως εστίες, τοπικά εξειδικευμένων βιοτεχνιών. Παράλληλα γίνονται δίαυλοι εισαγωγής οτιδήποτε νέου, γεγονός που αποτυπώνεται στη δομή και την υποδομή των αστικών κέντρων[81].

Έργα υποδομής

Το κοινοβουλευτικό καθεστώς παρέλαβε μια κληρονομιά βεβαρημένη στον τομέα των συγκοινωνιών[82]. Ως το 1882 μόνο 1.359 χλμ. αμαξιτών οδών είχαν κατασκευαστεί, από τα οποία τα 2/3 βρίσκονταν στα Ιόνια νησιά[83]. Η εντονότερη επενδυτική προσπάθεια του Κράτους, τον 19ο αι., έγινε κατά τη διάρκεια της κυριαρχίας του Τρικούπη στην πολιτική σκηνή και πριν την πτώχευση του 1893[84]. Ένα από τα πρώτα μέτρα των κυβερνήσεων του Τρικούπη, ήταν η σύναψη δανείου οδοποιίας 20.000.000 δρχ. από την Εθνική Τράπεζα. Ως το 1890 δαπανήθηκαν άλλα 30.000.000 δρχ. και το οδικό δίκτυο ξεπέρασε τα 4.000 χλμ.[85].

Επί Τρικούπη αρχίζει να κατασκευάζεται και το σιδηροδρομικό δίκτυο. Την περίοδο 1897-1893, το Κράτος δανείστηκε τεράστια ποσά για την πραγματοποίηση αυτής της μεγάλης επενδυτικής προσπάθειας[86]. Με εξαίρεση το δίκτυο Αθηνών-Πειραιά, που λειτουργούσε από το 1869, ως το 1892 δημιουργούνται 900 χλμ., και ως το 1909 που ολοκληρώνεται η κατασκευή του, καλύπτει 1.600 χλμ.[87]. Παράλληλα πολλαπλασιάστηκαν οι κατασκευές λιμενικών έργων, γεφυρών και φάρων ενώ Βελγική αποστολή ανέλαβε την

[78] Βεργόπουλος 1977, 81.
[79] Μαρκέτος 1999, 186.
[80] Αγριαντώνη 2003β, 57.
[81] Μαρκέτος 1999, 176.
[82] Δερτιλής 1984, 91.
[83] Τσουκαλάς 1977, 50.
[84] Δερτιλής 1984, 92.
[85] Τσουκαλάς 1977, 51.
[86] Δερτιλής 1984, 92.
[87] Μαρκέτος 1999, 181.

αναδιοργάνωση της Τηλεγραφικής και Ταχυδρομικής Υπηρεσίας. Την ίδια περίοδο άρχισε η αποξήρανση της Κωπαΐδας[88][88] και η διάνοιξη της διώρυγας της Κορίνθου[89].

Και ενώ η κατασκευή έργων υποδομής θεωρήθηκαν προϋποθέσεις ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων και της διαδικασίας του εκσυγχρονισμού, είναι αμφίβολο αν ενίσχυσαν την ταυτόχρονη δημιουργία μίας βιομηχανικής ανάπτυξης[90].

Από το ιστίο στον ατμό και οι εμπορικές δραστηριότητες

Η οριστική αντικατάσταση των ιστιοφόρων από τα ατμόπλοια που συντελέστηκε ανάμεσα στη δεκαετία του 1880 και στις παραμονές του Α' παγκοσμίου Πολέμου, μετέβαλε οριστικά τη φυσιογνωμία του θαλάσσιου εμπορίου. Ως το 1875 ο ελληνικός ιστιοφόρος στόλος βρισκόταν στο απόγειό του. Ακριβώς εκείνη τη στιγμή οι εξελίξεις κατέστησαν τα ατμόπλοια οικονομικά εκμεταλλεύσιμα σε όλους τους θαλάσσιους δρόμους του κόσμου[91]. Η ελληνική ιστιοφόρος ναυτιλία δεν μπορούσε να ανταγωνιστεί την ατμοκίνητη ναυτιλία των ευρωπαϊκών χωρών. Σε ελάχιστο όμως χρονικό διάστημα, Έλληνες πλοιοκτήτες, κυρίως από τα Επτάνησα, τα νησιά του Αιγαίου και από τη Διασπορά, αγόραζαν μεταχειρισμένα ατμοκίνητα πλοία στην αρχή και τα παραχωρούσαν σε έμπειρους καραβοκύρηδες, με συμφωνημένο ποσοστό κέρδους. Το 1875 υπήρχαν 28 ατμόπλοια συνολικής χωρητικότητας 8.241 τόνων. Στα αμέσως επόμενα χρόνια το πλοιοκτητικό κεφάλαιο στράφηκε στην αγορά και τη ναυπήγηση νέων μονάδων που θα συναγωνίζονταν με επιτυχία τους εμπορικούς στόλους των μεγάλων ναυτικών χωρών. Οι εξαγωγές που το 1865 ανήλθαν σε 41, 4 εκατ. δρχ., το 1870 σημείωσαν κάμψη για να εμφανίσουν σημαντική άνοδο το 1875 στα 75, 7 εκατ. δρχ. Η περίοδος των πολεμικών γεγονότων που ακολούθησε επηρέασε αρνητικά τις ελληνικές εξαγωγές, οι οποίες ξαναβρήκαν τον ρυθμό τους μετά το 1879. Κύριο εξαγώγιμο προϊόν ήταν η σταφίδα, η οποία στη δεκαετία 1870-1880 κάλυπτε το μισό των εισπράξεων από εισαγωγές. Ανοδική πορεία σημείωσαν και οι εισαγωγές που ευνοήθηκαν από την ανεπάρκεια προστατευτικών δασμολογικών μέτρων. Η αύξηση των εμπορικών συναλλαγών ευνοήθηκε από το γεγονός ότι η επενδυτική δραστηριότητα των Ελλήνων, τόσο του εσωτερικού όσο και του εξωτερικού, στρεφόταν κατά κύριο λόγο στη μεσολάβηση, τον μεταπρατισμό και τη διαμετακόμιση[92].

Μετά το 1870 σημαντικές είναι οι εξαγωγές ορυκτών κυρίως μολύβδου από το Λαύριο και θείου από τη Μήλο που εξάγονταν στο Βέλγιο και στη Βρετανία[93].

---

[88] Όταν ολοκληρώθηκε η αποξήρανση της Κωπαΐδας, μισόν αιώνα αργότερα, πρόσθεσε στην καλλιεργήσιμη γη 240.000 στρ. Βλ. Τσουκαλάς 1977, 52.

[89] Η διάνοιξη της διώρυγας που άρχισε το 1882 και εγκαινιάστηκε το 1893, περιόρισε στο μισό την απόσταση από τον Πειραιά ως τις Ιταλικές ακτές. Βλ. Τσουκαλάς 1977, 52.

[90] Δερτιλής 1984, 93.

[91] Χαρλαύτη 2003β, 91.

[92] Κωφός 1977, 311.

[93] Μαρκέτος 1999, 178.

Γενικά, όμως, τα προϊόντα του ελληνικού υπεδάφους, δεν μπορούσαν να λειτουργήσουν ανταγωνιστικά σε μια διεθνή αγορά που είχε κυριαρχηθεί από Βρετανικές και Γαλλικές βιομηχανίες[94]. Μία θετική προσπάθεια για την άρση εμποδίων στον τομέα ορισμένων βιομηχανικών υλών σημειώθηκε το 1867 με την ψήφιση του νόμου« περί μεταλλείων και ορυκτών», ο οποίος είχε σκοπό να ενθαρρύνει τις ξένες και εγχώριες επενδύσεις στην εκμετάλλευση του ορυκτού πλούτου. Πράγματι σε λίγα χρόνια σημειώθηκε ένα πρωτοφανές ενδιαφέρον για την έρευνα και εκμετάλλευση του ελληνικού υπεδάφους. Το ενδιαφέρον υποκινήθηκε από το θόρυβο που δημιουργήθηκε κυρίως από το λεγόμενο «Λαυρεωτικό» ζήτημα που απασχόλησε την Ελλάδα για δύο χρόνια (1871-1873), έγινε αφορμή να παραιτηθούν δύο κυβερνήσεις, να επέμβουν ξένοι στα εσωτερικά της Ελλάδας και να χάσουν πολλοί Έλληνες τις περιουσίες τους[95]. Κατά τη διάρκεια του δεύτερου μισού του 19ου αι. το εξωτερικό εμπόριο της Ελλάδας είχε φτάσει στο μέγιστο σημείο της ανάπτυξής του[96]. Την περίοδο, όμως, της Διεθνούς Ύφεσης το σύνολο των ελληνικών εξαγωγών αλλά και εισαγωγών, θίχτηκε καίρια[97]. Η κάμψη του εξωτερικού εμπορίου συνεχίστηκε μέχρι το 1905. Μόνο από το 1906 και μετά η ελληνική οικονομία ξαναβρήκε το επίπεδο των εξωτερικών σχέσεων του 1882[98].

Εθνικές γαίες

Ένα από τα βασικά επίδικα ζητήματα του 19ου αι., που επηρέασε την πορεία της εγχώριας οικονομίας, ήταν η νομική σχέση των αγροτών με τη γη που καλλιεργούσαν, καθώς επίσης και η τεχνική μορφή της καλλιέργειας[99].

Μετά την Ανεξαρτησία η γη των Οθωμανών αξιωματούχων και των θρησκευτικών ιδρυμάτων, πέρασε στην ιδιοκτησία του ελληνικού κράτους με «το δικαίωμα του πολέμου»[100]. Έτσι δημιουργήθηκαν οι Εθνικές Γαίες. Οι Έλληνες γεωργοί παρέμειναν στα κτήματα με το νέο καθεστώς και σε αυτούς προστέθηκαν και άλλοι πρώην ακτήμονες ή καταπατητές[101]. Αυτοί μπορούσαν να είναι μικροϊδιοκτήτες που καλλιεργούσαν τη δική τους γη, μισθωτές των εθνικών γαιών ή μορτίτες[102]. Η καλλιέργεια της γης με πρωτόγονες τεχνικές κρατούσε των παραγωγή σε χαμηλά επίπεδα[103]. Εξάλλου, η επιβολή ενοικίου στους καλλιεργητές μέχρι το 1871 μείωνε τη δυνατότητα για περισσεύματα[104]. Από αυτό προκύπτει ότι οι επενδύσεις των γαιοκτημόνων και των μικροϊδιοκτητών στην αγροτική παραγωγή ήταν περιορισμένες[105].

94 Δερτιλής 1984, 29.
95 Κωφός 1977, 313.
96 Βεργόπουλος 1977, 65.
97 Βεργόπουλος 1977, 64.
98 Βεργόπουλος 1977, 65.
99 Μαρκέτος 1999, 181.
100 Αρώνη-Τσιχλή 2003, 79.
101 Δερτιλής 1984, 76.
102 Μαρκέτος 1999, 182.
103 Δερτιλής 1984, 68.
104 Δερτιλής 1984, 77.
105 Δερτιλής 1984, 68.

Η σταφίδα

Το αμπέλι, στην αρχή σπουδαίος παράγοντας ανόρθωσης των ερειπίων του 1821, έγινε πραγματική ευλογία μετά την καταστροφή των γαλλικών και ισπανικών αμπελώνων από τη φυλλοξήρα του 1866-1872 και πραγματική κατάρα με τη χρόνια κρίση υπερπαραγωγής μετά το 1892[106]. Η σταφίδα άρεσε πολύ στους Άγγλους που την έβαζαν στην πουτίγκα τους. Η Ελλάδα και κατεξοχήν η βόρεια και δυτική Πελοπόννησος, ήταν ο κύριος προμηθευτής τους[107]. Η επιδημία της φυλλοξήρας που κατέστρεψε τους αμπελώνες στη Γαλλία και στην Ιβηρική χερσόνησο δημιούργησε τεράστια προβλήματα στις γαλλικές οινοποιίες. Η ζήτηση των ελληνικών κρασιών και της σταφίδας αυξήθηκε κατακόρυφα. Στην Ελλάδα με τη συνεχή επανεπένδυση του αγροτικού πλεονάσματος, η παραγωγή του 1850 τετραπλασιάστηκε ως το 1870 και οκταπλασιάστηκε ως το 1890[108].

Το Κράτος είχε κάθε συμφέρον να ενθαρρύνει την αμπελοκαλλιέργεια, αφού αυτή δημιουργούσε εύπορους υπηκόους και απέδιδε μεγάλα φορολογικά έσοδα. Μεγάλο όμως μέρος των σταφιδοπαραγωγών περιοχών, το οποίο κάλυπταν οι Εθνικές Γαίες έμενε αναξιοποίητο. Και αυτό γιατί οι καλλιεργητές δεν είχαν διάθεση να επενδύσουν κόπο και χρήμα σε γη που δεν ήταν δική τους. Έτσι δημιουργήθηκαν ισχυρές πιέσεις για τη διανομή της γης στους αγρότες. Οι Εθνικές Γαίες μοιράστηκαν με νόμο του Κουμουνδούρου το 1871. Οι Έλληνες χωρικοί της εποχής αποκαταστάθηκαν ως ιδιοκτήτες γης. Περίπου 350.000 οικογένειες επωφελήθηκαν από την πρώτη αγροτική μεταρρύθμιση και καθώς η εργασία τους δεν αρκούσε να καλλιεργηθούν τα αμπέλια, εποχιακοί μετανάστες από την Ιταλία, τη Βουλγαρία και την Οθωμανική Αυτοκρατορία έρχονταν να δουλέψουν σε αυτά[109]. Η επέκταση όμως των αμπελοκαλλιεργειών επηρέασε αρνητικά την παραγωγή των δημητριακών και από την εποχή εκείνη σημειώνεται το χρόνιο σιτικό έλλειμμα της χώρας με συνεπακόλουθο τη δαπάνη τεραστίων συναλλαγματικών αποθεμάτων για εισαγωγές[110]. Ακόμα και αιωνόβιοι ελαιώνες ξεριζώθηκαν την δεκαετία του 1870 για να μετατραπούν σε αμπελώνες, γεγονός που μακροχρόνια είχε αρνητικό οικονομικό αποτέλεσμα[111].

Από τη δεκαετία του 1892 οι ελληνικές εξαγωγές σταφίδας στη Βρετανία αντιμετώπιζαν τον αυξανόμενο ανταγωνισμό άλλων χωρών[112]. Η ανάκαμψη της παγκόσμιας παραγωγής το 1895-1896 (όταν ξανάρχισαν να παράγουν οι νέες ευρωπαϊκές φυτείες και εισέβαλαν στη διεθνή αγορά τα αμπελουργικά της Καλιφόρνιας) συνέπεσε με την αύξηση της ελληνικής παραγωγής φέρνοντας καταστροφικά αποτελέσματα στις τιμές που απολάμβαναν οι Έλληνες

[106] Δερτιλής 1984, 78.

[107] Μαρκέτος 1999, 183.

[108] Δερτιλής 1984, 78.

[109] Μαρκέτος 1999, 183.

[110] Το 70% του ξένου συναλλάγματος και του χρυσού που απέφερε στη χώρα η ετήσια εξαγωγή της σταφίδας, δαπανιόνταν στο εξωτερικό για την αγορά και εισαγωγή σιτηρών. Βλ. Πετρόπουλος και Κουμαριανού 1977, 31, επίσης Βεργόπουλος 1977, 67.

[111] Δερτιλής 1984, 78.

[112] Μαρκέτος 1999, 183.

παραγωγοί[113]. Από το 1893 ως τους Βαλκανικούς πολέμους η αμπελοκαλλιέργεια περιορίστηκε κατά το 1/10 αλλά και πάλι το 1/5 της παραγωγής έμεινε απούλητο. Οι σταφιδοπαραγωγοί όμως που είχαν αποκτήσει πλέον και πολιτική ισχύ, ανάγκασαν το Κράτος να λάβει δαπανηρά προστατευτικά μέτρα[114].

Η σταφιδική κρίση λειτούργησε καταλυτικά στο χαρακτήρα της ελληνικής κοινωνίας. Νέα κοινωνικά κινήματα εμφανίστηκαν μεταξύ των σταφιδοπαραγωγών και διαδόθηκαν και σε άλλους κοινωνικούς χώρους. Η σταφιδική οικονομία εξασθένησε από την μαζική μετανάστευση που εγκαινιάσθηκε το 1890-1900 προς την Αμερική[115]. Από το 1890 ως το 1914 μετανάστευσαν στην Αμερική πάνω από 350.000 έλληνες εργάτες. Η μετανάστευση εντάθηκε μετά το 1890 και συμβάδισε κυρίως με την καταστροφή της σταφιδικής οικονομίας[116]. Παράλληλα εκδηλώθηκαν ρεύματα εσωτερικής μετανάστευσης, που οδήγησαν τους εργάτες στα αναπτυσσόμενα αστικά κέντρα και ιδίως στην Αθήνα και στον Πειραιά[117].

Το θεσσαλικό ζήτημα

Ενώ η πρώτη αγροτική μεταρρύθμιση (1871) δημιούργησε ένα εκτεταμένο και κοινωνικά συντηρητικό στρώμα εύπορων μικροϊδιοκτητών[118], την περίοδο 1881-1895 στις νέο-απελευθερωμένες περιοχές της Θεσσαλίας και της Άρτας εμφανίστηκε στο προσκήνιο το πρόβλημα της μεγάλης γαιοκτησίας[119]. Η ελπίδα ότι η προσάρτηση της Θεσσαλίας θα έλυνε το πρόβλημα της αυτάρκειας στα δημητριακά διαψεύστηκε. Αντίθετα, μάλιστα, σημειώθηκε μείωση στην παραγωγή των σιτηρών. Οι λόγοι που οδήγησαν στη μείωση οφείλονταν στη διατήρηση του θεσμού των τσιφλικιών και στην υποβάθμιση της θέσης των κολίγων[120].

Μετά την Ανεξαρτησία, στη θέση των τσιφλικούχων Τούρκων είχε υπεισέλθει το ελληνικό κράτος και ο σχηματισμός των Εθνικών Γαιών είχε παρεμποδίσει το σχηματισμό μεγάλης ιδιοκτησίας και την συνακόλουθη προλεταριοποίηση των αγροτών[121]. Οι πεδιάδες της Θεσσαλίας και της Άρτας ήταν τούρκικα τσιφλίκια και οι διεθνείς συμφωνίες βάσει των οποίων έγινε η προσάρτηση προέβλεπαν την πλήρη προστασία του συστήματος της επίμορτης αγροληψίας, με τα τσιφλίκια και τους εξαρτημένους κολίγους[122]. Πριν γίνει όμως η προσάρτηση οι Οθωμανοί τσιφλικάδες φοβούμενοι πιθανή εθνικοποίηση των κτημάτων τους, έσπευσαν να πουλήσουν τα τσιφλίκια τους σε έλληνες κεφαλαιούχους οι οποίοι υπεισήλθαν έτσι στα δικαιώματα των Οθωμανών. Οι νέοι τσιφλικάδες

[113] Δερτιλής 1984, 79.

[114] Μαρκέτος 1999, 183.

[115] Πηγή του μεταναστευτικού ρεύματος ήταν επίσης και η Θεσσαλία. Βλ. Βεργόπουλος 1977, 85.

[116] Βεργόπουλος 1977, 85.

[117] Βεργόπουλος 1977, 68.

[118] Μαρκέτος 1999, 183.

[119] Βεργόπουλος 1977, 69.

[120] Αρώνη-Τσιχλή 2003, 85.

[121] Βεργόπουλος 1977, 70.

[122] Αρώνη-Τσιχλή 2003, 86.

ενισχυμένοι από την αντικατάσταση του οθωμανικού καθεστώτος, (το οποίο αναγνώριζε μια σειρά από δικαιώματα στους κολίγους) από το καθεστώς της πλήρους αστικής ιδιοκτησίας που ίσχυε στην Ελλάδα, συγκροτούσαν μια ισχυρή συμπαγή μάζα μεγαλογαιοκτημόνων[123], οι οποίοι μετέβαλαν τις καλλιεργητικές σχέσεις εις βάρος των κολίγων ή των μορτιτών. Έτσι, για πρώτη φορά εμφανίζεται στην Ελλάδα ένα αγροτικό ζήτημα και το πρόβλημα για αναδασμό της γης που ταλανίζει την χώρα από τα πρώτα βήματα της ανεξαρτησίας μπαίνει σε νέα οξεία φάση[124].

Από την προσάρτηση μέχρι το 1896, οι κυβερνήσεις με επικεφαλής τον Τρικούπη ενδιαφέρθηκαν να ενισχύσουν την απόλυτη κυριότητα των ομογενών τσιφλικούχων με άμεση συνέπεια την κατάπνιξη των κολιγικών δικαιωμάτων. Ο ελληνοτουρκικός πόλεμος του 1897 ματαίωσε την επιχείρηση της κυβέρνησης του Δηλιγιάννη για λύση του προβλήματος[125]. Από το 1900 η Θεσσαλία δονείται από τους αγώνες των αγροτών, οι οποίοι από την πρώτη δεκαετία του 20ού αι. μετατρέπονται σε ένα δυναμικό αγροτικό κίνημα με πλατειά κοινωνική βάση[126]. Το 1910 έφεραν στο προσκήνιο, τα αιτήματά τους με την εξέγερση του Κιλελέρ. Το θεσσαλικό ζήτημα λύθηκε με τη δεύτερη αγροτική μεταρρύθμιση, η οποία ολοκληρώθηκε τον Μεσοπόλεμο[127].

Οι νέες Τράπεζες

Το πέρασμα από τον 19ο αι. στον 20ό αι. σήμανε μια εποχή αλλαγής στον τραπεζικό χώρο. Η δημιουργία νέων τραπεζών, έθεσε τις βάσεις του νέου τραπεζικού συστήματος και έβαλε τέρμα στη μονοκρατορία της Εθνικής Τράπεζας. Σπουδαίο ρόλο στη διαδικασία αυτή διαδραμάτισαν οι Έλληνες της Διασποράς με πρωταγωνιστές δύο σημαντικούς οικονομικούς παράγοντες των παροίκων: τον Ανδρέα Συγγρό και τον Εμμανουήλ Μπενάκη. Η είσοδος των ομογενειακών κεφαλαίων, στην Ελλάδα του 1870-1880, ανέδειξαν την Αθήνα σε κέντρο επιχειρησιακής δράσης, των Ελλήνων της Διασποράς[128]. Οι ομογενείς θα ιδρύσουν νέες Τράπεζες, (Γενική Πιστωτική Τράπεζα, Τράπεζα Βιομηχανικής Πίστεως, Τράπεζα Ηπειροθεσσαλίας) οι πιστώσεις των οποίων θα απορροφηθούν από τις σιδηροδρομικές εταιρείες και τα δημόσια έργα. Συγχρόνως θα διαδραματίσουν το ρόλο του ενδιάμεσου στα δάνεια του ελληνικού δημοσίου[129].

---

[123] Τσουκαλάς 1977β, 12.
[124] Μαρκέτος 1999, 184.
[125] Αρώνη-Τσιχλή 2003, 88.
[126] Αρώνη-Τσιχλή 2003, 89.
[127] Μαρκέτος 1999, 184.
[128] Αγριαντώνη 2003β, 63.
[129] Αγριαντώνη 2003β, 64.

Τα δάνεια

Όταν ο Τρικούπης ανέλαβε την διακυβέρνηση του κράτους(1875), η Ελλάδα με τον συμβιβασμό του 1878[130], είχε πρόσβαση στα διεθνή χρηματιστήρια σε μια εποχή ευνοϊκή για τη διεθνή κίνηση των κεφαλαίων[131]. Η προσφυγή στο δανεισμό ήταν προσφιλής πρακτική των ελληνικών κυβερνήσεων και ιδίως του Τρικούπη[132]. Ο Ρωσοτουρκικός πόλεμος και η προσάρτηση της Θεσσαλίας αύξησαν το εσωτερικό χρέος, και ο Τρικούπης κατέφυγε σε νέα δάνεια και στην αύξηση των φόρων για να άρει την αναγκαστική κυκλοφορία και να εκτελέσει τα δημόσια έργα του[133]. Μεταξύ 1879 και 1890 το ελληνικό κράτος συνήψε οκτώ δάνεια συνολικού ύψους 630 εκ. δρχ. και πέντε εσωτερικά, ύψους 65 εκ. δρχ.[134]. Από το συνολικό ύψος των δανείων 100 εκ. διατέθηκαν για στρατιωτικές δαπάνες και 120 εκ. για δημόσια έργα. Τα υπόλοιπα διατέθηκαν για την κάλυψη των προϋπολογισμών και την ίδια την εξυπηρέτηση των δανείων. Το φορολογικό σύστημα που εγκαινίασε ο Τρικούπης και στηρίχτηκε στους έμμεσους φόρους, ευνοούσε το κεφάλαιο και έπληττε τον λαό[135]. Οι σύντομες κυβερνήσεις του Δηλιγιάννη, παρά τα πρόσκαιρα δημαγωγικά μέτρα επιδείνωσαν την κατάσταση. Το έλλειμμα του προϋπολογισμού αυξανόταν ολοένα και οι ελληνικές κυβερνήσεις εξαρτώνταν από την καλή θέληση των Ελλήνων και ξένων τραπεζιτών, οι οποίοι απαιτούσαν τη δημιουργία μίας Κρατικής Τράπεζας η οποία θα συγκέντρωνε τα δημόσια έσοδα και θα εξυπηρετούσε το δημόσιο χρέος, κάτι που ούτε ο Τρικούπης, ούτε ο Δηλιγιάννης αποτόλμησαν[136].

Η πτώχευση και η ανόρθωση

Ο Τρικούπης, επανερχόμενος στην εξουσία τον Ιούνιο του 1892, προσπάθησε να εξασφαλίσει, χωρίς επιτυχία, νέο δάνειο, ενώ ταυτόχρονα ξεσπούσε η σταφιδική κρίση. Την 1η Δεκεμβρίου του 1893 ανακοίνωσε στη Βουλή την πτώχευση του ελληνικού κράτους. Τελικά, μετά την ήττα του 1897, η Ελλάδα αναγκάστηκε να δεχτεί την επιβολή του Διεθνούς Οικονομικού Ελέγχου, μιας επιτροπής από αντιπροσώπους των Δυνάμεων, η οποία θα επέβλεπε την καταβολή αποζημίωσης στην Τουρκία και την είσπραξη προσόδων για την εξυπηρέτηση του εξωτερικού χρέους της χώρας. Υπό την επίβλεψη του Δ.Ο.Ε. επήλθε η «εξυγίανση» των ελληνικών οικονομικών, η οποία αποτυπώθηκε με την ανατίμηση της δραχμής[137]. Στις αρχές του 20ού αι. η ελληνική οικονομία με φανερή ανάκαμψη, πέρασε στη Βενιζελική περίοδο[138].

---

[130] Ως τότε η Ελλάδα αποκλειόταν από τα διεθνή χρηματιστήρια, λόγω του μη διακανονισμού των δανείων της Ανεξαρτησίας και των δύο πτωχεύσεων της 1826 και 1843. Βλ. Βεργόπουλος 1977, 78.

[131] Αγριαντώνη 2003β, 67.

[132] Αγριαντώνη 2003β, 68.

[133] Αγριαντώνη 2003β, 68.

[134] Αγριαντώνη 2003β, 68.

[135] Σβορώνος 1972, 103.

[136] Σβορώνος 1972, 104.

[137] Αγριαντώνη 2003β, 69.

[138] Αγριαντώνη 2003β, 70.

Συμπεράσματα

Παρακολουθήσαμε τις διαδικασίες που συντελέστηκαν γύρω στο 1880 και τις συνιστώσες που δημιούργησαν την καπιταλιστική μορφή της ελληνικής οικονομίας. Οι δομές της χώρας υφίστανται βαθύτατες αλλοιώσεις και εμφανίζεται μια αναπτυξιακή και ανορθωτική πολιτική, που επιδιώκει την οικονομική μεταμόρφωση. Την εποχή αυτή το οικονομικό σύστημα της Ελλάδας κάνει μια σειρά από προσπάθειες να συντονιστεί με τη διεθνή καπιταλιστική οικονομία. Η βιομηχανική ανάπτυξη, η επιτάχυνση της αστικοποίησης, οι μετεξελίξεις στον καταμερισμό της εργασίας, η ταχεία αύξηση της νομισματικής ρευστότητας, η ταχύτητα αύξησης των εξαγωγών της σταφίδας, ο πολλαπλασιασμός των τραπεζοπιστωτικών ιδρυμάτων είναι οι ποιοτικοί σχηματισμοί που καταμαρτυρούν τις βαθιές τομές που συντελούνται στην αποδιάρθρωση της ελληνικής οικονομίας και μεταλλάσσουν το σύνολο της ελληνικής κοινωνίας. Η ελληνική οικονομία οδεύει προς τον 20ό αιώνα με νέες ανορθωτικές τάσεις.

Βιβλιογραφία

Αγριαντώνη, Χ. 2003, «Η Ελληνική Οικονομία», στο *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, Τόμ. 4ος, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.

Αγριαντώνη, Χ. 2003β «Η Ελληνική οικονομία» στο *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τόμ. 5ος, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.

Αρώνη-Τσιχλή, Κ. 2003, «Το αγροτικό ζήτημα» στο *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τόμ. 5ος, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.

Βεργόπουλος, Κ. 1977, «Ο ανανεωμένος εθνισμός», στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. ΙΔ', Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών.

Δερτιλής, Γ. 1984, *Ελληνική Οικονομία (1830-1910) και βιομηχανική Επανάσταση*, Αθήνα: Αντ. Ν. Σάκκουλας.

Δημητρακόπουλος, Ο. 1977, «Στροφή της κυβερνητικής πολιτικής προς την εσωτερική ανάπτυξη της χώρας» στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. ΙΓ', Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών.

Κωφός, Ε. 1977 «Από το τέλος της Κρητικής επαναστάσεως ως την προσάρτηση της Θεσσαλίας» στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. ΙΓ', Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών.

Μαργαρίτης, Γ. Μαρκέτος, Σπ., Μαυρέας, Κ., Ροτζώκος, Ν. 1999, *Ελληνική Ιστορία: Νεότερη και Σύγχρονη Ελληνική Ιστορία*, τόμ. Γ', Πάτρα: Ε.Α.Π.

Πετρόπουλος, Ι., Κουμαριανού, Αικ. 1977, «Περίοδος βασιλείας του Όθωνος», στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. ΙΓ', Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών.

Πιζάνιας, Π. 2003, «Ο Αγροτικός κόσμος» στο *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τόμ. 4ος, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.

Σβορώνος, Ν. 1972, *Επισκόπηση της Νεοελληνικής Ιστορίας*, Αθήνα: Θεμέλιο.

Τσουκαλάς, Κ. 1977, «Πολιτική των κυβερνήσεων και προβλήματα από το 1881 ως το 1895», στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. ΙΔ', Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών.

Τσουκαλάς, Κ. 1977β, «Η ανορθωτική προσπάθεια του Χαρίλαου Τρικούπη 1882-1895», στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. ΙΔ', Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών.

Χαρλαύτη, Τζ. 2003, «Ιστιοφόρος ναυτιλία», στο *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τόμ. 4ος, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
Χαρλαύτη, Τζ. 2003β, «Η εμπορική ναυτιλία», στο *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τόμ. 5ος , Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
Χατζηιωάννου, Μ-Χ. 2003, «Το Ελληνικό εμπόριο», στο *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τόμ. 5ος, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.

Κράτος και ηγεμονία στην πολιτική σκέψη του Antonio Gramsci

Λέξεις-κλειδιά: *Avanti, Il grido del popolo, L unita, Ordine nuovo, Αντόνιο Γκράμσι, Ηγεμονία, Κουλτούρα των εξαρτημένων τάξεων, Κράτος, Οργανικοί διανοούμενοι, Τετράδια*

Άννα Ιωαννίδου, Πολιτικός Επιστήμων και Νομικός, ΜΔ Νομικής ΑΠΘ

Abstract

Antonio Gramsci was one of the most important Marxist thinkers in the 20th century. His writings are heavily concerned with the analysis of state, culture, political leadership, Ideological Hegemony, Intellectuals and political parties. He spent his last eleven years in Mussolini s prisons, where he wrote 32 "Notebooks". The central and guiding theme of these Notebooks was the development of a new Marxist theory, applicable to the conditions of advanced capitalism. Gramsci saw the role of the intellectual as a crucial one in the context of creating a counter hegemony. By hegemony, Gramsci meant the permeation throughout society of an entire system of values, attitudes, beliefs and morality that has the effect of supporting the status quo in power relations. Hegemony in this sense might be defined as an organizing principle that is diffused by the process of socialization into every area of daily life.

Εισαγωγικές παρατηρήσεις

Ο Αντόνιο Γκράμσι συγκαταλέγεται μεταξύ των σπουδαιότερων μαρξιστών στοχαστών που σήμερα χαίρουν καθολικής εκτίμησης και οικουμενικού θαυμασμού. Θα μπορούσε να θεωρηθεί ως ο σημαντικότερος μαρξιστής της περιόδου που μεσολάβησε από τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο έως την πλήρη στερέωση του ιταλικού φασιστικού καθεστώτος. Η συνεισφορά του έγκειται στον συνδυασμό της επιστημονικής θεωρίας με τις πρακτικές ανάγκες και τα προβλήματα των καταπιεζομένων κοινωνικών τάξεων της εποχής του.

Για τον Γκράμσι, η φιλοσοφική σκέψη και η πολιτική επαναστατική δράση είναι στοιχεία αλληλένδετα, τα οποία οδηγούν στην αναζήτηση μιας γενικότερης φιλοσοφικής διάστασης σε κάθε πολιτικό αγώνα. Πρόκειται για μια προσωπικότητα που παρουσιάζει τα γνωρίσματα ενός μεγάλου επαναστάτη, στοχαστή και φιλοσόφου. Είναι ένας αγωνιστής, ο οποίος εκφράζει την εκμεταλλευόμενη εργατική τάξη, όπως αυτή διαμορφώθηκε στις ανεπτυγμένες συνθήκες της βιομηχανικής επέκτασης της Βόρειας Ιταλίας. Ταυτόχρονα, θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως ένας γνήσιος θεωρητικός που αφιερώνει τη σκέψη του στα πραγματικά προβλήματα της καθημερινής ζωής των πλατιών λαϊκών μαζών. Το έργο του δεν συμβάλλει απλά στην ανάπτυξη του μαρξισμού, αλλά αποτελεί και μια σοβαρή κριτική επανεξέταση των αρχών του υπό το πρίσμα των ιδιαίτερων οικονομικών, πολιτικών, κοινωνικών και πολιτιστικών συγκυριών της ιταλικής πραγματικότητας.

Βιογραφικά στοιχεία και ιστορικό πλαίσιο διαμόρφωσης του έργου του

Γεννήθηκε στο Άλες της Σαρδηνίας στις 23 Ιανουαρίου 1891 και έζησε τα παιδικά και εφηβικά του χρόνια σε ένα εξαιρετικά φτωχό περιβάλλον κάτω από άθλιες οικονομικές συνθήκες. Το 1911 κέρδισε μια υποτροφία για το Πανεπιστήμιο του Τορίνο. Με αυτόν τον τρόπο βρήκε τους πόρους, που η οικογένεια του αδυνατούσε να τού παρέχει και εγγράφηκε στο τμήμα Φιλολογίας, ενώ συγχρόνως παρακολουθούσε και τα μαθήματα της Νομικής σχολής. Παράλληλα με τις σπουδές του, ήρθε σε επαφή με τη σοσιαλιστική σκέψη και το εργατικό κίνημα. Αρχικά, η συμμετοχή του στο σοσιαλιστικό κίνημα είχε τον χαρακτήρα του παρατηρητή και συνομιλητή, αλλά στη συνέχεια μετατράπηκε σε μια δυνατή και ενεργό ιδεολογική στράτευση. Οι μεγάλες απεργίες του Τορίνο το 1913 συγκλόνισαν τον Γκράμσι και κατεύθυναν τη σκέψη του πέρα από το στενό πλαίσιο της ακαδημαϊκής κουλτούρας. Έγινε μέλος του ιταλικού σοσιαλιστικού κόμματος και σε σύντομο χρονικό διάστημα αναδείχθηκε σε καθοδηγητικό στέλεχος.

Το 1915 ανέλαβε τη σύνταξη της καθημερινής σοσιαλιστικής εφημερίδας του Τορίνο *Il grido del popolo*, την έκδοση του κεντρικού οργάνου του σοσιαλιστικού κόμματος *Avanti* και το 1916 άρχισε μια σειρά διαλέξεων σε σοσιαλιστικές λέσχες. Η δημοσιογραφική δραστηριότητα του οργανωτή και του προπαγανδιστή της προλεταριακής κουλτούρας βοήθησε τον Γκράμσι να προσδιορίσει πληρέστερα τις ιδέες του στα όρια ενός μαρξισμού, που δεν αποδέχεται δογματικά, αλλά τον αντιπαραβάλλει με την ιταλική πολιτιστική παράδοση. Την Οκτωβριανή Επανάσταση του 1917, που έδωσε πραγματικό σχήμα και υπόσταση στις θεωρητικές αναζητήσεις του Γκράμσι, ακολούθησαν επαναστατικά κινήματα σε άλλες ευρωπαϊκές χώρες και στην Ιταλία, τα οποία –με εξαίρεση το ρωσικό- ηττήθηκαν. Οι επαναστατικές εξελίξεις διέλυσαν πολλές συγχύσεις και κατάλοιπα ιδεαλισμού και φιλελευθερισμού, αποσαφηνίζοντας τους προσανατολισμούς της σκέψης και της δράσης του Γκράμσι. Το ίδιο έτος, το οποίο σημαδεύτηκε από τη σκληρή καταστολή των δυναμικών εργατικών αγώνων του Τορίνο, αναδύθηκε ορμητικά η πολιτική προσωπικότητα του Γκράμσι ως νέου τύπου σοσιαλιστής. Η μοναδική του ικανότητα να αντιμετωπίζει αποτελεσματικά τα πολύπλοκα προβλήματα του σοσιαλιστικού τμήματος του Τορίνο, συνετέλεσε σημαντικά στην εκλογή του ως γραμματέα της μαζικής αυτής οργάνωσης, η οποία ήταν η πιο μαχητική και επαναστατική του ιταλικού σοσιαλιστικού κόμματος.

Καρπός της καινούριας ιδεολογικής, οργανωτικής και πολιτικής δράσης του Γκράμσι ήταν η ίδρυση ενός νέου περιοδικού του *Ordine nuovo*, το οποίο διεύθυνε ο ίδιος με συνεργάτες τους Τολιάτι, Τάσκα και Τερατσίνι. Η εφημερίδα γνώρισε γρήγορα την επιτυχία ανάμεσα στους εργάτες του Τορίνο, όταν από το 7ο φύλλο της, κατά το πρότυπο της ρωσικής εμπειρίας των «σοβιέτ», έθεσε καθαρά το θέμα της εργατικής αυτοδιαχείρισης με τα εργοστασιακά συμβούλια. Σύμφωνα με όσα υποστήριζε το *Ordine nuovo*, ο εργάτης με τη συμμετοχή του στις ενδοεργοστασιακές επιτροπές κατανοούσε την παραγωγική διαδικασία, τη θέση του τόσο στην παραγωγή όσο και στη μοντέρνα βιομηχανική κοινωνία. Ειδικότερα, ο βιομηχανικός εργάτης συνειδητοποιεί το ιστορικό ταξικό του

καθήκον μέσα στο εργοστάσιο, εκεί που η ταξική σύγκρουση παίρνει αμεσότερη μορφή.

Η εμπειρία των εργοστασιακών συμβουλίων, την οργάνωση των οποίων είχε αναλάβει ο Γκράμσι, αποτέλεσε για τον ίδιο τη βάση, πάνω στην οποία έπρεπε να στηριχθεί η προσπάθεια για την ανανέωση, την εξυγίανση, τη ριζοσπαστικοποίηση του ιταλικού σοσιαλιστικού κόμματος και την ανάδειξη καινούριων στελεχών, έτσι ώστε να δημιουργηθεί ένα νέο, επαναστατικό πολιτικό κόμμα. Στις 21 Ιανουαρίου 1921 η αριστερή πτέρυγα του Σοσιαλιστικού Κόμματος με επικεφαλής τον Γκράμσι αποφάσισε να ιδρύσει το Κομμουνιστικό Κόμμα Ιταλίας, τμήμα της Τρίτης Διεθνούς και να συγκαλέσει το πρώτο του συνέδριο, αφού προηγουμένως είχε αποχωρήσει από το 17ο συνέδριο του Σοσιαλιστικού Κόμματος στο Λιβόρνο.

Το 1922 στο 2ο συνέδριο του Κομμουνιστικού Κόμματος της Ιταλίας ο Γκράμσι εκλέχθηκε να το αντιπροσωπεύσει στη Μόσχα, στην εκτελεστική επιτροπή της Κομμουνιστικής Διεθνούς, ενώ η ηγεσία του κόμματος πέρασε στην ισχυρή αριστεριστική ομάδα του Αμαντέο Μπορντίγκα. Αυτή η περίοδος ήταν σημαντική για την πολιτική εμπειρία, τον προσανατολισμό και τη θεωρητική διαμόρφωση του Γκράμσι, καθώς του παρέχεται η δυνατότητα να τοποθετηθεί κριτικά ως προς το δογματισμό και τον οργανωτισμό της καθοδήγησης του εκτελεστικού γραφείου του κόμματος από το Μπορντίγκα. Ως αποτέλεσμα της στενότερης επαφής του με το λενινισμό, στο Γκράμσι ωρίμασε η πεποίθηση ότι ένα επαναστατικό κόμμα έπρεπε πρωταρχικά να κατακτήσει μια πολιτική και ιδεολογική ενότητα, να είναι συμπαγές, πειθαρχημένο και συγκεντρωτικό, να αποφεύγει την εσωστρέφεια και να μην περιορίζεται μόνο σε μια καθαρά παιδαγωγική και προπαγανδιστική λειτουργία.

Τον ίδιο χρόνο ο Μουσολίνι οργάνωσε την «πορεία εναντίον της Ρώμης», με σκοπό, εκμεταλλευόμενος τη διάσπαση των εργατικών και δημοκρατικών δυνάμεων εκείνης της περιόδου, να καταλάβει την εξουσία, σχηματίζοντας κυβέρνηση με τη συνέργεια του βασιλιά και άλλων ομάδων. Ο φασισμός είχε αναπτύξει ένα μηχανισμό καταστολής του επαναστατικού κινήματος και διέθετε τις δικές του ένοπλες δυνάμεις, που καθημερινά ασκούσαν βία. Το 1923 ο Γκράμσι μετατέθηκε στη Βιέννη, ενώ στις εκλογές της 6ης Απριλίου 1924 εκλέχθηκε βουλευτής στην επαρχία Βένετο και επέστρεψε στην Ιταλία. Εκεί, η δραστηριότητα του ως ηγετικού στελέχους του Κ.Κ.Ι. εντάθηκε σε μια εποχή, κατά την οποία το φασιστικό καθεστώς άρχισε να επιβάλλει δυναμικά την παρουσία του και η φασιστική κυβέρνηση εκδήλωνε καθαρά τις προθέσεις της να μετατραπεί σε δικτατορία. Η αντίληψη του Γκράμσι για τον αγώνα εναντίον του φασισμού διέπεται από τη δημιουργία ενός μαζικού μετώπου, που θα καθοδηγείται από τις «εργατικές και αντιφασιστικές επιτροπές», οι οποίες θα λειτουργούν ως ένα οργανωτικό σχήμα αντίστασης και ταυτόχρονα ως βάση για μία αυτόνομη εξέγερση των εργαζομένων τάξεων.

Παράλληλα, ο Γκράμσι, στράφηκε κατά του Μπορντίγκα και της πολιτικής της ομάδας του, έχοντας ως μέσο την έκδοση του κεντρικού δημοσιογραφικού οργάνου του κόμματος *L unita*, που εξέφραζε τη θέση περί ενότητας όλων των εργαζομένων και γενικότερα του λαού στην πάλη εναντίον του φασισμού. Στο 3ο συνέδριο του Κ.Κ.Ι. στη Λυών ο αγώνας του Γκράμσι καρποφόρησε, με

αποτέλεσμα το κόμμα να απορρίψει τις θέσεις του Μπορντίγκα και να διαγράψει από τις τάξεις του αυτόν και τα στελέχη που τον ακολουθούσαν.

Το 1926 το φασιστικό καθεστώς είχε επικρατήσει στην Ιταλία και αποκτώντας την απόλυτη εξουσία, διέλυσε τη Βουλή. Τον Νοέμβριο του ίδιου χρόνου έθεσε και τυπικά εκτός νόμου το Κ.Κ.Ι. και τις υπόλοιπες δημοκρατικές οργανώσεις. Το αποκορύφωμα των φασιστικών διώξεων ήταν η σύλληψη, ύστερα από την καθιέρωση εκτάκτων νόμων, των ηγετών των πολιτικών κομμάτων, ανάμεσα στους οποίους και του Γκράμσι, που υπήρξε τότε γενικός γραμματέας και κοινοβουλευτικός εκπρόσωπος του Κ.Κ.Ι. Ο κορυφαίος πολιτικός στοχαστής φυλακίστηκε σε αυστηρή απομόνωση, εξορίστηκε και παραπέμφθηκε ενώπιον του Ειδικού Δικαστηρίου με τις κατηγορίες της συνομωσίας εναντίον του κράτους, της προτροπής σε εμφύλιο πόλεμο, της υποκίνησης του ταξικού μίσους, της υπεράσπισης του εγκλήματος και της ανατρεπτικής προπαγάνδας. Η δίκη αυτή ονομάστηκε «μεγάλη», επειδή στη θέση των κατηγορουμένων βρέθηκε όλη η κομμουνιστική ηγετική ομάδα και είχε ως αποτέλεσμα την εικοσαετή κάθειρξη του Γκράμσι.

Χαρακτηριστικό ντοκουμέντο για τη ζωή του στη φυλακή είναι τα «*Γράμματα*» προς την οικογένεια του και τα «*Τετράδια*», που γράφτηκαν από το 1929 έως το 1935 και μαρτυρούν την έντονα στρατευμένη διανοητική του εργασία. Στα «Τετράδια» -τα οποία αποτελούν ένα σύνολο αποσπασματικών σημειώσεων και θέσεων «προσωρινού χαρακτήρα»- ο Γκράμσι είδε τα γεγονότα με μίαν άλλη προοπτική, αποκομμένα από την αμεσότητα της ταξικής πάλης και προσπάθησε να γενικεύσει τα συμπεράσματά του. Επίκεντρο του έργου αυτού είναι η ανάλυση του προβλήματος του Κράτους, της Ηγεμονίας, του πολιτικού κόμματος, των διανοουμένων και η αναζήτηση μιας γενικότερης φιλοσοφικής τοποθέτησης των πολιτικών θεμάτων. Τα «Τετράδια», στα οποία αναπτύσσονται θεωρητικά και πρακτικά ζητήματα του εργατικού κινήματος και εθνικά, πολιτιστικά προβλήματα της Ιταλίας, δεν ολοκληρώθηκαν, καθώς έπειτα από μία γενική κατάρρευση του ήδη καταπονημένου και φιλάσθενου οργανισμού του, ο Γκράμσι πέθανε σε ηλικία 46 ετών στις 27 Απριλίου 1937.

Το πνευματικό έργο του Γκράμσι συνδέεται στενά με το ιστορικό πλαίσιο και τους πολιτικούς προσανατολισμούς της εποχής του. Η νίκη της Οκτωβριανής Επανάστασης, η οικοδόμηση του σοσιαλισμού στη Ρωσία και η ήττα των επαναστατικών κινημάτων στην υπόλοιπη Ευρώπη διαμόρφωσαν τα όρια, μέσα στα οποία κινήθηκαν οι προβληματισμοί του Γκράμσι. Την πορεία ανοικοδόμησης στου σοσιαλισμού στη Σοβιετική Ένωση δεν τη θεωρεί ανεξάρτητη, αναπόσπαστη από τις επαναστατικές εξελίξεις στη Δυτική Ευρώπη, αλλά ανακαλύπτει στοιχεία αμοιβαίας επίδρασής τους. Βάσει της παραπάνω θεώρησης εμβαθύνει στις ιδιόμορφες συνθήκες, κάτω από τις οποίες αναπτύχθηκαν λιγότερο ή περισσότερο οι καπιταλιστικές χώρες, ανάμεσα σε αυτές και η Ιταλία.

Η γκραμσιανή αντίληψη για το κράτος

Ο κεντρικός άξονας του έργου του Γκράμσι είναι η θεωρία του κράτους, η οποία – συμπυκνώνοντας τις ιδέες του για την πολιτική- συνέβαλε στην σύγχρονη πολιτική σκέψη. Οι θέσεις του για το κράτος χαρακτηρίζονται από μια

οικονομική-πολιτική αντίληψη της ιστορίας, μια διεισδυτική γνώση των νεότερων κοινωνικών, οικονομικών, πολιτικών εξελίξεων και μια βαθιά αφομοίωση της μεθόδου και των συμπερασμάτων του Μαρξ, του Ένγκελς και του Λένιν. Όλα τα επιμέρους θέματα των «Τετραδίων της φυλακής» συγκλίνουν στην ορθή συνολική κατανόηση του Κράτους, την οποία δεν αντιμετωπίζει ως αφηρημένη, θεωρητική αναζήτηση, αλλά αποτελεί για τον ίδιο αναπόσπαστο τμήμα της επαναστατικής θεωρίας.

Ο Γκράμσι, στην προσπάθεια του να επαναπροσδιορίσει τη διαλεκτική σχέση κράτους και κοινωνίας, οριοθετεί τη μεθοδολογική διάκριση μεταξύ ιδιωτικής κοινωνίας ή κοινωνίας των πολιτών και πολιτικής κοινωνίας. Η πολιτική κοινωνία, έκφραση της οποίας είναι το κράτος ή η κυβέρνηση με την ευρεία έννοια, στηρίζεται σε κατασταλτικούς μηχανισμούς (στρατός, αστυνομία, δικαστήρια, διοικητική γραφειοκρατία και φυλακές), που επιβάλλουν τη συμμόρφωση προς τη βούληση της εξουσίας. Στην ιδιωτική κοινωνία προσιδιάζουν η ιδεολογία με τις διάφορες μορφές της (φιλοσοφία, οικονομία, δίκαιο, θρησκεία, τέχνη, κουλτούρα, επιστήμη) και οι θεσμοί, όπως η οικογένεια, η εκπαίδευση, τα επικοινωνιακά μέσα, ο τύπος, οι εκδοτικοί οίκοι, η εκκλησία, τα συνδικάτα και τα πολιτικά κόμματα, οι οποίοι στοχεύουν στην αναπαραγωγή και εξάπλωσή της. Οι ιδεολογικοί αυτοί μηχανισμοί συντηρούν και μεταδίδουν κρατούσες συνήθειες, παραδόσεις, αντιλήψεις και προλήψεις, καλλιεργώντας μία «ψεύτικη συνείδηση» και εκμαιεύοντας δια της πειθούς τη συναίνεση και την προσχώρηση των εξουσιαζομένων στο πολιτικό καθεστώς.

Κατά τον Γκράμσι, το νεώτερο αστικό κράτος δεν περιορίζεται στους δημόσια αναγνωρισμένους κυβερνητικούς μηχανισμούς, αλλά επεκτείνεται δυναμικά και στους θεωρούμενους ιδιωτικούς θεσμούς, στους οποίους δημιουργείται και αναπαράγεται η ταξική εξουσία. Δεδομένης της ηγεμονίας της αστικής τάξης, το κράτος ρέπει προς την κατάκτηση της κοινωνίας των πολιτών, δηλαδή τον δημόσιο χώρο άσκησης κριτικής και διαμόρφωσης της δημοκρατικής κοινής γνώμης. Η οικονομικά κυρίαρχη τάξη χρησιμοποιεί την πολιτική και την ιδιωτική κοινωνία, για να εξασφαλίσει και να συντηρήσει την πολιτική κυριαρχία και να νομιμοποιηθεί, να γίνει «διευθύνουσα», στηριζόμενη στη συγκατάθεση των κυβερνωμένων.

Οι σχέσεις ιδιωτικής και πολιτικής κοινωνίας δεν είναι πάντα ομαλές, αλλά συχνά είναι δυνατόν να επέλθει ρήξη μεταξύ τους, στην περίπτωση που έχει ξεσπάσει έντονη κρίση στο εσωτερικό της κοινωνίας των πολιτών και τίθεται το πρόβλημα μίας νέας Ηγεμονίας, η οποία θα οδηγήσει στην ανάπτυξη νέων μορφών πολιτικών σχέσεων. Όταν αμφισβητηθεί η ηγεμονία της κυρίαρχης κοινωνικής τάξης, οι ιστορικές βάσεις του Κράτους κλονίζονται. Τότε, υπάρχει το ενδεχόμενο μέσω επαναστατικών αγώνων να εγκαθιδρυθεί μια καινούργια Ηγεμονία, η οποία θα έρθει αντιμέτωπη με τις αντιδράσεις των παλαιών, παραδοσιακών δυνάμεων. Σύμφωνα με τον Γκράμσι, η νέα κυρίαρχη τάξη έχει το καθήκον να μεταμορφώσει ριζικά την ιδιωτική κοινωνία, προσαρμόζοντάς την στη νέα πραγματικότητα, χρησιμοποιώντας τους εξαναγκαστικούς μηχανισμούς, που διαθέτει το Κράτος. Είναι, επίσης, δυνατόν στην περίπτωση που έχει δημιουργηθεί χάσμα μεταξύ της ιδιωτικής και της πολιτικής κοινωνίας, με αποτέλεσμα την υπονόμευση της ηγεμονίας της κυρίαρχης τάξης, να

προκύψει μία ακραία μορφή πολιτικής κοινωνίας. Η κοινωνία αυτή με βίαια μέσα θα εναντιωθεί στις νέες διεκδικήσεις και θα επιδιώξει να συντηρήσει την παλαιά τάξη πραγμάτων, ανασυνθέτοντας τις κλονιζόμενες δυνάμεις.

Όταν η ιδιωτική κοινωνία είναι πρωτόγονη και ανοργάνωτη, όπως στα απολυταρχικά συστήματα, το κράτος θεωρείται το βασικό όργανο της ηγεμονίας της κυρίαρχης τάξης. Στην περίπτωση της Οκτωβριανής Επανάστασης, το πρωταρχικό καθήκον του Λένιν και των Ρώσων επαναστατών ήταν η κατάληψη και στη συνέχεια η ανατροπή του κρατικού μηχανισμού. Σε ένα δεύτερο επίπεδο, αναπτύχθηκε μία αληθινή κοινωνία των πολιτών σε αρμονία με την κοινωνική-οικονομική υποδομή. Αντίθετα, η κατάσταση είναι τελείως διαφορετική στις χώρες των δυτικών συστημάτων, όπου η ιδιωτική κοινωνία είναι ισχυρά συγκροτημένη και αποτελεί το κύριο πεδίο της πάλης των επαναστατικών κινημάτων της Δυτικής Ευρώπης.

Στη σύγχρονη εποχή η πολιτική κοινωνία και η κοινωνία των πολιτών διαπλέκονται στενά, καθώς το Κράτος διεισδύει στην ιδιωτική κοινωνία και στη γενική έννοια του Κράτους υπεισέρχονται στοιχεία, που αποδίδονται στον όρο της κοινωνίας των πολιτών. Υπό αυτήν την έννοια, το σύγχρονο κράτος συντίθεται από την ιδιωτική κοινωνία και την πολιτική κοινωνία, δηλαδή ασκεί ηγεμονία «θωρακισμένη με καταναγκασμό», που είναι συνάρτηση της ικανότητάς της να επιβάλλεται συστηματικά και συγχρόνως να πείθει ότι πρέπει να επιβάλλεται. Για τον Γκράμσι, ο χώρος της ιδιωτικής κοινωνίας με τους θεσμούς της τοποθετείται ανάμεσα στην οικονομική βάση και το νομικό-πολιτικό εποικοδόμημα, παίζοντας συνδετικό ρόλο.

Κεντρικός πυρήνας των απόψεών του είναι η αντίληψη για τον ταξικό χαρακτήρα του Κράτους, το οποίο δεν έχει ως μοναδικό στόχο τη ρύθμιση της κοινωνίας. Το Κράτος δεν είναι ένας θεσμός αναπόφευκτος, του οποίου η εξαφάνιση θεωρείται ουτοπία ή οδηγεί κατ ανάγκην στην αναρχία. Ο Γκράμσι θεωρεί ότι μία πραγματικά ρυθμισμένη κοινωνία προϋποθέτει τον μαρασμό του κράτους, που μπορεί να πραγματοποιηθεί, όταν θα έχουν καταργηθεί οι κοινωνικές τάξεις, με αποτέλεσμα την απορρόφηση της ιδιωτικής κοινωνίας από την πολιτική. Η πορεία προς τον σχηματισμό ενός νέου κοινωνικού οργανισμού, η ολοκλήρωση του οποίου θα σημάνει την κατάργηση της διάκρισης μεταξύ κυρίαρχων και κυριαρχούμενων, δεν μπορεί να είναι ευθύγραμμη και δεν θα επιτευχθεί μόνο μέσω της κοινωνικοποίησης των μέσων παραγωγής. Είναι αναγκαία, πριν τη δημιουργία της ιδιωτικής κοινωνίας, μία περίοδος «κρατολατρείας» στην πρώτη φάση της εργατικής εξουσίας, διότι αυτή, σε αντίθεση με την αστική, δεν είχε τη δυνατότητα μίας ανεξάρτητης πολιτιστικής ανάπτυξης.

Τέλος, ένα βασικό σημείο στη μελέτη του Κράτους είναι εκείνο των σχέσεων ανάμεσα στην εθνική και τη διεθνή διάσταση που παρουσιάζει κάθε Κράτος. Για τον Γκράμσι, κάθε κατάσταση με διεθνή προοπτική πρέπει να εξετάζεται στην εθνική της πλευρά, έχοντας ως σημείο αφετηρίας το έθνος. Το κόμμα της εργατικής τάξης οφείλει να κατανοήσει τις εθνικές ιδιαιτερότητες, ώστε να έχει τη δυνατότητα να τις ελέγχει και να τις κατευθύνει. Μόνο με αυτόν τον τρόπο, η εργατική τάξη μπορεί να καθοδηγήσει εθνικά ή τοπικιστικά κοινωνικά

στρώματα και να κατακτήσει την Ηγεμονία, στην έννοια της οποίας διαπλέκονται αιτήματα εθνικού χαρακτήρα.

Η οριοθέτηση της έννοιας της Ηγεμονίας από τον Γκράμσι

Αδιαμφισβήτητα ο Γκράμσι συνέβαλλε στην εξέλιξη της μαρξιστικής αντίληψης περί Κράτους. Είναι ο κύριος εισηγητής της θεωρίας της Ηγεμονίας, η οποία θεμελιώνεται στη βάση των ιστορικών και πολιτικών συνθηκών που επικρατούσαν στην εποχή του. Ο όρος Ηγεμονία, πριν τον χρησιμοποιήσει ο Ιταλός στοχαστής, ήταν ήδη γνωστός στη μαρξιστική φιλολογία, κυρίως στη ρωσική, καθώς συναντάται πολλές φορές στα κείμενα του Λένιν και της Κομμουνιστικής Διεθνούς Επιτροπής. Επικρατεί η άποψη ότι η έννοια της Ηγεμονίας αποτελεί το σταθερότερο και βαθύτερο σημείο επαφής και προσέγγισης ανάμεσα στον Γκράμσι και τον Λένιν.

Η αντίληψη του Γκράμσι για την *Ηγεμονία* εμπεριέχει τη γενική θεώρηση της πράξης, εδραιωμένη στην ενότητα θεωρίας και δράσης, καθώς και στη διαλεκτική σχέση του ανθρώπου με τη φύση, την οικονομία, την πολιτική και την ιστορία. Η σύνδεση θεωρίας και πράξης του επιτρέπει να διαπιστώσει τη μεγάλη φιλοσοφική αξία της κατάκτησης της Ηγεμονίας από την εργατική τάξη. Η ιστορική αυτή εξέλιξη θα οδηγήσει στον μετασχηματισμό, στην οικοδόμηση μίας νέας κοινωνίας, οικονομικής δομής, πολιτικής οργάνωσης και ενός καινούριου ιδεολογικού και πολιτιστικού προσανατολισμού. Για τον Γκράμσι, η Ηγεμονία είναι μία καθολική, ευρεία έννοια που επιχειρεί συνεχώς να επικρατήσει σε όλα τα επίπεδα της κοινωνικής συμβίωσης και εκφράζει την οργάνωση, τον τρόπο παγίωσης της κοινωνίας στη βάση σύνθετων, αντιτιθέμενων συμφερόντων και αναγκών. Δεν ανάγεται αποκλειστικά στον χώρο του νομικού, πολιτικού και ιδεολογικού εποικοδομήματος, διότι οι ρίζες της τοποθετούνται στον χώρο της οικονομικής βάσης και επομένως επενεργεί στις μεθόδους γνώσης, στον τρόπο σκέψης, στη διαμόρφωση των συνειδήσεων, στις ιδεολογικές κατευθύνσεις, αλλά και στις οικονομικές, πολιτικές και οργανωτικές δομές της κοινωνίας.

Ο Γκράμσι αναφέρεται στην Ηγεμονία ως διαδικασία γένεσης και άσκησης της εξουσίας σε δύο αλληλένδετα επίπεδα, την πολιτική, οικονομική επικράτηση και την ηθική, διανοητική υπεροχή, καθώς θεωρεί ότι η πολιτική εξουσία στηρίζεται συγχρόνως στον καταναγκασμό, στη βία, στην οικονομική κυριαρχία, αλλά και στην συναίνεση και διαπαιδαγώγηση. Ακόμη και αν μία τάξη ελέγχει τις κρατικές δομές και τα μέσα παραγωγής, είναι απολύτως απαραίτητο να ασκεί στρατηγικές συναινετικής καθολικοποίησης των συμφερόντων της, επικυρώνοντας και αποδεικνύοντας με πρακτικό τρόπο τη νομιμότητα της εξουσίας της.

Ο Ιταλός θεωρητικός διαπίστωσε ότι στις χώρες της Δυτικής Ευρώπης, όπως η Ιταλία, η αστική τάξη, εκτός από την κοινωνική και οικονομική της κυριαρχία, κατόρθωσε να εδραιώσει την ιδεολογική της Ηγεμονία και να διαποτίσει ηθικά και πνευματικά την κοινωνία. Η Ηγεμονία ορίζεται ως μία ταξική εξουσία, η οποία δεν υπόκειται σε αμφισβήτηση και γίνεται αντιληπτή ως αναγκαία και παγκόσμια μέσω της ιδεολογίας, των αξιών, της θρησκείας και της ηθικής. Ένα ιστορικό παράδειγμα Ηγεμονίας είναι αυτό της γαλλικής αστικής τάξης κατά τον 18ο αιώνα, η οποία κατόρθωσε με επιτυχία πριν την πραγματοποίηση της

Γαλλικής Επανάστασης να κάνει καθολικά αποδεκτό το όραμά της για τον κόσμο, με αποτέλεσμα η κατάληψη της εξουσίας από αυτήν να θεωρείται φυσική και νόμιμη διαδικασία.

Ο Γκράμσι πίστευε ότι η ανάπτυξη της θεωρίας της Ηγεμονίας ήταν αναγκαία προϋπόθεση για την ταξική πάλη και την απόρριψη κάθε μορφής οικονομιστικής αντίληψης στα πλαίσια του εργατικού κινήματος. Ο οικονομισμός παρεμπόδιζε την εργατική τάξη και το κομμουνιστικό κόμμα από τη λήψη αναγκαίων πολιτικών πρωτοβουλιών, από την ανάδειξή τους σε αυτόνομη, ηγεμονική, κοινωνική και πολιτική δύναμη και εκμηδένιζε την πνευματική τους βούληση. Η δυνατότητα πνευματικής επιρροής και ιδεολογικής αγωγής της αστικής τάξης επέδρασε αποσυνθετικά στην εργατική τάξη και την έφερε σε υποδεέστερη θέση. Ειδικότερα, η εργατική τάξη δεν κατόρθωσε να εκφράσει τα ταξικά της συμφέροντα με συνεκτικό τρόπο στο επίπεδο της πολιτικής και της κουλτούρας και να συνειδητοποιήσει τον ιστορικό της ρόλο.

Η πολυπλοκότητα του περιεχομένου του όρου της Ηγεμονίας και η χρήση του από τον Γκράμσι στον γραπτό πολιτικό του λόγο οδήγησαν τους μελετητές της γκραμσιανής πολιτικής θεωρίας στην εξαγωγή διαφόρων και συχνά αντιτιθέμενων ερμηνειών. Ο Luciano Gruppi ταυτίζει την έννοια της Ηγεμονίας με αυτήν της δικτατορίας του προλεταριάτου, τονίζοντας ότι «η ηγεμονία είναι ικανότητα καθοδήγησης, κατάκτησης συμμαχιών και εξασφάλισης κοινωνικής βάσης στο προλεταριακό κράτος». Για τον Gruppi, «η δικτατορία του προλεταριάτου είναι η πολιτική μορφή, με την οποία εκφράζεται η διαδικασία της κατάκτησης και της πραγμάτωσης της ηγεμονίας».

Όσον αφορά την αντίληψη της έννοιας της Ηγεμονίας από το Ν. Πουλαντζά, αυτός υποστηρίζει ότι η διάκριση που προτείνει ο Γκράμσι ανάμεσα στην Ηγεμονία και την κυριαρχία είναι μόνο τυπικά συμπληρωματική και διαλύει την ειδικότητα του πολιτικού στοιχείου. Του ασκεί κριτική, διότι εξακολουθεί «να διατηρεί την περιγραφική μαρξιστική αντίληψη περί κράτους ως «οργάνου καταναγκασμού και βίας», αν και ήξερε να διακρίνει τη σημασία του ηγεμονικού χαρακτήρα της εκμεταλλευτικής εξουσίας».

Συμπερασματικά, θα λέγαμε ότι η Ηγεμονία γεννάται, εξελίσσεται μέσα σε συγκεκριμένα πλαίσια ιστορικών συνασπισμών, δηλαδή ιστορικά διαμορφωμένων ταξικών συμμαχιών και αποτελεί μία πλήρη κοινωνική διαδικασία, που αφορά όλο το φάσμα της κοινωνικής οργάνωσης, των ταξικών σχέσεων και των δομών της πολιτικής εξουσίας. Δεν αναφέρεται σε ένα μοναδικό, ενεργό πολιτικό φορέα, αλλά σε μία πλειάδα αλληλοθεσπισμένων κοινωνικών και πολιτικών υποκειμένων, τα οποία παλεύουν για την κατάκτηση ή την αμφισβήτηση της Ηγεμονίας. Σε τελική ανάλυση, η Ηγεμονία είναι μία έννοια ευρύτερη από την κυριαρχία ή την ιδεολογία, καθώς συνδέεται άμεσα με τον τρόπο ζωής της κοινωνίας και εκτείνεται από το επίπεδο της καθημερινής πρακτικής συνείδησης έως αυτό των δομών νομιμοποίησης των κυρίαρχων σχέσεων της πολιτικής εξουσίας.

Ο Γκράμσι ως μελετητής της κουλτούρας των εξαρτημένων τάξεων

Ένα θέμα, το οποίο ο Γκράμσι μελέτησε ιδιαίτερα είναι η κουλτούρα των λαϊκών στρωμάτων, όχι με την έννοια της απλής πολυμάθειας και της συσσώρευσης εγκυκλοπαιδικών γνώσεων, αλλά ως το προϊόν μίας αυστηρής, πνευματικής οργάνωσης, «πειθαρχίας του εσωτερικού εγώ και κατάκτησης μίας ανώτερης συνείδησης, με την οποία το άτομο είναι σε θέση να κατανοήσει την ιστορική του αξία, τη λειτουργία του στη ζωή, τα δικαιώματα και τα καθήκοντά του». Για τον Γκράμσι, τα πρωτογενή ερείσματα της προσπάθειας για την παραγωγή, την ανασύσταση, ακόμη και την αμφισβήτηση των κατεστημένων πολιτικών πρακτικών βρίσκονται στην κουλτούρα της καθημερινής ζωής των ατόμων και των ομάδων, στην οποία περιλαμβάνονται ο «κοινός νους» και η «ευθυκρισία», δηλαδή η ικανότητά τους να ανθίστανται και να θέτουν τις συνθήκες ύπαρξής τους σε νέους όρους.

Μεγάλη σημασία έχει για τον Γκράμσι η τεχνική, επαγγελματική εκπαίδευση, η οποία ανυψώνει άμεσα και με πρακτικό τρόπο το πνευματικό επίπεδο του προλεταριάτου, που ήταν καταδικασμένο να βρίσκεται έξω από το χώρο της επεξεργασμένης κουλτούρας. Η μόνη σχέση που είχε η εργατική τάξη με τον πνευματικό πολιτισμό ήταν αυτή, που συντελούνταν μέσω των λαϊκών πολιτιστικών στοιχείων, της θρησκείας και της συνδικαλιστικής, κομματικής κουλτούρας των πολιτικών οργανώσεων και θεσμών. Μέσω της κατάρτισης ικανοποιείται η ανάγκη της καθοδήγησης των εργατών, για να αποκτήσουν αυτογνωσία της ύπαρξής τους και της λειτουργικότητάς τους.

Σύμφωνα με τον Γκράμσι, η αντίληψη της κουλτούρας ως κατάρτιση συνδέεται με την προοπτική του σοσιαλισμού, διότι βασίζεται στην ουσιαστική πολιτική και πολιτιστική ισότητα μεταξύ των ανθρώπων ανεξάρτητα από την κοινωνική προέλευσή τους. Ο Γκράμσι θεωρεί ότι η κουλτούρα είναι συνώνυμο της κριτικότητας, δηλαδή της απόκτησης της συνείδησης του εγώ και συσχετίζεται στενά με τον σοσιαλισμό, ο οποίος με την κριτική που ασκεί στον καπιταλιστικό πολιτισμό προτρέπει το προλεταριάτο στον σχηματισμό μιας ανθρώπινης συνείδησης και στην απελευθέρωσή του από την άγνοια.

Ο Γκράμσι υποστηρίζει ότι η κουλτούρα των εξαρτημένων τάξεων, δηλαδή αυτών που δεν έχουν συνείδηση του εαυτού τους, είναι ετερογενής, επειδή σε αυτήν συνυπάρχουν η επίδραση της κυρίαρχης τάξης και προηγούμενα πολιτιστικά κατάλοιπα. Ο τρόπος αυτός πολιτιστικής συμπεριφοράς δέχεται στοιχεία από την κυρίαρχη κουλτούρα, για να τα επεξεργαστεί και να τα συνδυάσει, έτσι ώστε πολλές φορές να πάρουν διαφορετική, ακόμα και αντίθετη σημασία. Η κουλτούρα προωθείται από την εργατική τάξη, όταν γίνεται αυτόνομη, κριτικά ενοποιημένη και βρίσκει τη δική της ενσυνείδητη έκφραση στο μαρξισμό, που είναι η μόνη αντίληψη, ικανή να αποκαταστήσει μία νέα πνευματική ενότητα ανάμεσα στην κουλτούρα, στους διανοούμενους και τις μάζες. Σε αυτό το σημείο πραγματοποιείται ως αποτέλεσμα μίας αδιάκοπα ανανεούμενης διαδικασίας η σύνδεση θεωρίας και πράξης, η οποία κατευθύνεται από το επαναστατικό κόμμα.

Στα «Τετράδια της φυλακής» ο Γκράμσι, εμβαθύνοντας στη θεματική των πολιτικών του εμπειριών, τοποθετεί τη δημιουργία και τη διάδοση της νέας κουλτούρας ως αντίληψη, η οποία επηρεάζει την προσωπικότητα των ατόμων

και τα προσανατολίζει στη δράση, στο ευρύ πλαίσιο στης φιλοσοφίας της πράξης. Δεν πρόκειται για μία απλή εκπαιδευτική ενέργεια απέναντι σε δεκτικές και παθητικές μάζες. Για τον Ιταλό στοχαστή, είναι απαραίτητο η όλη προσπάθεια να συμβαδίσει ταυτόχρονα με μία νέα κουλτούρα, σύγχρονες ιδέες, καινούριους θεσμούς και να ξεκινήσει από συγκεκριμένα προβλήματα των λαϊκών τάξεων. Ο εργαζόμενος με τη συμμετοχή του στην επεξεργασία των λύσεων των καθημερινών βιοτικών του αναγκών, απορρίπτει τις σχεδόν άμορφες τοποθετήσεις του και φτάνει σε ένα κριτικό επίπεδο κουλτούρας. Έτσι υλοποιείται ως νέος άνθρωπος, γνώστης της θέσης του στην ιστορία και της ιδιότητάς του ως μέλους μίας προοδευτικής τάξης, που προορίζεται να κατακτήσει, να διαχειριστεί την κοινωνία και να γίνει ηγετική.

Η πολιτική κουλτούρα μίας κοινωνίας συνίσταται στην αντίθεση διαφορετικών ηγεμονικών στρατηγικών, που έχουν ως φορείς άτομα, ομάδες, θεσμούς, τάξεις. Μέσα από την αντίθεση αναδύονται εναλλακτικές οργανωτικές μορφές και διάφοροι τρόποι εσωτερίκευσης της κοινωνικής, πολιτικής πραγματικότητας. Η πολιτική κουλτούρα αναπτύσσεται και δομείται σύμφωνα με την εσωτερική δυναμική μίας διαδικασίας που συγκροτεί την ιδιαιτερότητα της κάθε πολιτισμικής ολότητας, αναδεικνύοντας τις αντιφάσεις της. Αποτελεί το μέσο αλληλοκαθορισμού δράσης και δομής, τον τρόπο κοινωνικής, πολιτικής άρθρωσης ατόμου και ομάδας, κυρίαρχου και κυριαρχούμενου μέσα σε ένα συγκεκριμένο ιστορικό πλαίσιο.

Οι τύποι των διανοουμένων και ο κοινωνικοπολιτικός τους ρόλος

Το θέμα των διανοουμένων και η διεργασία διαμόρφωσης τους κατέχει σημαντική θέση στην προβληματική του Γκράμσι για την Ηγεμονία και το Κράτος. Στηριγμένος στις μεθοδολογικές βάσεις του Μαρξ και του Λένιν, αναλύει διεξοδικά το πρόβλημα των διανοουμένων και με πρωτοτυπία διερευνά τις ποικίλες όψεις του, προτείνοντας μία καινούρια αντίληψη για τον διανοούμενο.

Την εποχή του Γκράμσι, οι εξελίξεις που είχαν συντελεστεί κυρίως στον πνευματικό τομέα καθιστούσαν το ζήτημα των διανοουμένων ένα από τα πιο ενδιαφέροντα των θεωρητικών συζητήσεων των συγχρόνων του. Η διάδοση της παιδείας, των μέσων μαζικής ενημέρωσης και της επιστημονικής, τεχνικής προόδου είχαν διευρύνει σημαντικά τον κοινωνικό ρόλο της διανόησης. Η κρίση του καπιταλισμού, που είχε ξεσπάσει με τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο, σε συνδυασμό με τις πολιτικές μεταβολές, οι οποίες ακολούθησαν την Οκτωβριανή Επανάσταση, έθετε υπό αμφισβήτηση και επανεξέταση το σύστημα των αστικών αξιών και την στάση της διανόησης απέναντι στις πολιτικές και κοινωνικές μεταλλαγές.

Ο Γκράμσι ασκεί κριτική στην τρέχουσα, εμπειρική έννοια του διανοούμενου, η οποία αναφέρεται σε έναν άνθρωπο, που η μόρφωση και η ειδίκευσή του επιτρέπουν να ασκεί μια πνευματική εργασία. Αποκαλεί «κοινωνική ουτοπία» τις αντιλήψεις, σύμφωνα με τις οποίες οι διανοούμενοι θεωρούνται «ανεξάρτητοι, αυτόνομοι, εφοδιασμένοι με ιδιαίτερα γνωρίσματα» και εντάσσονται σε μία αδιάκοπη ιστορική συνέχεια. Αποκαλύπτει ότι πίσω από την «ανιδιοτέλεια» της αστικής διανόησης, την «αδιαφορία» για την πολιτική

υπάρχει μία προσπάθεια διατήρησης της ηγεμονίας της αστικής τάξης, μία σαφέστατη πολιτική τοποθέτηση και τελικά μία ιδεολογία. Σύμφωνα με τον Γκράμσι, οι διανοούμενοι πρέπει να ενταχθούν στο επαναστατικό κίνημα, να συνδεθούν με την εργατική τάξη και να ενστερνιστούν την προοπτική του σοσιαλισμού.

Με κριτήριο τη διαφορετική ιστορική διαδικασία διαμόρφωσης των διανοουμένων, ο Γκράμσι επισημαίνει δύο γενικές κατηγορίες τους, τους οργανικούς και τους παραδοσιακούς. Κάθε κοινωνική ομάδα που γεννιέται και διαμορφώνεται, εκτελώντας μία λειτουργία στο πεδίο της οικονομικής παραγωγής, «δημιουργεί μαζί της οργανικά ένα ή περισσότερα στρώματα διανοουμένων, που τής προσδίδουν ομοιογένεια και συνείδηση της αποστολής της σε οικονομικό, κοινωνικό και πολιτικό επίπεδο». Οι κεφαλαιοκράτες σχηματίζουν τους οργανικούς διανοούμενους, όπως τεχνικούς, επιστήμονες και πολιτικούς, που είναι στενά συνδεδεμένοι με την παραγωγική λειτουργία της καπιταλιστικής οικονομίας. Κάθε επιχειρηματίας, κατά τον Γκράμσι, είναι μία μορφή οργανικού διανοούμενου, διότι διαθέτει κάποιες οργανωτικές ικανότητες, σε ό,τι αφορά στην επιχείρησή του και την πελατεία του.

Επιπλέον, κάθε κοινωνική τάξη, όταν επεξεργάζεται την πολιτική και πολιτιστική της ηγεμονία, δημιουργεί τα δικά της στελέχη και «βρίσκει ταυτόχρονα κατηγορίες διανοούμενων από την προηγούμενη οικονομική δομή, τους παραδοσιακούς, που εμφανίζονται ως αντιπροσωπευτικοί μίας αδιάσπαστης ιστορικής συνέχειας». Οι παραδοσιακοί διανοούμενοι εντάσσονται στο πλέγμα των κοινωνικών, οικονομικών, ιδεολογικών σχέσεων του καπιταλισμού και υποτάσσονται στα συμφέροντα της κοινωνικής τάξης, που σταδιακά κυριαρχεί σε όλα τα επίπεδα, από το οικονομικό έως το πολιτικό και αφομοιώνει το στρώμα της παραδοσιακής διανόησης. Η διάκριση αυτή του Γκράμσι είναι θεμελιώδης για την πολιτική του θεωρία και αποτελεί τη βασική προϋπόθεση για την αρτιότερη κατανόηση του κοινωνικού ρόλου των διανοουμένων και της μετάβασης από ένα κοινωνικό σχηματισμό σε κάποιον άλλο.

Ο Γκράμσι θεωρεί ότι στην Ιταλία οι παραδοσιακοί διανοούμενοι, μέσα στους οποίους συγκαταλέγεται και ο κλήρος, είναι ουμανιστικού τύπου. Ένα μεγάλο μέρος των παραδοσιακών διανοούμενων είναι αγροτικής προέλευσης, δηλαδή εμφανίζονται «προσκολλημένοι στην αγροτική κοινωνική μάζα και στον πληθυσμό των μικρών αστικών κέντρων, που δεν τα έχει κατεργαστεί και κινητοποιήσει ακόμη το σύστημα». Αυτός ο τύπος διανοουμένου φέρνει σε επαφή την αγροτική μάζα με την κρατική ή τοπική διοίκηση και επομένως επιτελεί μια λειτουργία πολιτικής διαμεσολάβησης. Οι χωρικοί θαυμάζουν, αλλά και συγχρόνως προσποιούνται ότι περιφρονούν την κοινωνική θέση του διανοουμένου και γενικότερα του κρατικού λειτουργού. Για τον Γκράμσι κάθε οργανική εξέλιξη των αγροτικών μαζών συνδέεται ως ένα βαθμό με τα κινήματα των διανοουμένων και εξαρτάται από αυτά.

Ο Γκράμσι αντιμετωπίζει τον συνδετικό και οργανωτικό ρόλο των διανοουμένων στο εποικοδόμημα με βάση τη διάκρισή του σε δύο επίπεδα, στην ιδιωτική κοινωνία, η οποία αντιστοιχεί στην ηγεμονία της κυρίαρχης τάξης πάνω στην κοινωνία και στην πολιτική κοινωνία ή το Κράτος, που αναφέρεται στην άμεση

κυριαρχία, τη διοίκηση και το νομικό καθεστώς. Έργο των διανοουμένων στο επίπεδο της Ηγεμονίας είναι η εξασφάλιση της «αυθόρμητης συγκατάθεσης» του πληθυσμού στην καθοδήγηση της κοινωνικής ζωής από την κυρίαρχη τάξη. Η λειτουργία των διανοουμένων που έχουν αναλάβει τον μηχανισμό κρατικής βίας είναι να επιδιώκουν με νόμιμο τρόπο την πειθαρχία των ομάδων, οι οποίες δεν δίνουν την παθητική ή ενεργητική τους συγκατάθεση ιδίως σε περιόδους κρίσεων.

Κεντρικό σημείο της προβληματικής του Γκράμσι είναι το πρόβλημα της δημιουργίας ενός νέου τύπου διανόησης. Το πρόβλημα αυτό αποτελεί τον ουσιαστικό όρο της επαναστατικής αλλαγής και βρίσκεται σε συνάρτηση με την κοινωνική αποστολή της εργατικής τάξης, την προοπτική της ανατροπής της διάκρισης ανάμεσα στη χειρωνακτική και τη διανοητική εργασία. Βασικό υλικό διαμόρφωσης του διανοουμένου νέου τύπου είναι η διανοητική ικανότητα που υπάρχει σε κάποιο βαθμό ανάπτυξης σε κάθε άνθρωπο ανεξαιρέτως.

Ο Γκράμσι έχει καταλήξει στο συμπέρασμα, σύμφωνα με το οποίο κάθε άνθρωπος είναι διανοούμενος, με την έννοια ότι εκφράζει έστω και ελάχιστη διανοητική δραστηριότητα, αλλά δεν έχουν όλοι θέση διανοουμένου στην κοινωνία. Στη σκέψη του Γκράμσι ο ουμανισμός συνδυάζεται με την τεχνική εκπαίδευση και ο διανοούμενος με την αντιπροσωπευτική μορφή του λογίου αντικαθίσταται από έναν διανοούμενο, ο οποίος, ως στέλεχος της κοινωνίας και ενός ηγεμονικού σχηματισμού, αντιμετωπίζει τα πραγματικά προβλήματα του λαού, αναλαμβάνοντας μία ηγετική, οργανωτική και εκπαιδευτική λειτουργία. Ο διανοούμενος νέου τύπου έχει την ικανότητα του ηγέτη, είναι ένας ειδικός πολιτικός, που αγωνίζεται καθημερινά για την ιδεολογική κατάκτηση των παραδοσιακών διανοουμένων και την ηγεμονία της τάξης του.

Οι προβληματισμοί και οι προτάσεις του Γκράμσι για τον θεσμό του πολιτικού κόμματος

Ο Γκράμσι επεξεργάζεται τα ζητήματα που αναφέρονται στο πολιτικό κόμμα, έχοντας ως βάση τις προσωπικές του εμπειρίες, τους πολιτικούς του αγώνες και τις ιστορικές, θεωρητικές του γνώσεις. Αντιλαμβάνεται πάντοτε το πολιτικό κόμμα σε συνάρτηση με το Κράτος, σε άμεση αντιπαραβολή με την επιστημονική κουλτούρα και βλέπει σε αυτό το πρόπλασμα της κρατικής δομής. Το κόμμα της εργατικής τάξης συνδέεται με τα υπόλοιπα στρώματα της κοινωνίας, με το τμήμα που έχει απομείνει από το παρελθόν, όπως τους αγρότες και τους τεχνίτες και με τους διανοούμενους, οι οποίοι αντιπροσωπεύουν την πολιτιστική του συνέχεια. Κατά την ανώτερη φάση ανάπτυξής του, το πολιτικό κόμμα δεν ισχυρίζεται ότι εκφράζει αποκλειστικά μία κοινωνική τάξη, αλλά παρουσιάζει ένα πρότυπο γενικής αναδιάρθρωσης της κοινωνίας και του Κράτους. Αποτελεί μία προσπάθεια συναδέλφωσης και επανενοποίησης του Κράτους με την κοινωνία, η οποία επαναθέτει το πρόβλημα της κατάργησης του Κράτους, μέσω της οικοδόμησης μίας κοινωνίας, ικανής να αυτοδιαχειρίζεται κάθε θέμα που την αφορά.

Ο Γκράμσι θεωρεί ότι το πολιτικό κόμμα είναι συγχρόνως τμήμα της κοινωνικής τάξης που εκπροσωπεί και η πρωτοπορία της, προσδιορίζοντάς το ως «κόμμα-φίλτρο». Πρόκειται για μία αντλία εισροής-εκροής, η οποία εκφράζει, καθοδηγεί

τους οπαδούς του κόμματος και προσλαμβάνει από τη μάζα υλικό προς επεξεργασία. Επιλέγει το πρότυπο του «κόμματος-φίλτρου», ενός κόμματος μαζών που παράγει στελέχη, αφού προηγουμένως μελέτησε σε βάθος την ανεπτυγμένη κοινωνία της Δύσης και συνειδητοποίησε ότι η υποκατάσταση του καπιταλισμού είναι δυνατή, μόνο εάν το σοσιαλιστικό κίνημα επιτύχει έναν υψηλό βαθμό γενικής, πολιτιστικής καθοδήγησης.

Σύμφωνα με τον Γκράμσι, το κόμμα των εργαζομένων πρέπει να εφαρμόσει μία πολιτική, η οποία ενώ αποτυπώνεται στο παρόν, παράλληλα απελευθερώνει το παρελθόν και ανοίγει τον δρόμο για το μέλλον. Οφείλει να είναι οργανωτικός και όχι εκτελεστικός μηχανισμός, ο οποίος να έχει ένα συγκεκριμένο ιδεολογικό πρόγραμμα, να διευθύνει την κοινωνία, δίχως να διατάζει και να εξασφαλίζει την υπακοή, δίχως να καταφεύγει στον καταναγκασμό. Ο Γκράμσι, αναλύοντας τις λειτουργίες ενός κόμματος, υποστηρίζει ότι δεν περιορίζονται μόνο στην πολιτική του λειτουργία με τη στενή έννοια του όρου, αλλά καλύπτουν ένα πολύ εκτεταμένο φάσμα, δηλαδή μπορεί να είναι παιδαγωγικές, πολιτιστικές και να αφορούν την υπεράσπιση ενός ορισμένου νομικού και πολιτικού καθεστώτος.

Ο Ιταλός στοχαστής διακρίνει τρία βασικά στοιχεία, που αποτελούν προϋποθέσεις της ύπαρξης ενός κόμματος, τη βάση, την ηγεσία και τα μεσαία στελέχη. Η βάση του κόμματος απαρτίζεται από ανθρώπους κοινούς, των οποίων η συμμετοχή είναι αποτέλεσμα της πειθαρχίας τους και της σταθερής πίστης τους σε μία συγκεκριμένη ιδεολογία. Η ηγεσία αποτελείται από τις δυνάμεις εκείνες, που παίζουν αποφασιστικό ρόλο στη δημιουργία, στη διατήρηση του κόμματος και έχοντας συνείδηση των προβλημάτων που εκφράζει η βάση, την οργανώνουν και τη μορφοποιούν. Τα μεσαία στελέχη συνδέουν οργανωτικά και ιδεολογικά το πρώτο στοιχείο του κόμματος με το δεύτερο. Οι λειτουργικές σχέσεις μεταξύ των τριών αυτών στοιχείων, εξασφαλίζουν την ενότητα της οργάνωσης και την πειθαρχία με το δημοκρατικό συγκεντρωτισμό, που επικρατεί στο εσωτερικό του κόμματος και συνθέτει οργανικά αποσπασμένα άτομα ή διάσπαρτες ομάδες σε έναν κοινό σκοπό.

Ο Γκράμσι τονίζει, ακόμη, το γεγονός ότι το πολιτικό κόμμα της εργατικής τάξης είναι ο χώρος διαμόρφωσης των οργανικών της διανοούμενων, οι οποίοι μέσα σε αυτό αποκτούν ένα ανώτερο μορφωτικό πολιτικό επίπεδο και μία γενικότερη θεώρηση της ιστορικής εξέλιξης. Στο πλαίσιο του κόμματος συναντώνται οι παραδοσιακοί διανοούμενοι με τους οργανικούς και οι τελευταίοι ανάγονται σε κομματικά στελέχη που είναι σε θέση να αναλάβουν μία κρατική λειτουργία. Για να απελευθερωθεί το προλεταριάτο από τις προκαταλήψεις που το κρατούν υποτελές στην αστική ιδεολογική Ηγεμονία, ο Γκράμσι θεωρεί ότι το κόμμα των εργαζομένων πρέπει να εξελιχθεί σε ένα κόμμα οργανικών διανοούμενων. Το τελευταίο θα ενσωματώσει όλα τα διάσπαρτα στοιχεία που υπάρχουν στη λαϊκή κουλτούρα, θα αυτονομηθεί από τους οργανικούς δεσμούς του με το κράτος και τους θεσμούς του και θα επεξεργαστεί ένα δυναμικό, ολικό και ηγεμονικό σχέδιο για το μέλλον.

Αντί Επιλόγου

Συμπερασματικά θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι ο Γκράμσι άσκησε μεγάλη επιρροή στην επιστήμη της πολιτικής κοινωνιολογίας και το όνομά του αποτελεί

σταθερό σημείο αναφοράς στην παγκόσμια μαρξιστική κουλτούρα. Οι αντιλήψεις του για την Ηγεμονία, το Κράτος και τον πολιτισμό αποκτούν ξεχωριστή επικαιρότητα και ιδιαίτερο ενδιαφέρον στην εποχή μας, η οποία δονείται από την πολιτιστική παγκοσμιοποίηση και την ιδεολογική μαζοποίηση των δυτικών κοινωνιών. Στη θεωρία του επιτυγχάνεται η σύνδεση των εννοιών της πολιτικής απελευθέρωσης, της ιστορικότητας, του σοσιαλισμού και της πράξης. Στο έργο του διαφαίνονται ο πλούτος των εφαρμογών και η ευρύτητα των θεμάτων της υλιστικής του αντίληψης, η πρωτοτυπία των τοποθετήσεών του, στις οποίες η διαλεκτική σχέση ανάμεσα στη δράση, στη βούληση των ανθρώπων και στις αντικειμενικές συνθήκες καθορίζεται δίχως αφορισμούς και δογματισμούς. Επιπλέον, τα πολιτικά του κείμενα προσφέρουν πολύτιμο υλικό για την ιστορία της Ιταλίας, λειτουργώντας ως πηγή και ερμηνευτική απόδειξη.

Βιβλιογραφία

Boggs, C. 1976. *Gramsci's Marxism*, London: Pluto Press.

Buci-Glucksman, Chr. 1984. Ο Γκράμσι και το Κράτος, Αθήνα: Θεμέλιο

Eagleton, T. 1994. «Οι έννοιες της ιδεολογίας και της ηγεμονίας στον Γκράμσι», *Ουτοπία*, 11 (Μάιος-Ιούνιος).

Gedo, A. 1994. «Ο δρόμος του Gramsci μέσα από τήν ένταση ανάμεσα στον Απόλυτο Ιστορικισμό και την υλιστική διαλεκτική. Ο Μαρξισμός ως Διαλεκτική Φιλοσοφία», *Ουτοπία*, 11, (Μάιος-Ιούνιος).

Gramsci, A. 1995. *Further selections from the prison notebooks*, London: Derek Boothman, Lawrence, and Wishart.

Gramsci, A. 1973. *Η οργάνωση της κουλτούρας*, Αθήνα: Στοχαστής.

Gramsci, A. 1972. *Οι διανοούμενοι*, Αθήνα: Στοχαστής.

Gramsci, A. 1982. *Σοσιαλισμός και κουλτούρα*, Αθήνα: Στοχαστής.

Gramsci, A. 1973. *Ιστορικός υλισμός*, Αθήνα: Οδυσσέας.

Gramsci, A. 1974. *Για τον Μακιαβέλλι, για την πολιτική και το σύγχρονο κράτος*, Αθήνα: Ηριδανός.

Gruppi, L. 1979. *Η έννοια της Ηγεμονίας στον Γκράμσι*, Αθήνα: Θεμέλιο.

Lombardi, F. 1986. *Οι παιδαγωγικές αντιλήψεις του Αντόνιο Γκράμσι*, Θεσσαλονίκη: Παρατηρητής.

Πουλαντζάς, Ν. 1984. *Για τον Γκράμσι*, Αθήνα: Πολύτυπο.

Πούλος, Π. 2007. «Δύο τροπές του αισθητικού: Κρότσε και Γκράμσι», *Ο Πολίτης*, 160, (Νοε): 37-42.

Τρικούκης, Μ. 1985. *Πολιτική και Φιλοσοφία στον Γκράμσι*, Αθήνα: Εξάντας.

Page left intentionally blank

ARCHIVE ISSN 2654-2366 EBE/NLG